

PARK PAŁACOWY POTULICE

*gm. Nakło nad Notecią
woj. kujawsko-pomorskie*

Opracowanie:
mgr inż. arch. kraj. Ewa Buze

RECENZENT:

Mgr Juliusz Wendlandt

Wykonano ze środków budżetu
Wojewody Kujawsko-Pomorskiego
za pośrednictwem Kujawsko-
Pomorskiego Wojewódzkiego
Konserwatora Zabytków

Tor u ń 2019/2020

I. WSTĘP

Zespół pałacowo-parkowy Potulice, gm. Nakło znajduje się w środku miejscowości o tej samej nazwie, zlokalizowanej przy szosie Bydgoszcz – Nakło nad Notecią. Znaczna część zespołu położona jest po północnej stronie Szosy Bydgoskiej, w odległości ok. 5 km od Nakła nad Notecią i ok. 14 km od Bydgoszczy, a przy samej szosie usytuowana jest kolonia dawnych czworaków, przynależnych do majątku.

Zespół pałacowo-parkowy, tj. park wraz z pałacem i innymi zabudowaniami, tak historycznymi, jak i współczesnymi, w granicach historycznego majątku, ale bez dawnych czworaków i części terenu z dojazdem do pałacu, przylegającym do szosy z Bydgoszczy do Nakła - zajmuje powierzchnię ok. 21 ha. Cały zespół wyróżnia się w krajobrazie, jako enklawa okazałego drzewostanu i zabudowań. Lokalizację i granice zespołu przedstawia zamieszczona niżej *Ilustr. 1*.

Ilustr. 1. Fragment mapy topograficznej współczesnej, z zazn. granicami ścisłej ochrony konserwatorskiej, strefy ochrony konserwatorskiej otoczenia ww. zespołu oraz strefy ochrony widokowej i ekologicznej dawnego zespołu pałacowo-parkowego Potulice, gm. Nakło

- - granice ścisłej ochrony konserwatorskiej zespołu pałacowo-parkowego Potulice, gm. Nakło
- - granice ochrony konserwatorskiej otoczenia ww. zespołu
- - granice strefy ochrony widokowej zespołu j.w. (zazn. żółtym szrafem)
- - granice strefy ochrony ekologicznej zespołu j.w.

II. KRÓTKA ANALIZA HISTORYCZNA

1. Źródła do dziejów parku

- Zbiory Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska: zawierają informacje nt. form ochrony przyrody, dotyczących m.in. przedmiotowego terenu, przedstawionych na portalu: www.geoserwis.gdos.gov.pl;
- Zbiory Urzędu Gminy i Miasta Nakło nad Notecią:
 - o Program Ochrony Środowiska dla Miasta i Gminy Nakło nad Notecią na lata 2017-2020 z perspektywą do roku 2025, *oprac. przez Green Key w Poznaniu pod kier. J. Masioty-Tomaszewskiej, z udziałem J. Walkowiak, A. Karkowskiego, W. Pająka, Poznań 2016, przyjęte Uchwałą Nr XXXIV/708/2017 Rady Miejskiej w Nakle nad Notecią z dnia 27 kwietnia 2017 r.*;
 - o Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta i Gminy Nakło nad Notecią, *oprac. przez Zespół Instytutu Gospodarki Przestrzennej i Mieszkalnictwa w Warszawie pod kier. K. Konarzewskiej, z udziałem: W. Stolarskiej, C. Maliszewskiego, K. Pogłód. M. Rudnickiego, Warszawa 2010 r.; przyjęte Uchwałą Nr XII/219/2011 Rady Miejskiej w Nakle nad Notecią z dnia 29 września 2011 r.*;
 - o Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Nakło nad Notecią, *oprac. przez Zespół Instytutu Gospodarki Przestrzennej i Mieszkalnictwa w Warszawie pod kier. K. Konarzewskiej, z udziałem: W. Stolarskiej, C. Maliszewskiego, K. Pogłód. M. Rudnickiego, A. Zdrodowskiej, J. Sobiegraj, Warszawa 2011 r.; przyjęte Uchwałą Nr XXVIII/559/2016 Rady Miejskiej w Nakle nad Notecią z dnia 24 listopada 2016 r. – ujednolicony tekst i rysunek studium*;
 - o Zbiory Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy:
dokumentacje:
 - o Karta przewodnia. Rozpoznanie stanu zachowania parków wiejskich, woj. bydgoskie, Potulice, gmina Nakło, *oprac. E. Jakubowska. M. Kopeć, NOT w Bydgoszczy, 1993 r.*;
 - o Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Kaplica grobowa rodziny Potulickich, ob. kościół parafii pw. Zwiastowania NMP, *oprac. A. Jankowski, 09.2001 r.*;
 - o Dokumentacja fotograficzna pałacu i parku w Potulicach, wykonana przez fotografików: Czesław Kuchta i Jerzy Wardak, z 2 połowy XX w. (prawd. lata 70-80-te XX w.)
 - o Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie (dawny Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków): Archiwum prof. G. Ciołka: – w księgozbiorze biblioteki NID znajduje się publikacja „Pałace, dwory i folwarki powiatu nakielskiego”, Sławomir Łaniecki; Muzeum Ziemi Krajeńskiej w Nakle n. Notecią, link do strony internetowej:
http://biblioteka.nid.pl/cgi-bin/wspd.cgi.sh/wo2_opbib.p?ID1=DPKGOHNLNMKEGLO&ln=pl&RODZAJ=1&ID=5539&widok=166&N1=W114033&N2=2&N3=166&N4=1,2,6,30,40,80,3&srt=t00;
- o oraz książka pt. „Budowanie na obcej ziemi”, Małgorzata Omilanowska, Kraków 2016 r.; zawierająca tekst pt. „Edouard Andree i jego realizacje ogrodowe w Polsce i na Litwie”, link do strony internetowej:
http://biblioteka.nid.pl/cgi-bin/wspd.cgi.sh/wo2_opbib.p?ID1=DPKGOHNLNMKEGLO&ln=pl&RODZAJ=1&ID=11740&widok=166&N1=W114033&N2=1&N3=166&N4=1,2,6,30,40,80,3&srt=t00

- Rejestr ogrodów polskich: brak informacji;
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, T. XI woj. bydgoskie, z. 3, Pow. nakielski, pod redakcją T. Chrzanowskiego i M. Korneckiego, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1977 r., s. 66;
- **materiały kartograficzne:**
 - Mapa Wielkiego Księstwa Poznańskiego z połowy XIX wieku;
 - Mapa Schroetttera pt. „Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen und West-Preussen nebst den Netzdistrict aufgenommen unter Leitung des Koenigl. Preuss. Staats Ministers Frey Herrn von Schroetteer in den Jahren von 1796 bis 1802”, wyd. w l. 1802-1812, w oryginale w skali ok. 1:50000, link do strony internetowej: [Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict aufgenommen unter Leitung des Königl. Preuss. Staats Ministers Frey Herrn von Schroetteer in den Jahren von 1796 bis 1802 - Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych \(rcin.org.pl\)](http://rcin.org.pl);
 - Mapa okolic Bydgoszczy 1:150k (1:150 000) 1848 r., Karte des Bromberger Kreises Regr. Bez. Bromberg, z pomiarami z 1834 r., wyd. Berlin 1848 r., źródło: Biblioteka Narodowa / Polona, link do strony internetowej: <https://staremapy.bydgoszcz.pl>;
 - Mapa topograficzna okolic Bydgoszczy i mapa topograficzna powiatu Bydgoskiego, w oryginale w skali 1:100k (1:100 000), pierwsza - z 1914 r., druga – z 1927 r., link do strony internetowej: <https://staremapy.bydgoszcz.pl>;
 - Mapa topograficzna w skali 1:25000, z 1876 r., wyd. w 1878 r., Ark. Slesin 1425, publikowana na stronie internetowej Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego;
 - Mapa topograficzna, w oryginale w skali 1:25000, wydana w 1939 r., Ark. Ślesin, Pas 36 Słup.25-F, wyd. Wojskowy Instytut Geograficzny (W.I.G.), mapa publikowana na stronie internetowej Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego;
 - Major St. Gąsiewicz, Znaki topograficzne map Polskich - 1:25000, 1:100000, Niemieckich - 1:25000, 1:100000, B.Ros.Zach. – 1:100000, Austrjackich – 1:75000, Rosyjskich – 1:84000. Znaki taktyczne; wyd. Warszawa 1930;
 - Mapa topograficzna w skali 1:25000, z 1940 r., Ark. Slesin 2872, publikowana na stronie internetowej Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego;
 - Mapa lotnicza (Luftbild) Bild 196-02872 Slesin / Posen, maj 1941 r.; link do strony internetowej: <https://www.bild.bundesarchiv.de/dba/de/search/?yearfrom=1940&year=1943&query=Slesin>;
 - Mapa powiatów Okręgu Rzeszy, Gdańsk – Prusy Zachodnie, stan z sierpnia 1943 r.;
 - Mapa syt.-wys. w skali 1:1000, zasadnicza. Obręb: Potulice, Gmina: Nakło nad Notecią, Powiat: Nakielski, Województwo: kujawsko-pomorskie, Ark. Mapy nr: 354.142.074 ze zbiorów Powiatowego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Starostwie Powiatowym w Nakle nad Notecią, 2019 r.;
 - Mapa syt.-wys. w skali 1:1000, zasadnicza. Obręb: Potulice, Gmina: Nakło nad Notecią, Powiat: Nakielski, Województwo: kujawsko-pomorskie, Ark. Mapy nr: 354.142.071 ze zbiorów Powiatowego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Starostwie Powiatowym w Nakle nad Notecią, 2019 r.;

- Mapa syt.-wys. w skali 1:1000, zasadnicza. Obręb: Potulice, Gmina: Nakło nad Notecią, Powiat: Nakielski, Województwo: kujawsko-pomorskie, Ark. Mapy nr: 354.142.072 *ze zbiorów Powiatowego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Starostwie Powiatowym w Nakle nad Notecią, 2019 r.;*
- Mapa syt.-wys. w skali 1:1000, zasadnicza. Obręb: Potulice, Gmina: Nakło nad Notecią, Powiat: Nakielski, Województwo: kujawsko-pomorskie, Ark. Mapy nr: 354.142.073 *ze zbiorów Powiatowego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Starostwie Powiatowym w Nakle nad Notecią, 2019 r.;*
- Mapa ewidencji gruntów w skali 1:5000, województwo kujawsko-pomorskie, powiat: nakielski, jednostka ewidencyjna: 041003_5, Potulice, obręb wiejski: 0012, Potulice, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 347; dz. geod. 13/110, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 345; dz. geod. 13/123 i 13/139, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 344; dz. geod. 13/121 i 13/137, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 343; dz. geod. 13/113 i 13/129, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 342; dz. geod. 13/119 i 13/135, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 341; dz. geod. 13/117 i 13/133, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 340; dz. geod. 13/116 i 13/132, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 339; dz. geod. 13/118 i 13/134, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 338; dz. geod. 13/114 i 13/130, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*

- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 337; dz. geod. 13/120 i 13/136, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 335; dz. geod. 13/115 i 13/131, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 334; dz. geod. 13/125 i 13/141, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 333; dz. geod. 13/126 i 13/142, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 332; dz. geod. 13/122 i 13/138, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 331; dz. geod. 13/124 i 13/140, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 330; dz. geod. 13/127 i 13/143, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 233; dz. geod. 13/62, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 232; dz. geod. 13/46, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 231; dz. geod. 13/63, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 222; dz. geod. 13/21 i 13/22, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 219; dz. geod. 13/144, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.;*

- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 215; dz. geod. 6/2, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.*;
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 336; dz. geod. 13/112, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.*;
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 93; dz. geod. 13/55, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.*;
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 84; dz. geod. 13/56, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.*;
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 82; dz. geod. 13/45, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.*;
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 81; dz. geod. 13/20, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.*;
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 79; dz. geod. 13/10, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.*;
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 71; dz. geod. 13/19, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.*;
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 66; dz. geod. 13/18, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.*;
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 43; dz. geod. 6/7, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.*;
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 42; dz. geod. 19/1, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.*;
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 41; dz. geod. 6/4, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.*;

- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 40; dz. geod. 6/6, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.*;
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 20; dz. geod. 17/1, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.*;
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 18; dz. geod. 13/24; 13/25; 13/26; 13/27; 13/28; 13/32; 13/44; 13/54; 13/57; 13/58; 13/59; 13/60; 13/104; 13/128, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.*;
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 17; dz. geod. 13/5 i 18/1, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.*;
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 5; dz. geod. 6/5, 6/14, 6/20, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.*;
- Uproszczony wypis z rejestru gruntów, Jednostka ewidencyjna: 041003_5, Nakło nad Notecią – ob. wiejski, obr. ewid. 041003_5.0012, Potulice, Nr jedn. rejestrowej: G 3; dz. geod. 13/15, *ze zbiorów Starosty Nakielskiego w Nakle nad Notecią, 15.10.2020 r.*;
- Mapa topograficzna, współczesna, *ze zbiorów Geoportalu*;
- Ortofotomapa, *ze zbiorów Geoportalu*, link do strony internetowej: www.mapy.geoportal.gov.pl;
- Mapa interaktywna Lasów Państwowych Banku Danych o Lasach na portalu: www.bdl.lasy.gov.pl/portal/;
- **ikonografia:**
 - Potulice, pow. nakielski, pałac Kazimierza Wojciecha Potulickiego. Źródło: *"Ilustracja Poznańska"*, nr 33: 1932, s. 2;
 - Potulice, pałac i park na dawnych fotografiach; *strona internetowa: Fotopolska.eu*;
 - Potulice, pałac na dawnych fotografiach, na portalu internetowym: *Narodowe Archiwum Cyfrowe (NAC)*;
 - Potulice, pałac i park na dawnych fotografiach, *z prywatnych zbiorów Katarzyny Król, mieszkanki pałacu w Potulicach*;
 - Potulice, fotografia bramy hr. Potulickiej, *z prywatnych zbiorów Grzegorza Ksobiaka sołtysa Potulic*;
 - Potulice, pałac i park na dawnych fotografiach, *z prywatnych zbiorów Teresy Kasprzak, ur. w 1939 r., mieszkanki Potulic, zamieszkałej w budynku historycznego czworaka majątku w Potulicach, usytuowanego po pd stronie szosy do Nakła*;
- **archiwalia:**
 - *Księga wieczysta w Państwowym Biurze Notarialnym w Nakle, KW 4047 N*;

- Zbiór planów po Henryku i Leandrze Marconich, 1820/1902 (470 map). Potulice, projekt kościoła dla hrabiego Potulickiego, 1861, Sygnatura 1/414/0/-/573 - 21 ark. 1 – 2; [Archiwum Główne Akt Dawnych](#) (AGAD), dla całego zbioru Nr wg spisu zespołów 414 – brak zeskanowanych rysunków, dostępnych online;
- Spuścizna Rodziny Potulickich (1850 - 1984) I – 37, *Rapperswil 2018*, źródło: *Archiwum Potulickich w Rapperswilu w Szwajcarii*;
- **publikacje:**
 - A. Chlewicka, Aniela Potulicka – działaczka społeczna, patriotka i bibliofilka, Wydawnictwo WSP w Bydgoszczy, 2000;
 - J. Hr. Dunin-Borkowski, *Almanach błękitny. Genealogia żyjących rodów polskich. T.I, Lwów 1908 r.*, s. 182-183;
 - Z.Greinert, Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945, Bydgoszcz 2014 r.;
 - P. Janas, praca magisterska pt. „Fundacja i rozwój struktur domu macierzystego Towarzystwa Chrystudowego w Potulicach w latach 1932-1939”, *Papieski Wydział Teologiczny w Warszawie Sekcja św. Andrzeja Boboli – Collegium Bobolanum, Warszawa - Poznań 2013*; plik w pdf na stronie internetowej: <http://www.potulice.chrystusowcy.pl/files/PracaPiotrJanas.pdf>;
 - T.S. Jaroszewski, *O siedzibach neogotyckich w Polsce*, Warszawa 1981, s. 277–279;
 - T.S. Jaroszewski, A. Rottermund, *Katalog rysunków architektonicznych Henryka i Leandra Marconich w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie*, PWN, Warszawa 1977 r.;
 - *Kalendarz Królowej Wychodztwa Polskiego na rok 1938, Rocznik III*;
 - Ks. Czesław Kamiński T.Chr., *Kardynał August Hlond Prymas Polski, założycielem zakonu*, s. 251-277 [dotyczy Braci Serca Jezusowego]; źródło: z periodyku „*Nasza Przyszłość. Studia z dziejów kościoła i kultury katolickiej w Polsce*”, T. 42, 1974 r.;
 - J. Kuffel, *Pałac*, Bydgoszcz 2012 r.;
 - J. Krzepela, *Rody ziem pruskich*, cz. 2, Kraków 1927 r.;
 - Leitgeber S., *Potuliccy*, Londyn 1990;
 - Sł. Łaniecki, *Pałace, dwory i folwarki powiatu nakielskiego, Sępólno Krajeńskie 2005*, s. 188;
 - Sł. Łaniecki, *Kronika Nakielska, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią 2008*;
 - Sł. Łaniecki, *Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią 2010*;
 - Gabryella Łańcucka, *Aniela Potulicka. Skromna fundatorka wielkich dzieł*, Katowice 1933;
 - St. Łoza: *Słownik architektów i budowniczych polaków oraz cudzoziemców w Polsce pracujących*. Warszawa: Wydawnictwo im. Mianowskiego, Instytutu popierania nauki, 1931;
 - St. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Stanisław Hebanowski, Warszawa 1954;
 - L. Majdecki, *Historia ogrodów. Przemiany formy i konserwacja*, Warszawa 1981 r.;

- M.J. Minakowski, Genealogia potomków Sejmu Wielkiego, link do stron internetowych: <http://www.sejm-wielki.pl/s/i.php?i=Kazimierz&n=Potulicki>, <http://www.sejm-wielki.pl/b/dw.65118>;
- K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 11 (s. 354-357) i t.7 (s. 469-471), Lipsk 1839-1845, s.; link do strony internetowej: www.przodkowie.com/niesiecki/p/potulicki/;
- M. Omilanowska (Uniwersytet Gdański), *Edouard Andre i jego realizacje ogrodowe w Polsce i na Litwie*, *Rocznik Historii Sztuki*, tom XXXIV Wydawnictwo Neriton, 2009;
- *Polski Słownik Biograficzny* T. XXVIII; s. 250, Potulicki Kazimierz Wojciech (1820-1880) ziemianin, poseł; s. 245, Potulicka Aniela (1861-1932) ziemianka, założycielka fundacji, działaczka społeczna; Warszawa 1984-1985;
- Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 04.12.2017 r. w sprawie kryteriów uznawania tworów przyrody żywej i nieożywionej za pomniki przyrody (Dz.U. 2017, poz. 2300);
- „Tygodnik Ilustrowany” (czasopismo), wyd. Warszawa, dnia 18.IV.1863 r., Nr 186, Tom VII; artykuł: „Henryk Marconi (Wspomnienie pośmiertne)”;
- S. Uruski, *Rodzina*, *Herbarz szlachty polskiej*, t. 14, Warszawa 1917, s. 307-310; w zbiorach PAN Biblioteka Kórnicka, Sygn. 277274; link do strony internetowej: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/66573/edition/82194/content>;
- *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. Br. Chlebowskiego i Wł. Walewskiego, T. VIII, Warszawa 1887 r.;
- *Studia i materiały. Parki i ogrody zabytkowe w Polsce. Ogrody 1. Stan 1991 r.* Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych (ZOiKZP-O), pod red. A. Michałowskiego, A. Sulimierskiej, J. Wendlandt, T. Zwiecha i K. Kamińskiej, Warszawa 1992 r.;
- *Studia i materiały. Parki i ogrody zabytkowe w Polsce. Suplement I. Ogrody 1 (7). Stan 28 luty 1993 r.* Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu (OOZK), Narodowa Instytucja Kultury, pod red. A. Michałowskiego, A. Sulimierskiej, J. Wendlandt, T. Zwiecha i K. Kamińskiej, Warszawa 1994 r.;
- Z. Zieliński, Potulicka Aniela, w: *Polski Słownik Biograficzny (PSB)*;
- L. Zugaj, *Historia administracji w gminie nakło nad Notecią*, Lublin 2014-2017;
- **publikacje wirtualne:**
 - Antykwariat galeria Atticus, link do strony internetowej: <https://www.atticus.pl>;
 - film na you tube: <https://www.youtube.com/watch?v=eVNqK9tqbnM>;
 - Internetowy Polski Słownik Biograficzny: <https://www.ipsb.nina.gov.pl>; <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/aniela-potulicka>;
 - *Katalog polskich zamków, pałaców i dworów. Potulice*, na stronie internetowej: www.polskiezabytki.pl;
 - Portal rodziny Szpejenkowskich i Szpejankowskich, strona internetowa: <http://www.szpejankowski.eu/index.php/metryki-wykazy-osob/99.html>;
 - Publiczny katalog genealogiczny, link do strony internetowej: <https://www.translatetheweb.com/?from=en&to=pl&dl=en&ref=trb&a=https%3A%2F%2Fwww.geni.com%2Fpeople%2FAnna-Kristina-Lubomirska%2F6000000003590002290>;
 - Strona internetowa Towarzystwa Chrystusowego: www3.tchr.org;

- Marcin Przeciszewski, wywiad pt.: „Rektor KUL: Hrabina Potulicka, niezwykła arystokratka, zasłużona na rzecz KUL” na stronie internetowej: <https://ekai.pl/rektor-kul-hrabina-potulicka-niezwykla-arystokratka-zasluzona-na-rzecz-kul/>;
- Strona internetowa: <http://prymaspolski.pl/prymasi/au gust-hlond/>;
- Strona internetowa Biblioteki Uniwersyteckiej KUL w Lublinie: http://www.bu.kul.pl/aniela-hr-potulicka,art_59693.html;
- Strona internetowa: www.ziemianskie-historie.dobrzyca-muzeum.pl;
- Strona internetowa Geoportalu Województwa Kujawsko-Pomorskiego: <https://mapy.mojregion.info/>;
- Strona internetowa: www.gimnazjum.wyrzysk.pl/;
- Strona internetowa: <https://www.qeni.com/people/hrabia-Kazimierz-Potulicki-h-Grzymała-sr>;
- Strona internetowa: <http://www.almanachdegotha.org/id228.html>.

Publikacje książkowe, takich autorów jak: Sł. Łaniecki, „Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk”, „Pałace, dwory i folwarki powiatu nakielskiego”, „Kronika Nakielska”, Z. Greinert, „Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945” zawierają wyczerpującą dozę informacji na temat historii regionu i majątku, sposobu jego zagospodarowania i funkcjonowania oraz kondycji finansowej, także odnośnie właścicieli Potulic, ich losów i działalności. Inne publikacje, czy to książkowe, czy kartograficzne i ikonograficzne, bądź czasopisma oraz opracowania dostępne internetowo i w bibliotekach, a także te, pochodzące ze zbiorów prywatnych osób uzupełniają obraz przedstawiony w książkach Sł. Łanieckiego i Z. Greinerta.

Dopełnieniem tych danych są informacje, uzyskane bezpośrednio od mieszkańców Potulic, dotyczące głównie wyglądu pałacu oraz dawnego zagospodarowania parku w jego otoczeniu. Wielu cennych opowieści wysłuchano od mieszkanki pałacu w Potulicach: p. Henryki Szcześniak i p. Katarzyny Król, także od sołtysa Potulic – p. Grzegorza Ksobiaka oraz p. Teresy Kasprzak (ur. w 1939 r., wiek ok. 80 lat), mieszkającej w historycznym czworaku, należącym pierwotnie do majątku w Potulicach. Natomiast wgląd do ww. publikacji książkowych, które w najbardziej wyczerpujący sposób przedstawiają historię majątku w Potulicach możliwy był dzięki p. Alicji Kloska - bibliotekarce z Biblioteki Publicznej w Potulicach.

Z kolei w zbiorach Archiwum Potulickich, zgromadzonych w Muzeum Polskim (niem. Polen Museum) w Rapperswilu k/Zuerichu w Szwajcarii i przedstawionych na stronie internetowej ww. muzeum¹ zawarta jest następująca informacja: „W 1780 r. Michał Potulicki uzyskał od Fryderyka II prawo do posługiwania się dziedzicznym tytułem hrabiego, (którym rodzina posługuje się do dziś). Jego synowie zapoczątkowali dwie linie Potulickich. Hrabia Kazimierz (1793-1871) - młodszą, wygasłą w 1947 r., której najbardziej znaną przedstawicielką była Aniela hr. Potulicka, która poświęciła życie działalności społecznej i charytatywnej, a przed śmiercią zapisała spory majątek kościołowi, m.in.: pałac i park w Potulicach dla prymasa Hlonda, z przeznaczeniem na siedzibę Towarzystwa Chrystusowego. Linia starsza,

¹ *Spuścizna Rodziny Potulickich (1850 - 1984) I – 37, Rapperswil 2018, źródło: Archiwum Potulickich w Muzeum Polskim (niem. Polen Museum) Rapperswilu w Szwajcarii;*

wywodząca się od Kaspra hr. Potulickiego (1792-1853), jest czynna do dziś: ostatni przedstawiciele rodziny mieszkają za granicą w Stanach Zjednoczonych”.

Archiwum Potulickich w Rapperswilu dotyczy głównie starszej linii rodu Potulickich. Pośród skatalogowanej spuścizny ² znajduje się wiele zbiorów, które mogą zawierać cenne informacje, dotyczące także majątku w Potulicach k/Nakła nad Notecią, należącego do młodszej linii Potulickich. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że można na nie natrafić, penetrując takie grupy materiałów jak: fotografie Michała hr. Potulickiego w towarzystwie dalszej rodziny oraz znajomych z l. ok.1920-ok.1970, korespondencja z Anielą hr. Potulicką z l. 1907-1909, wspomnienia o różnych osobach z rodu Potulickich i rodzin z nimi spokrewnionych, fotografie różnych osób z rodziny Potulickich z l. 1870-1940, korespondencja z proboszczem potulickim ks. Bogdanem Krysińskim, fotografie kaplicy w Potulicach, fotografie i widokówki z wizerunkami dworów, pałaców i innych miejsc związanych z rodziną Potulickich z l. 1924-1980, materiały do historii rodu Potulickich autorstwa prof. Włodzimierza Dworzaczka itd.

Źródła do opracowania niniejszej dokumentacji, tj. do przygotowania dziejów parku potulickiego, wyszczególnione powyżej są na tyle bogate i wyczerpujące, że nie zachodziła potrzeba pozyskania materiałów z Muzeum Polskiego w zamku w Rapperswilu w Szwajcarii. Niemniej warto je na pewno przejrzeć przy wykonywaniu analiz dot. majątku potulickiego i wykorzystać dane z tego zespołu dokumentów przy innych wnikliwszych opracowaniach.

2. Historia dóbr

(Opracowano z wykorzystaniem informacji zawartych w publikacjach, archiwaliach, na historycznych materiałach kartograficznych, w publikacjach na stronach internetowych)

2.1. Nazwa majątku Potulice

Według *Katalogu polskich zamków, pałaców i dworów* ³ pierwotnie wieś Potulice, należąca do dóbr ślesieńskich nazywała się Podhulycz (1479), później Kantowo, bo pod taką nazwą pojawia się w dokumentach od XVI w. Od 1776 r. wieś Kantowo rozrosła się w duży folwark o nazwie Nowe Potulice, później Potulice.

Z tymi informacjami polemizuje Zenon Greinert, autor książki pt. „*Potulice, Ślesin i okolice*” ⁴, podając w oparciu o przeanalizowane historyczne materiały i dokumenty, iż nazwa Podhulycz, datowana na XV w. nie dotyczy Potulic w okolicach Nakła, jako że Potulice k/Nakła powstały kilka wieków później, bo założone zostały dopiero po roku 1777 przez Michała Bonawenturę Ignacego Potulickiego, najpierw pod dwuczłonową nazwą Nowe Potulice i Liesendorf (Elżbietowo), a przed rokiem 1815 tylko pod nazwą Nowe Potulice, jako że Elżbietowo tworzyło w tym czasie odrębną osadę, określaną jako Colonie Liesendorf ⁵. Kantowo, jak widać na mapie z 1816 r. (*Ilustr. 2*) było również odrębną osadą, leśnictwem pod Potulicami ⁶.

² Ibidem;

³ *Katalog polskich zamków, pałaców i dworów. Potulice*, na stronie internetowej: www.polskiezabytki.pl;

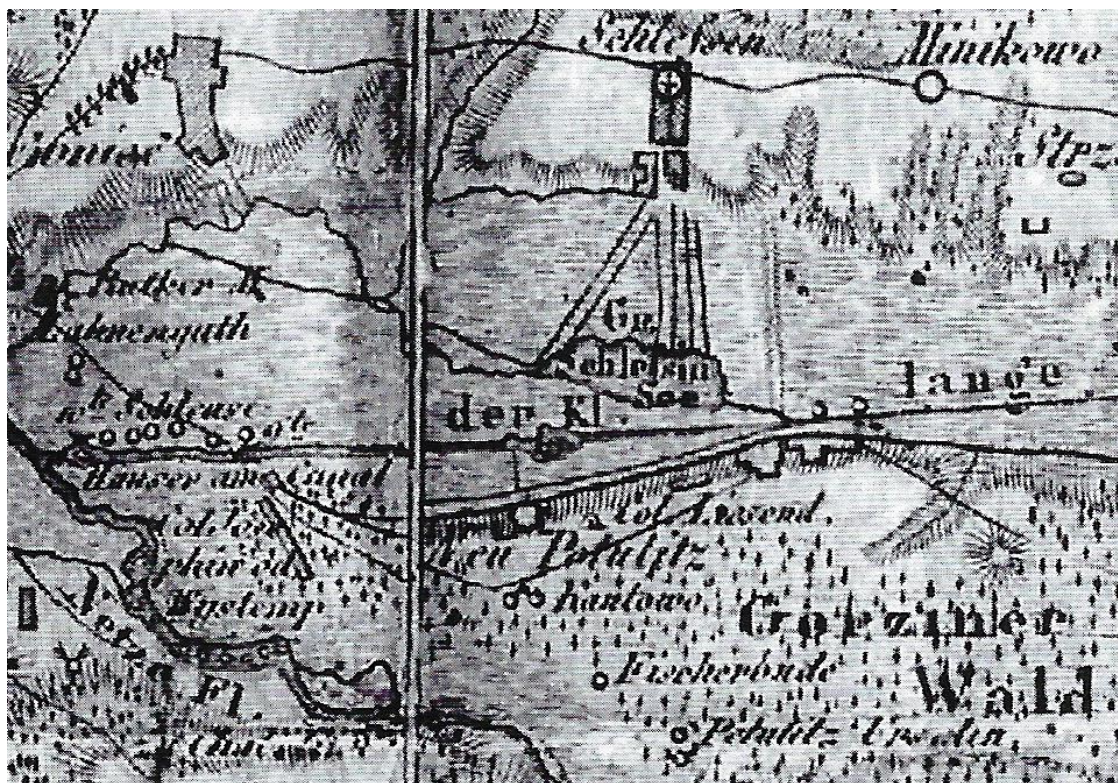
⁴ Z. Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014 r., s. 8;

⁵ Ibidem, s. 32, 43;

⁶ Ibidem, s. 44;

Analiza przeprowadzona przez Zenona Greinerta jest na tyle wnikliwa i rzetelna, że za najbardziej prawdopodobne uznaje się, iż nazwa obecnych Potulic ewoluowała jedynie z nazwy Nowe Potulice.

W okresie rozbiorów, tj. od 1772 r., poprzez 1793 r. i 1795 r. aż do roku 1918 funkcjonowała niemiecka nazwa Neu Potulitz i Potulitz. Po 1918 r. po włączeniu wsi i majątku w obszar powstałej Rzeczypospolitej Polskiej przywrócono polską nazwę Potulice, by w okresie okupacji niemieckiej znowu powrócić do nazwy Potulitz. Po 1945 r. wieś i dawny majątek ponownie noszą nazwę Potulice.

Ilustr. 2. Fragment mapy z 1816 r., wydanej przez Instytut Geograficzny w Weimarze, przedstawiający m.in. Nowe Potulice (*Neu Potulitz*), Kantowo, Kolonię Elżbietowo (*Col. Liesend.*), Colonie Josephin Wystemp (dzisiejszy Występ), Urszulin (Potulitz Ursulin), Budy Rybackie (*Fischerbude*), jako odrębne miejscowości i osady

2.2. Tło historyczne i przynależność administracyjna

Obszar obecnych Potulic położony jest w obrębie prahistorycznych ziem Krajny Nakielskiej. Na przełomie XI/XII w., za czasów panowania króla Bolesława Krzywoustego ziemie te, będące pograniczem Wielkopolski i Pomorza włączone zostały administracyjnie do Wielkopolski. Ustanowiono przy tym w roku 1136 ich podległość pod diecezję gnieźnieńską⁷. Kościołom i klasztorom archidiecezji gnieźnieńskiej nadano wówczas znaczne dobra w ziemi nakielskiej i prawo do sprowadzania cudzoziemców. Osadnictwu sprzyjał także fakt, że przez te ziemie przebiegał szlak tranzytu handlowego z południa w stronę Gdańska, jak np. z Nakłą przez Mrocze i Raciaż, w XV w. zwany, jako *via nova*.

Sprowadzenie do Polski Krzyżaków w 1226 r. i zajęcie przez nich Pomorza Gdańskiego spowodowało, że ziemia nakielska stała się terenem przygranicznym, usytuowanym na pn-zach. krańcach ówczesnego państwa polskiego. To miało wpływ

⁷ *Sl. Laniecki, Nadnoteckie palace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią 2010, s. 10-11;*

na ukształtowanie się nazwy Krajna, która po raz pierwszy użyta została przez Przemysława II w dokumencie wydanym w 1286 r.⁸ Jej mieszkańcy zdecydowanie opowiadali się za przynależnością do Polski, broniąc swych ziem przed Krzyżakami. Jak podaje Sł. Łaniecki w wyżej przywołanej publikacji pt. *Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk, Sępólno krajeńskie – Nakło nad Notecią* (str. 11 i 12): „podczas dotkliwego najazdu Krzyżaków na Krajnę w 1431 r. jej mieszkańcy wyłącznie własnymi siłami pobili wojska wroga pod wsią Dąbki koło dzisiejszego Osieka, zatrzymując w ten sposób ewentualne niebezpieczeństwo eskalacji najazdu w głąb Wielkopolski“. Dąbki koło Osieka nad Notecią, gm. Wyrzysk zwane są Małym Grunwaldem pod Dąbkami, gdzie obecnie odbywają się inscenizacje tamtej bitwy polsko-krzyżackiej, podczas której uzbrojone oddziały chłopów wielkopolskich zdobyły 4 chorągwie inflanckie. Kraków, ówczesna stolica Polski uczcił zwycięstwo pod Dąbkami biciem w dzwony i iluminacją miasta, a w katedrze na Wawelu, obok 52 chorągwi krzyżackich, zdobytych pod Grunwaldem zawieszono 4 chorągwie inflanckie, zdobyte właśnie pod Dąbkami⁹.

Dalsze losy Krajny to dzieje rozwijającego się tutaj osadnictwa i związanych z tym przemian ustrojowych i gospodarczych. Jak podaje Sł. Łaniecki: „Rozwój osadnictwa i sieci parafialnej na ziemi krajeńskiej przyczynił się do reform ustroju terytorium kościelnego. W 1512 r. z inicjatywy arcybiskupa Jana Łaskiego na północy powstały dwa archidiaconaty: łowicki i kamieński. Krajna weszła w skład tego drugiego, który obejmował m.in. dekanaty: nakielski i sępoleński, ten drugi przemianowany w 1590 r. na wieńborski. (...) Do XVII w. większość gospodarstw rolnych była o wielkości średniej lub małej. W XVII i XVIII stuleciu nastąpił proces koncentracji wielkiej własności ziemskiej. Do największych w XVI w. właścicieli ziemskich należały dobra królewskie w postaci starostwa nakielskiego i ujskiego, dobra kościelne w postaci klucza kamieńskiego i włości cystersów z Koronowa a także dobra prywatne tak znamienitych rodzin jak: Grudzińskich, Zebrzydowskich, Potulickich, Orzelskich, Działyńskich, Kościeleckich, Białośliwskich, czy w następnych dwóch wiekach: Małachowskich, Bnińskich, Grabowskich, Kitnowskich, Radolińskich, Krzyckich, Sułkowskich, nadal Potulickich i Radzyńskich. Często z tych rodzin wywodzili się wybitni dowódcy wojskowi, przywódcy polityczni, patrioci oraz mecenas polskiej kultury. Wyraźnie widoczne zahamowanie rozwoju gospodarczego Krajny miało miejsce w XVII w. Poważne spustoszenia dotknęły region w trzeciej dekadzie wieku XVII w okresie najazdów szwedzkich. Jeszcze gorzej sytuacja wyglądała w latach 1655-1660 podczas „potopu“ (...) spacyfikowano znaczną część Wielkopolski, ale także inne regiony kraju. W okresie III wojny północnej w latach 1700-1721 Krajna grabiona była i palona nie tylko przez przechodzące tędy wrogie wojska szwedzkie, ale także sojusznicze moskiewskie i saksońskie. Również w czasie wojny siedmioletniej w latach 1756-1763, pomimo tego, że Polska nie brała w niej udziału, Krajna łupiona była przez przechodzące wojska rosyjskie.“

W efekcie wyżej opisanych zdarzeń, jak pisze Sł. Łaniecki „Rozwój gospodarczy regionu w XVIII w. uzależniony był od kilkunastu wielkich właścicieli ziemskich. To oni koncentrowali w swoich rękach 83 % arealu uprawnego. Niemal całkowicie zniknęła drobna szlachta, która przeważnie starała się szukać służby w

⁸ Ibidem, s. 9;

⁹ Strona internetowa: www.gimnazjum.wyrzysk.pl/;

wojsku koronnym lub częściej pruskim. Pomimo takiego systemu własności, stopniowo przeżytkiem stawała się nieekonomiczna pańszczyzna. Jeszcze przed I rozbiorem, Krajna w blisko 50 %-tach zamieszkiwana była przez ludność pochodzenia niemieckiego. Tych osadników sprowadzano na zasadach czynszowników. Czynsze zaczęto wprowadzać także w wielkich majątkach ziemskich. Dzięki postępującemu procesowi oczynszowania, Krajna pod tym względem była przodująca w całej Rzeczypospolitej i szybciej wychodziła z zapaści ekonomicznej niż inne regiony kraju. W procesie tym przodował klucz kamieński arcybiskupa gnieźnieńskiego, który do 1725 r. całkowicie się oczynszował. W latach 1768-1772 kasztelanie nakielska i kamieńska stanęły po stronie konfederacji barskiej“.

W wyniku I rozbioru Polski, który nastąpił w 1772 r. Krajna została zajęta przez wojska pruskie, przez co powiat krajeński (nakielski), gnieźnieński oraz kcyński przeszły pod panowanie niemieckie, w sensie wprowadzenia pruskiego prawa, realizowanego przez sprowadzonych z Niemiec urzędników. Dawny powiat nakielski zmieniono na okręg nakielski, w skład którego weszły m.in.: Mrocza, Łobżenica, Kamień, Złotów, Krajenka, Miasteczko, Wysoka i Wyrzysk, dochodząc aż po Wałcz.

Jak podaje w swojej książce Zenon Greinert¹⁰ obwód Nadnotecki był złączony organizacyjnie z Prusami Zachodnimi, rządzonymi przez króla pruskiego Fryderyka II Hohenzollern. Stolicą obwodu Nadnoteckiego została Bydgoszcz, gdzie ustanowiono Deputację Kamery Wojenno-Domenalnej, będącą ówczesnym lokalnym organem administracji publicznej. Przy czym Deputacja Bydgoska podlegała Naczelnemu Prezydentowi Kamer Pruskich w Królewcu, a nadzór bezpośredni sprawował Prezydent Kamery w Kwidzynie.

Król pruski Fryderyk II Hohenzollern skutecznie realizował na obszarze podległego mu obwodu politykę germanizacji, polegającą m.in. na wywłaszczaniu Polaków z ziemi i osiedlaniu Niemców, prowadzeniu szeregu inwestycji publicznych z udziałem robotników niemieckich, jak np. w l. 1773-1774 i w 1787 r. przy budowie i modernizacji kanału Bydgoskiego, gdy wielu z tychże robotników ostatecznie osiedliło się w miejscowościach w pobliżu kanału. Ten stan rzeczy trwał aż do początku XIX w.

W roku 1807 na mocy traktatu w Tyłży, podpisanego dla zażegnania konfliktu pomiędzy Francją, Prusami i Rosją, pomiędzy cesarzem Francuzów Napoleonem I Bonaparte, a Aleksandrem I Romanow – cesarzem Rosji i królem Prus Fryderykiem Wilhelmem III Hohenzollern państwo polskie ponownie znalazło się na mapie Europy. Doszło wówczas do utworzenia Księstwa Warszawskiego, związanego unią personalną z Królestwem Saksonii. Księstwo Warszawskie powstało z ziem I Rzeczypospolitej, tj. z II i III oraz częściowo I zaboru pruskiego. W obszarze księstwa znajdowało się 6 departamentów: warszawski, poznański, kaliski, bydgoski, płocki i łomżyński.

Potulice i miejscowości okolic Nakła znalazły się prawd. w obszarze departamentu bydgoskiego. Na czele Księstwa Warszawskiego, tej namiastki państwa polskiego stanął król saski Fryderyk August III, który nadał mu konstytucję. Jednym z ważniejszych postanowień konstytucji było zniesienie poddaństwa chłopów, co okazało się fikcją, bo jednocześnie szlachta miała prawo własności gospodarstw chłopskich i mogła usuwać rolników z ziemi, a obowiązek pańszczyźniany wciąż był utrzymany. Ponadto wprowadzony został obowiązek odbycia 6-letniej służby

¹⁰ Z. Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014 r., s. 29-38;

wojskowej, która finansowana była przez zakup akcji na ten cel przez ówczesną szlachtę polską. W akcję tę włączyła się m.in. hr. Elżbieta Potulicka.

Księstwo Warszawskie istniało zaledwie kilka lat do roku 1815, gdy na kongresie wiedeńskim podzielono je pomiędzy Rosję, Prusy i Austrię, a z większości terytorium utworzono podległe Rosji Królestwo Polskie (kongresowe). Potulice i okolice Nakła, jako część Wielkiego Księstwa Poznańskiego (*Ilustr. 3*) znalazły się ponownie w obszarze Królestwa Prus, razem z ziemią chełmińską i pozostały w jego obrębie aż do roku 1918. Królestwo Prus w l. 1815–1866 było państwem członkowskim Związku Niemieckiego, w l. 1866–1871 Związku Północnoniemieckiego, a w l. 1871–1918 Cesarstwa Niemieckiego. Król Prus był jednocześnie cesarzem niemieckim, a Prusy w Cesarstwie miały pozycję hegemoniczną. Terytorium Królestwa Prus obejmowało dwie trzecie całego obszaru Cesarstwa Niemieckiego.

Wielkie Księstwo Poznańskie, wchodzące w skład Królestwa Prus, aż do Powstania Listopadowego, które wybuchło w Królestwie Polskim w roku 1830 cieszyło się ogromną autonomią. Jednak w związku z tym, że Poznanianie poparli powstanie listopadowe autonomia księstwa po roku 1831 została ograniczona, a następnie całkowicie zniesiona po powstaniach Wielkopolskich w l. 1846 i 1848. Używana dotychczas nazwa: Wielkie Księstwo Wielkopolskie została zniesiona przez administrację pruską i zamieniona na nazwę: Prowincja Poznańska (*niem. Provinz Posen*).

Ilustr. 3. Fragment mapy Wielkiego Księstwa Poznańskiego z 1 poł. XIX w., z Nakłem i Potulicami

Początki i rozwój zespołu pałacowo-parkowego w Potulicach przypadają więc na okres utraty niepodległości przez Polskę i czasy postępującej ekspansji państwa pruskiego, z krótką przerwą istnienia państwa polskiego w l. 1807-1815 w postaci Księstwa Warszawskiego, co przedstawiono bardziej szczegółowo powyżej.

W 2 połowie XIX w. Potulice, zgodnie z zapiskami w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. Br. Chlebowskiego i Wł. Walewskiego, T.VIII, Warszawa 1887 r. (s. 874) to: niem. *Potulitz*, dominium i okręg dominalny w powiecie bydgoskim, parafia Ślesin, poczta i stacja drogi żelaznej w Nakle, liczyły: 19 domów, 232 mieszkańców. Obszar Potulic wraz z osadami i folwarkami: Górzyn, Budy Rybackie, Pelaś, Samsieczno, Kasprowo, Maryanin, Goncerzewo, Michalin, Bogacin, Teresin, Ślesin, Niedola, Kazin, Anielin i Gabryelin liczył: 6617,16 ha (2902,73 ha roli, 869,87 ha łąk, 434,95 ha pastwisk, 2068,96 lasu, 187,59 nieużytków, 153,06 wody).

Właścicielką dominium była Aniela hr. Potulicka. W skład okr. domin. (obszaru dworskiego) wchodziły: os. Elżbietów, in. Elżbiecin (2 domy, 16 mieszkańców), folwark Niedola z cegielnią (1 dom, 6 mieszkańców), os. Kazimirowo, in. Kaźmierowo wieś (4 domy, 35 mieszkańców), leśnictwo Elżbietowskie (1 dom, 3 mieszkańców), Pelaś (1 dom, 6 mieszkańców), Budy Rybackie leśniczówka (1 dom, 9 mieszkańców), Piętacz leśniczówka, Potulice folwark, Potulice leśniczówka, Urszulin leśniczówka. Cały okręg liczył 29 domów, 307 mieszkańców (228 osób katolików, 79 protestantów). Obszar dworski Potulice należał do powiatu bydgoskiego w rejencji bydgoskiej, województwa poznańskiego.

Według danych z 1921 roku obszar Potulic liczył: 36 domów, 310 mieszkańców (136 mężczyzn, 174 kobiety). Pod względem wyznania było: katolików 307 osób, ewangelików 3 osoby, pod względem narodowościowym było: 309 osób narodowości polskiej i 1 osoba innej narodowości.

1 września 1939 roku wybuchła II wojna światowa. W jej pierwszych dniach okolice Nakła znalazły się pod okupacją niemiecką. Na początku października 1939 roku, na mocy dekretu Hitlera województwo poznańskie wcielono do III Rzeszy nadając nowej prowincji niemieckiej nazwę Kraj Warty (*Wartheland*). Z kolei północne tereny dawnego województwa poznańskiego (między innymi powiaty wyrzyski i bydgoski) włączono do nowo powołanej prowincji niemieckiej Gdańsk-Prusy Zachodnie. Prowincję podzielono na rejencje (wzorem Niemiec) i powiaty (zachowano dawne powiaty).

Nakło należało wówczas do powiatu wyrzyskiego w rejencji bydgoskiej, natomiast wschodnie tereny dzisiejszej gminy Nakło nad/Notecią, m.in. z Potulicami znalazły się w obrębie powiatu bydgoskiego tej samej rejencji.

Okres okupacji niemieckiej był to czas ograniczenia praw ludności polskiej, czas germanizacji. Rozwiązano wówczas wszelkie polskie urzędy i instytucje. Do wykonywania zadań samorządowych gmin wiejskich utworzono w powiatach tak zwane związki gmin. Miały one spełniać zadania niezastrzeżone dla innych urzędów. Do zadań związku samorządowego należały przede wszystkim: przebudowa i rozbudowa, utrzymanie i naprawa dróg powiatowych. W czasie wojny rozbudowano urząd gminy, aby zapewnić sprawny pobór podatków i kontyngentów. Okupacja niemiecka trwała do początku 1945 roku. Uproszczony sposób okupacyjnego podziału administracyjnego w rejonie Bydgoszczy przedstawia zamieszczona niżej mapa z sierpnia 1943 roku (*Ilustr.4*).

Potulice według XX-wiecznej przynależności administracyjnej ¹¹ - do roku 1934 należały do obszaru dworskiego Potulice, w l. 1934–1954 do gminy Ślesin, w l. 1954–1972 do gromady Ślesin, w l. 1973-1976 do gminy Ślesin, a od 1976 roku do gminy Nakło nad Notecią.

Ilustr. 4. Fragment mapy powiatów Okręgu Rzeszy, Gdańsk – Prusy Zachodnie, stan z sierpnia 1943 r.

2.3. Dzieje majątku Potulice i jego właściciele

Według informacji, zawartych w karcie ewidencyjnej kaplicy grobowej rodziny Potulickich ¹² (i w innych dokumentach ¹³) „*wieś Potulice, pierwotnie Kantowo, wchodząca w skład dóbr ślesieńskich zapewne już w XVI w. należała do Potulickich, którzy utracili ją w bliżej nieznanym okolicznościach. W XVII w. Kantowo było własnością Radziwiłłów. W 1698 r., lub wg. innych źródeł w 1699 r. Anna z Lubomirskich Radziwiłłowa sprzedała Janowi Jakubowi Potulickiemu dobra Ślesin ze wsią Kantowo za 81 tys. złotych. Dzięki tej transakcji Potuliccy weszli w posiadanie rozległego klucza dóbr, z którym na stałe związała się najmłodsza linia wielkopolskiego rodu. W 1726 r. dobra odziedziczył bratanek Jana Jakuba Potulickiego – Józef Remigian Potulicki, a następnie, w latach 30-tych XVIII w. – Aleksander Hilary Potulicki, który ufundował kościoły w Ślesinie i Samsiecznie. Zapewne w 1 połowie XVIII w. wieś Kantowo rozrosła się w duży folwark. Aleksandrowi Hilaremu Potulickiemu należy zatem przypisać zmianę jej dotychczasowej nazwy na „Nowe Potulice“, bo taka nazwa pojawia się w dokumentach z 1776 r. Być może już w tym czasie właściciel dóbr nosił się z zamiarem założenia siedziby w Nowych Potulicach. Nowa nazwa nawiązywała*

¹¹ Leszek Zugaj, *Historia administracji w gminie Nakło nad Notecią*, Lublin 2014-2017, s. 105;

¹² Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. *Kaplica grobowa rodziny Potulickich, ob. kościół parafii pw. Zwiastowania NMP*, oprac. A. Jankowski, 09.2001 r.;

¹³ M. Omilanowska (Uniwersytet Gdański), *Edouard Andre i jego realizacje ogrodowe w Polsce i na Litwie*, *Rocznik Historii Sztuki*, tom XXXIV Wydawnictwo Neriton, 2009, s. 209;
Strona internetowa Towarzystwa Chrystusowego: www.3.tchr.org/;

wyraźnie do miejscowości, będącej gniazdem rodowym Potulickich – wielkopolskich Potulic, z którymi związany był protoplasta rodu – Przeclaw Potulicki herbu Grzymała. W 1777 r. Nowe Potulice odziedziczył Michał Bonawentura Potulicki, który zbudował tu niewielki pałacyk myśliwski, oranżerię i założył park. Wzniesiono także nowe budynki mieszkalne dla służby folwarcznej.

W końcu XVIII w. dobra ślesieńskie były znacznie zadłużone. Sytuacji nie poprawiła nawet sprzedaż dużych majątków na Podlasiu i w Prusach Królewskich.

Kolejny właściciel – Kasper Piotr Potulicki, przejmując Potulice po śmierci ojca w 1805 r. zbudował w miejscu pałacyku myśliwskiego nowy dwór. W ciągu dwóch pierwszych dziesięcioleci XIX w. zadłużenie majątku narastało, co w 1821 r. doprowadziło do zajęcia dóbr klucza wiecborskiego i sępoleńskiego przez bankierską firmę Seehandlung z Berlina. Kasprowi Piotrowi Potulickiemu pozostały tylko dobra ślesieńskie z Potulicami. Odstąpił je młodszemu bratu – Kazimierzowi Ludwikowi Potulickiemu. Osiadł on na stałe w Potulicach. Spłacił długi i po wielu procesach sądowych z kuzynem żony – Aleksandrem Wielopolskim doprowadził do ustabilizowania sytuacji finansowej dóbr ślesieńskich. Dziedziczący Potulice w 1852 r. syn – Kazimierz Wojciech Potulicki należał już do najbogatszych ziemian zaboru pruskiego. Jego majątek oceniano na 20 mln. marek. Wkrótce po połowie XIX w. przystąpił do budowy rozległego założenia pałacowo-parkowego oraz kaplicy rodowej. W 1880 r. Kazimierz Wojciech Potulicki jeszcze za życia przepisał Potulice swej córce Anieli. Po śmierci Kazimierza Wojciecha Potulice wraz z dobrami ślesieńskimi o pow. 6617 hektarów odziedziczyła jego trzecia córka – Aniela Konstancja Potulicka, która władała nimi do śmierci w 1932 r. W 1928 r. przekazała dobra klucza ślesieńskiego na potrzeby Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Natomiast pałac i park w Potulicach w 1932 r. oddała do dyspozycji Prymasa kardynała Augusta Hlonda i ofiarowała z przeznaczeniem na siedzibę Towarzystwa Chrystusowego dla Wychodźców, które funkcjonowało tutaj w latach 1932-1939. Z inicjatywy księdza Ignacego Posadzego zorganizowano tu seminarium duchowne dla przyszłych misjonarzy“.

Fundacja Potulicka im. Hr. Anieli Potulickiej, utworzona w 1928 r. obejmowała majątek liczący wówczas dużo przeszło 6000 ha (96 wsi) wraz z całym urządzeniem gospodarczym i inwentarzem. Całość dochodów pochodzących z jej dóbr rodowych została przeznaczona na potrzeby uniwersytetu, który hrabina wspierała także doraźnie.

W tym czasie Potulice stały się centrum przygotowującym duszpasterzy polonijnych. Fundacja Potulicka zarządzała majątkiem do 1939 r. Wybuch II wojny światowej spowodował, że Towarzystwo Chrystusowe utraciło swój majątek. W okresie wojny w pałacu ulokowały się władze hitlerowskie, tworząc szkołę dla podoficerów SS. W 1941 r. w Potulicach utworzono obóz, początkowo przesiedleńczy dla wysiedlonej ludności polskiej i osób wywożonych na roboty przymusowe do Rzeszy. Najpierw była to filia obozu Stutthof, a od 1942 r. karny obóz pracy, przez który przeszło kilka tysięcy więźniów, w tym wiele dzieci. Po wojnie do roku 1950 istniał w Potulicach Centralny Obóz Pracy dla ludności niemieckiej oraz polskich więźniów politycznych. Liczba więźniów w tym czasie przekraczała nawet 16 tys., z czego 14 tys. osób zmarło.

W latach 60-tych XX w. pałac potulicki przebudowano, zmieniając jego układ wewnętrzny i wygląd zewnętrzny, przez co zatarte zostały charakterystyczne cechy stylowe, tj. wystrój elewacji. Budynek przystosowano do funkcji mieszkaniowych, tworząc szereg odrębnych lokali komunalnych. W dobudówce do skrzydła

wschodniego urządzono bibliotekę. Współcześnie, po roku 2010 wyremontowano salę, dobudowaną do skrzydła wschodniego, wykorzystywaną przez Urząd Gminy w Nakle n/Notecią, m.in. dla imprez Szkoły Podstawowej w Potulicach i innych o charakterze gminnym.

Jak podaje Marcin Przeciszewski w artykule z 2015 r.¹⁴, dot. Fundacji Potulickiej: „Po wojnie majątek przedwojennej Fundacji Potulickiej im. Hr. Anieli Potulickiej przejęty został przez Skarb Państwa. Część ziemi została sprzedana rolnikom indywidualnym i spółdzielniom, a część przekazana w zarząd państwowym jednostkom i przedsiębiorstwom rolnym. Ten stan rzeczy trwał aż do 1989 r., kiedy władze uczelni Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego podjęły działania na rzecz odzyskania dawnego majątku. W wyniku ugody z 18 czerwca 1991 r. Komisja Majątkowa, składająca się z przedstawicieli rządu i episkopatu, przywróciła Katolickiemu Uniwersytetowi Lubelskiemu nieruchomości rolne wraz z zabudowaniami byłej fundacji. Następnie ks. prof. Stanisław Wielgus, ówczesny rektor KUL, realizując testament hrabiny Potulickiej, przekazał te dobra ustanowionej na nowo fundacji, której nadano nazwę Fundacja Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego im. Anieli hr. Potulickiej (obecnie Fundacja Potulicka)”, „z/s w Wojnowie.

Z artykułu wynika, że na części z gruntów dawnego majątku Potulice po wojnie utworzono gospodarstwo doświadczalne Wyższej Szkoły Rolniczo-Technicznej w Bydgoszczy. Fundacja Potulicka, odzyskując w 1991 r. ziemię dawniej przedwojennej fundacji przejęła areal zmienny i niższej klasy (KUL zrezygnował z ziem 2 i 3 klasy bonitacyjnej), za grunty majątku w Potulicach, rozdysponowane wcześniej, czy to pomiędzy rolników indywidualnych, czy przekazane w użytkowanie ww. WSR-T w Bydgoszczy. W konsekwencji tej ugody Katolicki Uniwersytet Lubelski odzyskał nieco większy powierzchniowo majątek, ale z gruntami gorszej jakości i przejął część folwarczną z zabudowaniami gospodarczymi w Potulicach.

Pałac i historyczny budynek mieszkalny, pierwotnie z drukarnią, zlokalizowany na terenie parku użytkowane są obecnie jako budynki mieszkalne, z lokalami komunalnymi. Park pałacowy pozostaje w gestii Urzędu Gminy w Nakle n/Notecią.

K a l e n d a r i u m (opracowane w oparciu o informacje zacytowane powyżej w rozdz. 2.3. *Dzieje majątku Potulice i jego właściciele*):

XV-XVI wiek	- wieś Kantowo, prawd. z terenami późniejszych Potulic była własnością <u>rodziny Potulickich</u> ;
XVII wiek	- wieś Kantowo była własnością <u>Radziwiłłów</u> ;
1698 r. lub 1699 r.	- Anna z Lubomirskich Radziwiłłowa sprzedaje dobra Ślesin ze wsią Kantowo <u>Janowi Jakubowi Potulickiemu</u> za kwotę 81 tys. złotych;
1716 - I.30-te XVIII w.	- w roku 1716 sukcesorem dóbr, prawd. wraz ze wsią Kantowo został bratanek Jana Jakuba Potulickiego, tj. syn jego brata Adama Wawrzyńca Potulickiego i Małgorzaty z Czapskich – <u>Józef Remigian Potulicki</u> ;
lata 30-te XVIII w.	- majątek dziedziczny <u>Aleksander Hilary Potulicki</u> , który ufundował kościoły w Ślesinie i Samsiecznie;
1776 r.	- w czasie władania majątkiem przez <u>Aleksandra Hilarego Potulickiego</u> w dokumentach pojawia się nazwa Nowe

¹⁴ Marcin Przeciszewski, wywiad pt.: „Rektor KUL: Hrabina Potulicka, niezwykła arystokratka, zasłużona na rzecz KUL” na stronie internetowej: <https://ekai.pl/rektor-kul-hrabina-potulicka-niezwykla-arystokratka-zasluzona-na-rzecz-kul/>;

- Potulice, w nawiązaniu do wielkopolskich Potulic, z którymi związany był XV-wieczny protoplasta rodu – Przeclaw Potulicki herbu Grzymała;
- 1777 - 1805 - Nowe Potulice (dzisiejsze Potulice) w roku 1777 dziedziczy Michał Bonawentura Potulicki, który zbudował tu prawd. niewielki pałacyk myśliwski, oranżerię oraz założył park;
- 1805 - 1821 - Potulice w roku 1805 po śmierci Michała Bonawentury Potulickiego dziedziczy jego syn – Kasper Piotr Potulicki, który w miejscu pałacyku myśliwskiego zbudował prawd. dwór. W 2 dekadzie XIX w. narasta zadłużenie majątku;
- 1821 - 1852 - w 1821 r. dobra klucza wiecborskiego i sępoleńskiego przejęła bankierska firma Seehandlung z Berlina, a Kasper Piotr Potulicki dobra ślesińskie z Potulicami odstępuje młodszemu bratu – Kazimierzowi Ludwikowi Potulickiemu, który osiada na stałe w Potulicach i stabilizuje sytuację finansową dóbr ślesińskich;
- 1852 - 1880 - Potulice dziedziczy syn Kazimierza Ludwika Potulickiego – Kazimierz Wojciech Potulicki, który wybudował pałac (1855-1878), założył rozległe założenie parkowe i zbudował kaplicę rodową (1861-1862) na obszarze zespołu pałacowo-parkowego w Potulicach;
- 1871 r. - dzięki Kazimierzowi Wojciechowi Potulickiemu w Potulicach powstaje cmentarz (przy drodze do Nakła), a następnie na jego terenie kapliczka z ołtarzem z płaczącą Matką Boską w jej wnętrzu;
- 1880 - 1932 - Potulice wraz z dobrami ślesińskimi w roku 1880 dziedziczy trzecia córka Kazimierza Wojciecha Potulickiego – Aniela Konstancja Potulicka;
- 1898 r. - hr. Aniela Potulicka poznała poprzez hrabinę Marię Bnińską z Samostrzela francuskiego projektanta ogrodów – Edouarda Andre i jego syna Rene Edouarda Andre, którzy na przełomie XIX/XX w. dokonali przebudowy parku w Potulicach;
- 1928 r. - dobra klucza ślesińskiego Aniela Konstancja Potulicka przekazała na potrzeby Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, tworząc Fundację z dóbr potulickich swego imienia (Fundacja Potulicka im. Hr. Anieli Potulickiej), która obejmowała majątek o pow. ok. 6000 ha (96 wsi) wraz z całym urządzeniem gospodarczym i inwentarzem;
- 1932 - 1939 - pałac i park w Potulicach, po śmierci hr. Anieli Konstancji Potulickiej w 1932 r. ostatnią jej wolą oddany do dyspozycji Prymasa kardynała Augusta Hlonda i ofiarowany z przeznaczeniem na siedzibę Towarzystwa Chrystusowego dla Wychodźców (TChr). Z inicjatywy księdza Ignacego Posadzego zorganizowano tutaj seminarium duchowne dla przyszłych misjonarzy;
- 1939 - 1945 - w okresie okupacji niemieckiej w latach 1939-1941 władze hitlerowskie utworzyły w Potulicach najpierw szkołę dla podoficerów SS, a następnie w 1941 r. – obóz przesiedleńczy, jako filię obozu w Stutthof, dla wysiedlonej ludności polskiej i dla osób, wywożonych na roboty przymusowe. W 1942 r. utworzono tutaj karny obóz pracy dla dorosłych i dzieci;
- 1945 - 1950 - w Potulicach utworzono Centralny Obóz Pracy dla ludności niemieckiej i polskich więźniów politycznych;

I. 60-te XX w.

– 2019

- w I. 60-tych XX w. pałac i park w Potulicach przejęte zostały przez Urząd Gminy w Nakle n/Notecią. Przeprowadzono remont pałacu, zmieniając jego wygląd zewnętrzny i przebudowując jego wnętrza na lokale mieszkalne. Podobny zakres prac przeprowadzono w budynku mieszkalnym, użytkowanym przed wojną, jako Zakład poligraficzny Towarzystwa Chrystusowego na Wychodźctwie;

do 1991 r.

- folwark z zabudowaniami i grunty majątku w Potulicach w rękach prywatnych rolników i Państwowego Gospodarstwa Rolnego w Potulicach, a na części gospodarstwo doświadczalne Wyższej Szkoły Rolniczo-Technicznej w Bydgoszczy;

1992 – 2020

- pałac oraz część folwarczna majątku w Potulicach wraz z budynkami gospodarczymi i gruntami rolnymi odzyskana przez Fundację Potulicką hr. Anieli Potulickiej z/s w Wojnowie, z tym że reaktywowana Fundacja przejęła jedynie część folwarczną (bez czworaków) i grunty rolne.

Biogramy właścicieli:

(ustalone na podstawie dostępnej literatury i publikacji internetowych)

Właściciele związani bezpośrednio z majątkiem

Potulice k/Nakła

Hrabia Michał Bonawentura Ignacy Potulicki z Więcborka h. Grzymała¹⁵ - *Ilustr. 5 i 6* (ur. dnia 16.VII.1756 - Warszawa, zm. nagle dnia 24.XII.1805 - Warszawa, w wieku 49 lat). Pochowany w kościele Reformatów w Warszawie, a serce złożono w urnie w kościele w Więcborku. Syn Aleksandra Hilarego Potulickiego i Eleonory Teresy z Potockich, córki Michała, starosty trembowelskiego.

Michał Bonawentura Potulicki założyciel Nowych Potulic i Elżbietowa koło Nakła, a także Władysław (Wysępa), Urszuli i Kantowa. Rysunek wykonał Tomasz Błędowski z Białegostoku.

POTULICKI, hrabia

Elżbieta z Wodzikich Potulicka, żona Michała Bonawentury, w rysunku portretowym Tomasza Błędowskiego.

LELIWA

Ilustr. 5, 6, 7 i 8. Po lewej – Portret Michała Bonawentury Potulickiego, założyciela Nowych Potulic, na rysunku Tomasza Błędowskiego z Białegostoku; w środku z lewej - Emblemat Herbu Grzymała; w środku z prawej – Portret Elżbiety z Wodzikich h. Leliwa Potulickiej, żony Michała Bonawentury, na rysunku Tomasza Błędowskiego z Białegostoku; po prawej – Emblemat Herbu Leliwa

Michał Bonawentura Ignacy Potulicki w 1782 r. poślubił niespełna 13-letnią hr. Elżbietę Wodzicką z Granowa h. Leliwa – *Ilustr. 7 i 8* (ur. 23.II.1770 r. w Warszawie – zm. 11.VII.1827 r. w Krakowie), z którą miał pięcioro dzieci: córki – Józefę i Urszulę, synów - Kaspra Piotra Aleksandra, Kazimierza Ludwika i Jana Kantego. Skoligacony z rodzinami m.in. Potockich i Wielopolskich. Od 5 roku życia po śmierci matki zamieszkiwał w majątku siostry matki – Urszuli z Potockich Wielopolskiej w Oborach nieopodal Warszawy. Przyrodnik, ziemianin, wszechstronnie wykształcony, zajmujący się metodami uprawy ziemi, naukami przyrodniczymi, meteorologicznymi i hydrologicznymi, władający trzema językami:

¹⁵ Z.Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014 r., s. 32-36; Internetowy Polski Słownik Biograficzny na stronie internetowej: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/bonawentura-michal-potulicki-h-grzymala>;

niemieckim, francuskim i włoskim. W roku 1780 nadaniem króla pruskiego Fryderyka II nabył prawa do dziedziczenia tytułu hrabiego ¹⁶.

W roku 1777 odziedziczył m.in. Nowe Potulice (dzisiejsze Potulice), gdzie zbudował prawd. niewielki pałacyk myśliwski, oranżerię oraz założył park.

Zainicjował przekopanie kanału w 1795 r., celem odwodnienia bagnistej doliny Noteci. Założył kilka osad w otoczeniu obecnych Potulic o nazwach na cześć jego dzieci, tj. w roku 1787 osadę Wystemp Józefina, później zwany jako Występ, około roku 1800 – osadę Potulice Urszulin, a ok. 1803 r. – osadę Kantowo.

Zgodnie z zapiskami metrykalnymi parafii pobliskiego Ślesina w roku 1799 funkcjonowały nazwy: Nowe Potulice jak i Elżbietowo, na cześć żony Michała Bonawentury.

Kasper Piotr Aleksander Potulicki h. Grzymała ¹⁷, ur. 1.I.1792 r. w Kościelnikach, zm. 12.XII.1853 r. w Oborach, pochowany w rodzinnym grobowcu na cmentarzu w Słomczynie k/Piaseczna. Syn hr. Michała Bonawentury Ignacego Potulickiego z Więcborka h. Grzymała i hr. Elżbiety Wodzickiej z Granowa h. Leliwa.

Formalnie Kasper Piotr Aleksander Potulicki objął majątek po zmarłym ojcu Michale Bonawenturze Ignacym Potulickim, zaraz po jego śmierci, tj. w roku 1805, mając zaledwie 14 lat, pozostając jednak zapewne przez wiele lat pod opieką Rady Familijnej. 14.II.1816 r. ożeniony z hr. Teresą Konstancją Seweryną Mielżyńską h. Nowina (ur. 20.VII.1797 r. w miejsc. Kotowo, zm. 23.X.1867 r. w Poznaniu w wieku 70 lat), z którą miał dwanaścioro dzieci: Katarzynę, Michała Prokopa, Stanisława, Marię, Włodzimierza, Józefa Kazimierza Macieja, Gabrielę, Antoniego Kaspra, Piotra Adama Piusa, 2 córki o imionach Elżbieta Maria (zmarłe we wczesnym dzieciństwie) i Konstancję. Początkowo siedzibą rodziny Kaspra Potulickiego był majątek w Niechanowie k/Gniezna, następnie w Oborach k/ Warszawy.

To jemu właśnie przypisuje się, że w miejscu pałacyku myśliwskiego w Potulicach zbudował dwór. Jednak w tym majątku potulickim, oddalonym od głównej siedziby rodziny Potulickich wciąż narastało zadłużenie, co spowodowało, że w 1821 r. dobra klucza więcborskiego i sępoleńskiego przejęła bankierska firma Seehandlung z Berlina, a Kasper Piotr Potulicki dobra ślesieńskie z Potulicami odstąpił młodszemu bratu – Kazimierzowi Ludwikowi Potulickiemu, który osiadł na stałe w Potulicach i ustabilizował sytuację finansową dóbr ślesieńskich.

K.P.A.Potulicki wspomagał uczestników powstania listopadowego w roku 1831 i uczestniczył w życiu społeczno-politycznym okolic Piaseczna.

W roku 1856, już po jego śmierci najmłodsza z córek Konstancja Potulicka wyszła za mąż w wieku 16 lat za hr. Zygmunta Skórzewskiego, właściciela niedalekiej od Potulic rezydencji w Lubostroni. Od imienia hr. Konstancji z Potulickich Skórzewskiej pochodzi nazwa miejscowości Konstancin pod Warszawą, powstałej na gruntach wydzielonych z majątku w Oborach, którą zakładał wykonawca testamentu Konstancji z Potulickich Skórzewskiej i jej córki Marii – hr. Witold Skórzewski.

Kazimierz Ludwik (Łukasz Gwidon Ignacy) hr. Potulicki h. Grzymała ¹⁸, ur. 12.IX.1793 r. w Prokocimiu niedaleko Krakowa, zm. 13.X.1871 r., w Potulicach, w wieku 78 lat. Pochowany w krypcie kaplicy pałacowej w Potulicach ¹⁹. Syn hr. Michała Bonawentury Ignacego Potulickiego z Więcborka h. Grzymała i hr. Elżbiety Wodzickiej z Granowa h. Leliwa, brat Kaspra Piotra Aleksandra Potulickiego i dziadek Anieli Potulickiej. Tytuł hrabiego zawdzięczał swojemu ojcu, który ten otrzymał od króla Prus Fryderyka II w 1780 roku.

Dwukrotnie żonaty - 23.V.1819 r. poślubił w pałacu w Chobienicach k/Wolsztyna Gabrielę z Mielżyńskich h. Nowina – *Ilustr. 9* (ur. 24.III.1798 r. w miejsc. Kotowo – zm. 19.II.1822 r. w Nicei [Nizza] w wieku 23 lat), z którą miał syna Kazimierza Wojciecha, a 1.II.1835 r. poślubił w kościele Mariackim w Krakowie hr. Barbarę Julianę Ewę Wielopolską z Zabełcza h. Starykoń – *Ilustr. 10* (ur. 16.II.1809 r. w Pieskowej Skale – zm. 13.IX.1880 r. w Krakowie), z którą miał

¹⁶ zbiór pt. *Spuścizna Rodziny Potulickich (1850 - 1984) I* – 37 w Muzeum Polskim (niem. Polen Museum) w Rapperswil 2018, a w nim: Odpis dokumentów króla Fryderyka II z 1780r. na mocy, których Michał hr. Potulicki, s. Aleksandra nabył prawa do dziedziczenia tytułu hrabiego; Nr inw. zbioru 262 z 1939-1970, mszp., j. ang., j. niem., l., s. 4;

¹⁷ Z.Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014 r., s. 32-36; M.J. Minakowski, Genealogia potomków Sejmu Wielkiego, na stronie internetowej: www.sejm-wielki.pl;

¹⁸ M.J. Minakowski, Genealogia potomków Sejmu Wielkiego, na stronie internetowej: www.sejm-wielki.pl;

¹⁹ Z.Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014 r., s. 49;

dziewięcioro dzieci, 4 córki – Zofię, Józefę Zofię, Teresę i Marię Elżbietę Barbarę i 5 synów – Jana Ignacego, Ignacego, Władysława, Franciszka i Adama.

Ilustr. 9 i 10. Po lewej - Emblemat Herbu Nowina, dot. pierwszej żony Kazimierza Ludwika Potulickiego - Gabrieli z Mielżyńskich; po prawej - Emblemat Herbu Starykoń, dot. drugiej żony K.L. Potulickiego - Barbary Julianny Ewy Wielopolskiej

Kazimierz Ludwik (Łukasz Gwidon Ignacy) hr. Potulicki uczęszczał do Liceum Warszawskiego. W wieku 18 lat wstąpił do 11. Pułku Ułanów wojsk Księstwa Warszawskiego i został adiutantem generałów Stanisława Fiszer i Franciszka Paszkowskiego. Brał udział w kampanii napoleońskiej w l. 1812-1813. W 1813 r. uzyskał awans na stopień porucznika. Został odznaczony Złotym Krzyżem Virtuti Militari.

Był adiutantem Księcia Józefa Poniatowskiego (w sztabie korpusu ²⁰), któremu towarzyszył podczas osłaniania odwrotu armii francuskiej, w tym podczas przeprawy przez rzekę Pleisse i być może był świadkiem utonięcia księcia w rzece Elsterze pod Lipskiem - 19.X.1813 r., po omyłkowym ostrzale francuskich sojuszników z przeciwległego brzegu rzeki.

Kazimierz Ludwik Łukasz Potulicki przejął majątek w Potulicach w wyniku regulacji stosunków dziedzicznych pomiędzy nim a starszym bratem Kasprem Piotrem Aleksandrem Potulickim. Osiadł w nim na stałe, wyprowadzając go z zadłużenia i stabilizując sytuację finansową całych dóbr ślesieńskich.

Według informacji, zawartych w książce *Zenona Greinerta* ²¹ po upadku Księstwa Warszawskiego w 1815 r. władzę w Wielkim Księstwie Poznańskim przejął król pruski Fryderyk Wilhelm III, wprowadzając administrację niemiecką a i zjednując sobie polskich patriotów poprzez nadawanie im różnych przywilejów i apanaży, z czego skorzystał K.L. Potulicki, bowiem „W 1816 roku Kazimierz Ludwik Potulicki został mianowany szambelanem (wysoko usytuowanym urzędnikiem na dworze) króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III.”

W roku 1816 Kazimierz Ludwik Potulicki poczynił w okolicy ob. Potulic wiele inwestycji, w tym m. in. utworzył szkołę w Ślesinie z nauką w języku polskim i niemieckim. W późniejszym czasie założył także kilka osad i folwarków, jak m.in. osadę Kaźmierowo, pierwotnie Kaźmierzewo – na cześć narodzin syna Kazimierza Wojciecha w 1820 r. ²²; osadę Kazin na pd-zach. od Ślesina w 1823 r. - o nazwie pochodzącej prawdopodobnie od jego własnego imienia ²³. W 1830 r. K.L.Potulicki wraz ze swoim bratem Kasprem Piotrem Potulickim założył w dobrach ślesieńskich folwark Michalin, dla upamiętnienia ich ojca Michała Bonawentury Potulickiego ²⁴. Ponadto założył osady: Gabrielin w 1833 r. na cześć pierwszej żony Gabrieli z Mielżyńskich, Teresin w 1834 r. na cześć żony brata Kaspra Piotra Potulickiego Teresy z Mielżyńskich.

W latach 1830-1831 był oficerem powstania listopadowego – dowódcą 2. Szwadronu Pułku Jazdy Poznańskiej, w randze podpułkownika. Brał udział w ważnej dla Polaków ze względów strategicznych zwycięskiej bitwie pod Rajgrodem. Awansowany następnie do stopni majora i podpułkownika trafił do sztabu wojsk litewskich jako zastępca Dezyderego Chłapowskiego. Po upadku powstania wyemigrował do Francji, tam wydał swoje uwagi o powstaniu listopadowym w opracowaniu: *Coup d'oeil la revolution de Pologne en 1830 et 1831*. W 1832 r. powrócił do Polski. Władze pruskie umieściły go w twierdzy na pół roku, a po

²⁰ Strona internetowa: <https://www.geni.com/people/hrabia-Kazimierz-Potulicki-h-Grzymala-sr;>

²¹ Z. Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014 r., s. 46;

²² Ibidem, s. 49;

²³ Ibidem, s. 59;

²⁴ Ibidem., s. 54;

odbyciu kary osiadł w Potulicach i zajął się gospodarowaniem na obszarze rozległych dóbr m. in. Ślesina, Samsieczna i oczywiście samych Potulic.

W roku 1835 po ślubie z hr. Barbarą Julianną Ewą Wielopolską h. Strykoń zamieszkał w Krakowie, a potem w dobrach Bobrek nieopodal Oświęcimia (*Ilustr. 11 i 12*). Jednak zapewne jeszcze w 1835 r. zamieszkiwał w Potulicach, ponieważ tutaj urodził się jego pierwszy syn z tego związku – Jan Ignacy Michał Andrzej. Ojcem chrzestnym dziecka został jego 15-letni wówczas syn z pierwszego małżeństwa – Kazimierz Wojciech Potulicki, któremu ostatecznie przekazał rodowy majątek rodziny Potulickich, w tym Potulice k/Nakła²⁵.

Ilustr. 11 i 12. Po lewej - pałac w Bobrku, pow. oświęcimski, woj. małopolskie na współcz. fotografii; po prawej – pałac w Bobrku j.w., z lewej strony oficyna pałacowa, na współcz. fotografii

K.L.Potulicki, będąc mężem Barbary Wielopolskiej prowadził wieloletnie spory z kuzynem żony Aleksandrem Wielopolskim o dobra Pieskowa Skała, Żywiec i Ślemień, przez co zmuszony był sprzedać część dóbr na opłacenie kosztów procesów.

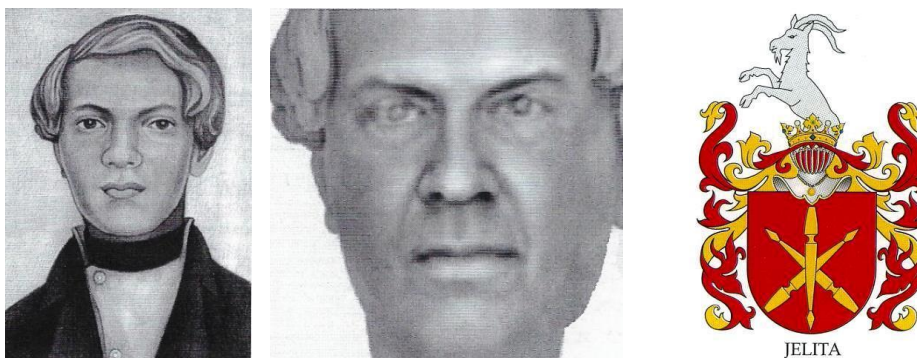
W roku 1838 został jednym ze 106 udziałowców Spółki Akcyjnej „Bazar Poznański”, powołanej z inicjatywy lekarza Karola Marcinkowskiego. Spółka ta w 1841 r. wybudowała w Poznaniu wielki gmach, będący centrum życia społeczno-kulturalnego i ostoją polskości. W marcu 1846 r. uczestniczył w powstaniu krakowskim, które dość szybko upadło. Pod koniec życia powrócił do Potulic k/Nakła, gdzie zmarł 13 października 1871 roku.

Hrabia Kazimierz Wojciech Potulicki z Więcborka h. Grzymała, Jr. – *Ilustr. 13 i 14* (ur. 24.IV.1820 r. w miejsc. Sielec, ob. gm. Staszew, woj. świętokrzyskie, zm. 05.X.1880 r. w Potulicach, ob. gm. Nakło, woj. kujawsko-pomorskie, w wieku 60 lat). Pochowany w ufundowanej przez siebie kaplicy w Potulicach, tj. w krypcie obecnego kościoła pw. *Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny*. Syn Kazimierza Ludwika hr. Potulickiego h. Grzymała i Gabrieli z Mielżyńskich h. Nowina. 18.VII.1854 r. poślubił w Warszawie 25-letnią hr. Marię z Zamoyskich h. Jelita – *Ilustr. 15* (ur. 28.VII.1829 r. w Klemensowie – zm. 14.IV.1861 r. w Londynie w wieku 31 lat, pochowana w grobowcu potulickiej kaplicy)²⁶. Z tego małżeństwa w roku 1855 urodziła się w Potulicach córka Gabriela Maria²⁷. Potem urodziło się dwoje dzieci, które zmarły, a następnie 20.VII.1859 r. córka Elżbieta Konstancja Ewa, ur. w Berlinie i 08.IV.1861 r. kolejna córka Aniela Konstancja Aleksandra, ur. w Londynie.

²⁵ Ibidem, s. 60;

²⁶ M.J. Minakowski, *Genealogia potomków Sejmu Wielkiego*, link do strony internetowej: <http://www.sejm-wielki.pl/b/dw.65118>;

²⁷ Z. Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014 r., s. 73;

Ilustr. 13, 14 i 15. Po lewej - portret Kazimierza Wojciecha Potulickiego (w wieku ok. 20 lat), na rysunku Tomasza , Błędowskiego (Białystok); w środku – fragm. popiersia Kazimierza Wojciecha Potulickiego, wyk. w marmurze karraryjskim przez Tomasza Oskara Sosnowskiego w 1839 r., lub popiersia Kazimierza Ludwika Potulickiego, tj. ojca K.W.Potulickiego²⁸; po prawej – emblemat herbu Jelita, dot. żony K.W.Potulickiego – Marii z Zamoyskich z Zamościa h. Jelita²⁹

Zgodnie z informacjami, zawartymi w książce Zenona Greinerta „*Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*” (s.73-75) Kazimierz Wojciech Potulicki ukończył gimnazjum w Legnicy, natomiast w Berlinie i Paryżu studiował medycynę i chemię. Odbił jednoroczną obowiązkową służbę wojskową, przewidzianą dla pruskich obywateli. W I. 40-tych XIX w. uczestniczył w podróży do Włoch wraz z hr. Adamem Potockim, późniejszym posłem do Sejmu Krajowego i członkiem Rady Państwa. W l. 1852-1853 odbył kolejną podróż, statkiem pasażerskim „Egitto” – z Adamem i Katarzyną Potockimi, na trasie zTriestu do Aleksandrii, w górę Nilu i z powrotem przez Kair i Aleksandrię do Ziemi Świętej. W podróży brali udział także m.in. Maurycy Mann – pisarz, dziennikarz i polityk krakowski, Franciszek Tepa – malarz pejzażysta, Mikeli – grecki lekarz.

Kazimierz Wojciech Potulicki to właściciel klucza dóbr ślesieńskich w Wielkim Księstwie Poznańskim, w skład których wchodziły dobra: Ślesin, Gorzyń, Minikowo, Potulice, Samsieczno i Goncarzewy. W roku 1860 w wykazie jego posiadłości wyszczególnione są: Potulice (*Pottulitz*), Niedola (*Niedali*), Ślesin (*Slesin*), Michalin, Teresin (*Theresine*), Gorzeń (*Gorzyn*), Urszulin (*Ursulin*), Budy Rybackie (*Fischerbuden*), Samsieczno, Bogacin, Kazin (*Kazyn*), Gabrielin, Goncarzewy (*Goncarzewo*), Kasprowo, Ugoda (*Ugodda*).

W roku 1862 założył osadę Anielin, wyodrębnioną z pobliskiego Kazina, utworzoną na cześć córki Anieli Potulickiej. Imieniem córki Anieli nazwany został także Młyn Anieli (*Anielimuehle* – Ilustr. 22), usytuowany niedaleko Kanału Bydgoskiego, pomiędzy dzisiejszym Elźbiecinem a Gorzeniem, zaznaczony jeszcze na mapach z okresu II wojny światowej. Po śmierci żony hr. Marii Potulickiej na jej cześć ok. roku 1865 założył folwark o nazwie Marynin, znany również jako Maryanin, położony w obszarze dworskim Samsieczno.

Był posłem na Sejm w Berlinie i jako członek Polskiego Koła Sejmowego wszedł w skład Pruskiej Izby Panów (Izby wyższej). Wraz z hr. Ignacym Bnińskim z Samostrzela był reprezentantem grupy wielkiej własności ziemskiej z okręgu nadnoteckiego, składającego się z powiatów landszaftowych – bydgoskiego i wyrzyskiego. Sprawował patronat nad katolicką szkołą elementarną w Ślesinie.

Z inicjatywy Kazimierza Wojciecha Potulickiego wybudowany został pałac w Potulicach, wzniesiony przypuszczalnie w dwóch fazach: do roku 1860, jako dwupiętrowy symetryczny korpus, prawd. wg projektu poznańskiego architekta Stanisława Hebanowskiego i skrzydło z narożną wieżą, zbudowane przed 1878 r., być może autorstwa Henryka Marconiego³⁰. W otoczeniu pałacu założył rozległy park o charakterze krajobrazowym o powierzchni ok. 60 ha. Przypuszczalnie co najmniej w roku 1868 K.W.Potulicki wraz z rodziną ostatecznie zamieszkał na stałe w pałacu w Potulicach, kontynuując prace związane z reorganizacją posiadłości.

²⁸ Ibidem., s. 73; strona internetowa: <http://www.parki.org.pl/parki-dworskie-i-przypalacowe/zespol-palacowo-parkowy-w-bobruku> - popiersie znajdowało się pierwotnie w pałacu w Bobrku, woj. małopolskie, pow. oświęcimski. Zachowane jako jeden element dawnego urządzenia wnętrza pałacu, z którego ocalały poza popiersiem dwa murowane kominki i klasycystycznie obramowane lustro. Popiersie znajduje się obecnie prawd. w Muzeum w Chrzanowie, pow. oświęcimski;

²⁹ [M.J. Minakowski, Genealogia potomków Sejmu Wielkiego](http://www.sejm-wielki.pl/b/dw.65118), link do strony internetowej: <http://www.sejm-wielki.pl/b/dw.65118>;

³⁰ Z. Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014 r., s. 83;

Zainspirował powstanie wielu obiektów, bowiem przyczynił się do budowy kaplicy w Potulicach według projektu Henryka Marconiego, oddanej do użytku prawd. w 1861 r., z wieżą z 1862 r., także tzw. kapelanii w pobliżu kaplicy, wzniesionej na pocz. I. 60-tych XIX w. Pod jego patronatem doszło również do budowy elementarnej szkoły katolickiej w Potulicach w 1873 r. (której budynek znajdował się w miejscu obecnego bloku mieszkalnego przy ul. Bydgoskiej 11 w Potulicach), do założenia cmentarza w Potulicach w 1871 r. (cmentarz istniał i funkcjonował do II wojny światowej)³¹ i wzniesienia na jego terenie lub w pobliżu kapliczki z ołtarzem płaczącej Matki Boskiej oraz zorganizowania straży pożarnej³².

Kazimierz Wojciech Potulicki uczestniczył także w życiu społeczno-politycznym i towarzyskim sfer rządzących, ponieważ np. w 1876 r. przebywając w Krakowie brał udział w przyjęciu w Pałacu pod Baranami na cześć ks. prymasa Mieczysława Ledóchowskiego, jako jeden z reprezentantów Wielkopolski. Poza tym był gościem na ślubie hr. Adama Sierakowskiego z Waplewa z hr. Marią Potocką, a który odbył się w kościele krzeszowskim. Rok później wydał za mąż swoją córkę Marię Gabrielę za księcia Bogdana Michała Ogińskiego h. Oginiec. Para w roku 1880 zamieszkała w majątku w Bobrku k/Oświęcimia. Po śmierci męża Maria Gabriela w 1909 r. wróciła do Potulic.

W roku 1876 Kazimierz Wojciech Potulicki rozpoczął walkę o ustanowienie języka polskiego urzędowym w Wielkopolsce, jednak władze pruskie w Berlinie nie zgodziły się na to. Próbował w ten sposób przeciwstawić się germanizacji, w gruncie rzeczy w niej jednak wcześniej uczestnicząc, bo większość swoich dóbr wydierżawiał Niemcom, a Polacy musieli emigrować, głównie do Ameryki. To było głównym zarzutem, wyrażonym w czasopiśmie „*Goniec Wielkopolski*” tuż po jego śmierci, która nastąpiła 3 października 1880 r., a co, broniąc go w końcu potwierdził i hr. Bniński z niedalekiego Samostrzela, przedstawiając wykaz dzierżawców dóbr ślesieńskich, praktycznie wszystkich o niemieckich nazwiskach.

Kazimierz Wojciech Potulicki był jednym z najzamożniejszych obywateli w Wielkim Księstwie Poznańskim, bo jego majątek szacowano na 20 mln grzywien.

Aniela Konstancja Aleksandra hr. Potulicka z Więcborka herbu Grzymała – Ilustr. 16 i 17 (ur. 8.IV.1861 r. w Londynie, zm. bezpotomnie 17.X.1932 r. w Potulicach w wieku 71 lat). Pochowano ją w rodzinnym grobowcu, znajdującym się w podziemiach pałacowej kaplicy. Córką hr. Kazimierza Wojciecha z Więcborka herbu Grzymała Potulickiego i Marii hr. Zamoyskiej z Zamościa herbu Jelita.

Ilustr. 16. Fotografia Anieli Konstancji Aleksandry hr. Potulickiej z Więcborka h. Grzymała³³

Dzieciństwo spędziła w Potulicach. Opanowała pięć języków obcych: niemiecki, francuski, angielski, hiszpański i włoski. Studiowała literaturę, architekturę i historię, jak i uczyła się gry na fortepianie i skrzypcach u wybitnych specjalistów.

³¹ Ibidem, s. 86; W miejscu cmentarza po wojnie zbudowano magazyny Przedsiębiorstwa Przemysłu Meblarskiego, pochówki zniszczono, a kaplica w pobliżu cmentarza została przekształcona na dom mieszkalny;

³² Ibidem, s. 77;

³³ Fot. z okładki książki: *Gabryella Łańcucka, Aniela Potulicka. Skromna fundatorka wielkich dzieł*, Katowice 1933, książka cyklu: *Życiorysy bohaterów czynu*, Nr 18;

Ilustr. 17. Aniela Konstancja Potulicka, jako dziewczynka, na rys. Tomasza Błędowskiego (Białystok); źródło: książka Zenona Greinerta *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014 r., s. 101

Zaraz po śmierci swojego ojca Kazimierza Wojciecha Potulickiego w październiku 1880 r. odziedziczyła na mocy testamentu w całości majątek w Potulicach. W wieku 19 lat stała się jedyną spadkobierczynią dóbr rodowych, w których skład wchodziły: Samsieczno z 7 folwarkami - 1930 ha, Ślesin z 3 folwarkami - 2263 ha, Potulice z lasami - 2322 ha, co łącznie dawało 6515 ha, nad którymi młoda Aniela objęła administrację³⁴. Jej prawnym opiekunem był hr. Stanisław Żółtowski z Niechanowa, a doradcą w sprawach majątkowych - książę Władysław Leon Sapieha, mieszkający w Potulicach.

W 1881 r. siostra hr. Anieli, niespełna 22-letnia Elżbieta Konstancja Potulicka zawarła w Krakowie związek małżeński z księciem Władysławem Leonem Adamem Sapiehą h. Lis, urodzonym w Krasieczynie. Z tego związku urodziło się 9 dzieci, z których większość wniosła duże zasługi dla kraju. Jednym z zasłużonych był Adam Zygmunt Sapieha-Kodeński z Krasieczyna h. Lis, syn Elżbiety Konstancji z Potulickich, siostrzeniec hr. Anieli Potulickiej. Był lotnikiem, także porucznikiem kawalerii Wojska Polskiego. W trakcie działań wojennych w I. wojnie światowej w l. 1914-1918 stracił rękę. Drugi z synów Elżbiety – Leon Aleksander Sapieha-Kodeński, również działający w lotnictwie, w 1917 r. zachorował na febrę i zakończył tym sposobem udział w wojnie.

Hr. Aniela Potulicka samodzielne decyzje odnośnie dóbr slesińskich i potulickich zaczęła podejmować prawd. dopiero od roku 1883.

Wielkość odziedziczonego majątku w roku 1886 wynosiła 6617 ha, z czego 187,59 ha stanowiły nieużytki wraz z osadami i folwarkami: Anielin, Bogacin, Budy Rybackie, Gorzeń, Gabrielin, Goncarzewy, Kasprowo, Kazin, Marynin, Michalin, Niedola, Piętacz, Potulice, Samsieczno, Ślesin, Teresin. Część z tych dóbr była wydzierżawiona. Potulice były dominium (obszarem dworskim) i okręgiem dominialnym. Za wyjątkiem Michalina z Bogacinem, dzierżawionymi przez Polaka Józefa Garczyńskiego pozostałe folwarki były wydzierżawiane Niemcom. Kilkanaście lat później w roku 1910 w posiadaniu hr. Potulickiej było nieco mniej obszaru, bo 6585 ha.

Hr. Aniela Potulicka była przedstawicielką bogatego ziemiaństwa polskiego, założycielką fundacji, działaczką społeczną, a przy tym gorliwą katoliczką, która finansowała działalność filantropijną i charytatywną. Od początku władania swoim majątkiem podejmowała szereg inicjatyw na rzecz społeczności polskiej. Wspierała budowę i remont kościołów w Samsiecznie i Ślesinie. Przeznaczyła znaczne fundusze na rozbudowę Zakładu Opiekuńczego i Żłobka pod wezwaniem św. *Florian*a w Bydgoszczy, także na Zakład „*Dobrego Pasterza*” w Poznaniu. Ten ostatni powstał w roku 1895 na zakupionym przez nią gruncie posiadłości Leitgebera na Winiarach w Poznaniu. Założyła go wraz z przyjaciółką rodziny Potulickich Leonie Clerval.

Zakład „*Dobrego Pasterza*” zajmował się zdeprawowanymi moralnie dziewczętami. Kierowany był przez Marię Karłowską, późniejszą zakonnicę i Matkę Przełożoną w powstałym *Zgromadzeniu Sióstr Pasterek od Opatrzności Bożej*. Siedziba Zgromadzenia w roku 1933, już po śmierci hr. Anieli Potulickiej przeniesiona została do kupionego w tym czasie zespołu pałacowo-parkowego w Jabłonowie Pomorskim, gdzie obecnie znajduje się *Sanktuarium Błogosławionej Marii Karłowskiej*.

Hr. A. Potulicka, jako osoba wszechstronnie wykształcona: muzycznie i w zakresie literatury krzewiła kulturę muzyczną wśród mieszkańców Potulic, Nakła i okolic. W 1881 r. założyła w Potulicach Związek Oświaty „Ognisko” i bibliotekę dla okolicznych mieszkańców, co

³⁴ Z. Zieliński, *Potulicka Aniela*, w: *PSB*, s. 245-246;

przyczyniło się do rozwoju czytelnictwa książek, jako że na początku XX w. od lipca 1908 do lipca 1909 r. tamtejsza biblioteka miała aż 133 czytelników.

Wspierała także organizowanie przedstawień teatralnych w Nakle. Założyła Towarzystwo Pań św. *Wincentego a Paulo* w Nakle nad Notecią, gdzie uczyła języka polskiego, śpiewu i muzyki. Hrabina stale zaopatrywała ten zakład w zboże, kartofle i inną żywność.

Wspierała także pomoc chorym i biednym w inny sposób, organizując np. dwa amatorskie przedstawienia teatralne zimą i w majówkę, z których dochód był przeznaczany właśnie dla biednych. W potulickim parku urządzała zabawy dla dzieci. W roku 1894 latem w Potulicach przebywało na fundowanych przez hrabinę feriach 6 dziewczynek w wieku 11-14 lat. Prowadząc tę działalność, wysoce patriotyczną naraziła się władzom pruskim, przez co była represjonowana, karana grzywnami i rekwirowaniem inwentarza, co nasiliło się szczególnie na początku XX w.

W czerwcu 1898 r. hr. Aniela Potulicka poznała poprzez hrabinę Marię Bnińską z Samostrzela francuskiego projektanta ogrodów – Edouarda Andre i jego syna Rene Edouarda Andre, którzy na przełomie XIX/XX w. dokonali przebudowy parku w Potulicach.

Hr. Aniela Potulicka wyraźnie popierała na początku XX w. polonizowanie okolic Nakła, wydzierżawiając folwarki i parcele polskim chłopom. Działalność ta była na tyle widoczna, że rząd pruski zamierzał ją wywłaszczyć z majątku, od czego ostatecznie odstąpił dzięki wstawiennictwu władz austriackich, nakłonionych przez krewnych hr. Potulickiej, mających do nich dostęp.

W ramach swojej propolskiej działalności w roku 1902 wsparła gniazdo bydgoskiego Sokoła, które w roku 1900 wskrzesił Franciszek Calbecki, a w roku 1911 - polską fabrykę maszyn rolniczych w Czersku. W 1913 r. wniosła datki na budowę kościoła w Koszelewach, ob. pow. Działdowski, gm. Rybno. Pomagała powstańcom Powstania Wielkopolskiego w 1919 r., stacjonującym w Potulicach. Wówczas z obawy przed bandą Grenzschutzu i rozstrzelaniem potajemnie opuściła pałac i uciekła do Poznania, chroniąc się na kilka miesięcy w ufundowanym wcześniej przez siebie specjalnym Zakładzie św. *Łazarza* dla nieuleczalnie chorych, prowadzonym przez Siostry Szarytki. W czasie jej nieobecności w Potulicach pałac został splądrowany przez Niemców.

Do swoich rodzinnych Potulic hrabina wróciła dopiero rok później, już w wolnej Polsce³⁵. W okresie międzywojennym w odzyskanej Polsce hr. A. Potulicka nadal wspierała wiele inicjatyw kulturalnych, jak np. teatr powstały w Potulicach, także placówki opiekuńcze, jak np. Schronisko dla Niewidomych przy ul. Kołłątaja w Bydgoszczy, Internat Kresowy w Bydgoszczy. Wspierała także działalność sportową, tj. Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej (SMP) i Towarzystwo Powstańców i Wojaków w Potulicach (TPIW), założone w 1927 r. przez Dyrektora Administracji Majętności Potulice Stefana Radziwińskiego.

Działalność filantropijna hrabiny zwieńczona została zamiarem wsparcia powstałego w wolnej Polsce Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (KUL założony został 27 lipca 1918 roku jako Uniwersytet Lubelski z inicjatywy ówczesnego rektora Akademii Duchownej w Petersburgu ks. Idziego Radziszewskiego³⁶), czego przejawem był akt założycielski fundacji o nazwie: „Fundacja Potulicka im. Anieli hr. Potulickiej”, podpisany przez nią 10 sierpnia 1925 r.³⁷, a zatwierdzony przez Radę Ministrów 14 marca 1928 r. Fundacja ta miała wzmocnić środki materialne dla działalności ww. uniwersytetu.

U schyłku życia hrabina cierpiała na wiele chorób, bowiem doznawała paraliżu kończyn, co połączone było z chorobą serca. W roku 1930 jej stan zdrowia się pogorszył i wówczas podczas porządkowania spraw majątkowych przekazała sztychy, obrazy i książki dla Uniwersytetu Katolickiego w Lublinie. Jak pisze P. Janas w swojej pracy magisterskiej pt. *Fundacja i rozwój struktur domu macierzystego Towarzystwa Chrystusowego w Potulicach w latach 1932-1939*, „Ofiarodawczyni, powzięła zatem zamiar, aby udać się do jednej ze swych posiadłości Fundacji, aby ostatecznie i całkowicie przekazać cały pałac wraz z parkiem,

³⁵ P. Janas, praca magisterska pt. „*Fundacja i rozwój struktur domu macierzystego Towarzystwa Chrystusowego w Potulicach w latach 1932-1939*”, *Papieski Wydział Teologiczny w Warszawie Sekcja św. Andrzeja Boboli – Collegium Bobolanum*, Warszawa - Poznań 2013; s. 30-31;

³⁶ Strona internetowa: https://pl.wikipedia.org/wiki/Katolicki_Uniwersytet_Lubelski_Jana_Paw%C5%82a_II;

³⁷ Marcin Preciszewski, wywiad pt.: „*Rektor KUL: Hrabina Potulicka, niezwykła arystokratka, zasłużona na rzecz KUL*” na stronie internetowej: <https://ekai.pl/rektor-kul-hrabina-potulicka-niezwykla-arystokratka-zasluzona-na-rzecz-kul/>;

ogrodem i cieplarniami w użytkowanie Zgromadzenia”³⁸, tj. Towarzystwa Chrystusowego dla Wychodźców w Potulicach, które po jej śmierci miało przejąć pałac i park w Potulicach.

Zgodnie z wolą hrabiny, po jej śmierci w 1932 r. pałac wraz z tzw. kapelanią i parkiem oddane zostały do dyspozycji Prymasa kardynała Augusta Hlonda i ofiarowane mu z przeznaczeniem na siedzibę Towarzystwa Chrystusowego dla Wychodźców (TChr). Z inicjatywy księdza Ignacego Posadzego zorganizowano tutaj seminarium duchowne dla przyszłych misjonarzy, a także Zakład Poligraficzny.

Prymas kardynał August Hlond³⁹ - *Ilustr. 18* (ur. 5.VII.1881 r. w Bręczkowicach na Górnym Śląsku, zm. 22.X.1948 r. w Warszawie). Pochowany w Bazylice archikatedralnej św. Jana Chrzciciela w Warszawie.

Syn Jana Hlonda, kolejarza i Marii z Imielów. Sakrament chrztu świętego otrzymał w kościele parafialnym w Mysłowicach. Urodził się w bardzo licznej rodzinie, miał bowiem jedenaścioro rodzeństwa. Trzech braci wybrało podobnie jak on drogę kapłańską, wstępując do zakonu salezjanów.

Ilustr. 18. Fotografia Prymasa kardynała Augusta Hlonda

Duchowny rzymskokatolicki, salezjanin, biskup diecezjalny katowicki w 1926 r., arcybiskup metropolita gnieźnieński i poznański w latach 1926–1946, arcybiskup metropolita gnieźnieński i warszawski w latach 1946–1948, prymas Polski w latach 1926–1948, kardynał prezbiter od 1927 r., Czcigodny Sługa Boży Kościoła katolickiego.

August Hlond wstąpił do zgromadzenia salezjanów w 1893 r. najpierw w Valsalice (pod Turynem), a rok później przeniósł się do gimnazjum salezjańskiego w Lombrasio we Włoszech. Do nowicjatu zakonnego wstąpił w 1896 r., a w kolejnym roku złożył śluby wieczyste i podjął studia filozoficzne i teologiczne na Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie, gdzie w 1900 r. uzyskał tytuł doktora teologii. W tym samym roku został wysłany do Oświęcimia, gdzie powstała pierwsza salezjańska placówka na ziemiach polskich.

W 1905 r. otrzymał święcenia kapłańskie od biskupa Anatola Nowaka z diecezji krakowskiej, a w 1907 r. został dyrektorem domu salezjańskiego w Przemyślu. Dwa lata później przeniesiono go do Hagenmüllergasse pod Wiedniem, gdzie był szefem placówki. W 1919 r. został powołany na urząd salezjańskiego prowincjała prowincji austro-węgiersko-niemieckiej, którą kierował prawie do końca 1922 r.

W 1922 r. powołana została administratura apostolska dla Górnego Śląska i A. Hlond został jej pierwszym administratorem. W tym czasie założył Drukarnię i Księgarnię św. Jacka, powołał do życia „Gościa Niedzielnego” oraz Ligę Katolicką. Gdy w 1925 r. papież Pius XI erygował diecezję katowicką, Hlond w 1926 r. został jej pierwszym biskupem. W tym samym roku zapadła decyzja o jego przeniesieniu na metropolię gnieźnieńsko-poznańską, a rok później otrzymał kapelusz kardynalski.

Nowy Prymas Polski dokonał licznych zmian w podległych sobie archidiecezjach. W 1927 r. zlikwidował Ordynariat Arcybiskupi, a konsystorze: gnieźnieński i poznański przekształcił w kurie i nadał im nowy status prawny. W tym też roku powołał dwuletnie filozoficzne studium seminaryjne w Gnieźnie i trzy- lub czteroletnie teologiczne w Poznaniu.

Od 1931 r. Baliw Wielkiego Krzyża Honoru i Dewocji Zakonu Kawalerów Maltańskich. Kolejnymi z jego ważniejszych decyzji było sprowadzenie do Poznania dominikanów i

³⁸ I P. Janas, praca magisterska pt. „Fundacja i rozwój struktur domu macierzystego Towarzystwa Chrystusowego w Potulicach w latach 1932-1939”, *Papieski Wydział Teologiczny w Warszawie Sekcja św. Andrzeja Boboli – Collegium Bobolanum*, Warszawa - Poznań 2013; s. 27-28;

³⁹ Strona internetowa: <http://prymaspolski.pl/prymasi/august-hlond>, https://pl.wikipedia.org/wiki/August_Hlond;

powierzenie im duszpasterstwa akademickiego, wreszcie reorganizacja Zgromadzenia Braci Serca Jezusowego i sióstr betanek. W 1927 r. utworzył Katolicką Szkołę Społeczną w Poznaniu, w 1933 r. Katolicki Instytut Wychowawczy, w 1938 r. Instytut Wyższej Kultury Religijnej i Katolicką Szkołę Pielęgniarstwa. Był też założycielem Archidiecezjalnego Instytutu Akcji Katolickiej w Poznaniu, a w 1933 r. powołał Radę Społeczną przy Prymasie Polski. Z jego inicjatywy w 1932 r. wzniesiono pomnik ku czci Serca Jezusowego w Poznaniu.

A. Hlond sprzeciwiał się planom przyjęcia prawa małżeńskiego, które wprowadzało świeckie małżeństwa cywilne i rozwody w całej Polsce (istniały one tylko w byłej dzielnicy pruskiej). W efekcie projekt zarzucono, a małżeństwa cywilne i rozwody wprowadzono dopiero w 1947 roku.

W roku 1932 po śmierci Anieli Konstancji Potulickiej pałac i park w Potulicach, ostatnią jej wolą oddane zostały do dyspozycji Prymasa kardynała Augusta Hlonda i ofiarowane z przeznaczeniem na siedzibę, utworzonego przez niego Towarzystwa Chrystusowego dla Wychodźców. Z inicjatywy księdza Ignacego Posadzego – kapłana diecezji gnieźnieńskiej zorganizowano tutaj seminarium duchowne dla przyszłych misjonarzy, służące polskim emigrantom.

Po wybuchu II wojny światowej kard. A. Hlond wyjechał do Warszawy, gdzie zwołał konferencję biskupów polskich. W obliczu klęski udał się z rządem do Krzemieńca. 14 września przekroczył granicę Polski, udając się początkowo do Rumunii, a 19 września 1939 r. przybył do Watykanu. W związku z przygotowaniami Włoch do wojny z Francją opuścił jednak Rzym. W czerwcu 1940 r. przybył do Lourdes, gdzie przebywał do kwietnia 1943 r., następnie przeniósł się do opactwa w Hautecombe w Sabaudii, gdzie został aresztowany przez gestapo i wywieziony do Paryża, a następnie do Bar-le-Duc, wreszcie do Wiedenbrücke w Westfalii, gdzie uwolnił go wojska alianckie zajmujące miasto w kwietniu 1945 r. Po uwolnieniu udał się do Rzymu, otrzymał tam pełnomocnictwa celem zorganizowania Kościoła w Polsce w nowej sytuacji politycznej i wojskowej.

W połowie lipca 1945 r. był już w Poznaniu. W marcu następnego roku otrzymał nominację papieską na arcybiskupa warszawskiego, przy jednoczesnej rezygnacji z arcybiskupstwa poznańskiego, które po ponad 100 latach unii personalnej z archidiecezją gnieźnieńską zostało od niej oddzielone. Już w maju objął kanonicznie nową metropolię, mimo że katedra św. Jana leżała w gruzach.

Kardynał August Hlond zmarł nagle 22 października 1948 r. po dwóch operacjach. Jego pogrzeb odbył się 26 października 1948 r. Ciało spoczęło w kaplicy Najświętszego Sakramentu katedry warszawskiej, a po jej odbudowie zostało przeniesione do krypty Prymasów Polski.

Towarzystwo Chrystusowe dla Polonii Zagranicznej (łac. Societas Christi pro Emigrantibus Polonis; ang. Society of Christ Fathers), popularnie: chrystusowcy (SChr, TChr), to zgromadzenie rzymsko-katolickie, zakonne na prawach papieskich, którego członkami są kapłani i bracia, o ślubach prostych (członkowie składają śluby czasowe, a następnie wieczyste: czystości, ubóstwa i posłuszeństwa). Zgromadzenie założył 8.IX.1932 r. kard. August Hlond, Prymas Polski, przy dużym współudziale ks. Ignacego Posadzego (założyciel Sióstr Misjonek Chrystusa Króla) w Potulicach koło Nakła. W roku 1964 Zgromadzenie to zatwierdzone zostało przez papieża Pawła VI.

Zgodnie z wolą hr. Anieli Potulickiej, po jej śmierci w 1932 r. pałac wraz z tzw. kapelanią i parkiem w Potulicach zostały oddane do dyspozycji Prymasa kardynała Augusta Hlonda i ofiarowane mu z przeznaczeniem na siedzibę Towarzystwa Chrystusowego dla Wychodźców (TChr). Na mocy jej testamentu Zgromadzenie przejęło w użytkowanie cały pałac. Jak pisze P. Janas w swojej pracy magisterskiej⁴⁰ „Część zapisanych w testamencie mebli zabrał książę Adam Sapieha, ożeniony z siostrą zmarłej. Ks. Prymas czuwając nad wszystkim listownie nalegał na ks. Posadzego, aby sporządził z dyrektorem Fundacji Stefanem Radzywińskim, dokładny wykaz rzeczy przejmowanych w użytek Zgromadzenia, a będących własnością Fundacji oraz tych, które zostały oddane Zgromadzeniu”.

Ks. Ignacy Posadzy⁴¹ (Ilustr. 19) ur. 17 .II.1898 r. w Szadłowicach k/Inowrocławia w rodzinie rolniczej, zm. w Puszczykowie 17.I.1984 r. Pochowany w kaplicy Domu Głównego

⁴⁰ P. Janas, praca magisterska pt. „Fundacja i rozwój struktur domu macierzystego Towarzystwa Chrystusowego w Potulicach w latach 1932-1939”, *Papieski Wydział Teologiczny w Warszawie Sekcja św. Andrzeja Boboli – Collegium Bobolanum*, Warszawa - Poznań 2013; s. 64-65;

⁴¹ Ibidem; przypis s. 39-40;

Towarzystwa Chrystusowego w Poznaniu. Ojciec Jakub i matka Katarzyna z domu Pawlak pochodzili z bardzo religijnej rodziny. Ignacy jako ósme dziecko wychowywany był w głębokich tradycjach religijnych i patriotycznych.

Ilustr. 19. Ksiądz Ignacy Posadzy, na fot. z l. 30-tych XX w. ⁴²

W roku 1917 po maturze zgłosił się do seminarium arcybiskupiego w Poznaniu. Ze względu na okres wojny studia podjął w Münster i Fuldzie. W 1923 roku odwiedził Saksonię i Bawarię, gdzie organizował w każdą niedzielę i święta nabożeństwa dla polskich emigrantów oraz religijne pogadanki. Tego typu działalnością zajmował się w innych krajach swojej podróży duszpasterskiej, jak Hesja (1926 r.), Dania, Rumunia (1928 r.), Brazylia, Urugwaj, Argentyna i Paragwaj (1929-1930 r.), dokąd został wysłany przez kard. Augusta Hlonda, a kóry powierzył mu ostatecznie utworzenie zgromadzenia zakonnego, krzewiącego wiarę katolicką w środowiskach polonijnych na świecie. W tym celu ks. Ignacy Posadzy odbył szereg kolejnych podróży z zamiarem poznania doświadczeń w tym zakresie w innych krajach. Był w Godesberg w Niemczech, gdzie w 1927 r. bp Geyer założył nowe zgromadzenie dla niemieckich emigrantów: „*Gemeinschaft von den heiligen Engeln*” (*Zgromadzenie od Świętych Aniołów*). W Monachium uczęszczał na wykłady z zakresu dziennikarstwa na tamtejszym uniwersytecie. Był we Włoszech, aby tam poznać podobne zgromadzenie scalabrinianów, założone przez bł. Bpa Giocanni Scalabrini dla emigrantów włoskich. Pod koniec marca 1932 r. powrócił do Poznania, gdzie kontynuował popularyzowanie mającego powstać nowego zgromadzenia zakonnego, wygłaszając odczyty i pisząc artykuły do prasy.

22 sierpnia 1932 r. w rezydencji ks. Prymasa otrzymał błogosławieństwo na rozpoczęcie działalności zgromadzenia, a następnego dnia wraz z trzema kandydatami na braci udał się do Potulic koło Nakła, zaczynając w ten sposób nowe dzieło w Kościele - Towarzystwo Chrystusowe dla Wychodźców (obecnie Towarzystwo Chrystusowe dla Polonii Zagranicznej). Jak napisał P. Janas w swojej pracy magisterskiej ⁴³ „Ks. Posadzy (...) był jedynym księdzem w Potulicach, był także przełożonym, rektorem, magistrem nowicjatu, ekonomem, zarządzał majątkiem zakonnym, sam jednocześnie będąc pierwszym nowicjuszem nowo powstającego Zgromadzenia. Wraz z grupą kleryków rozpoczyna od urzędu kaplicy w pałacu. Na nią ks. Rektor wybrał najpiękniejszy pokój w pałacu tzw. żółty salon Potulickich, w którym kiedyś odbywały się wielkie przyjęcia i zabawy. Zamówił też dla potulickiej kaplicy obraz Świętej Rodziny w czasie Jej tułaczki w Egipcie. Było to idealne porównanie do losu polskich emigrantów rozsianych po całym świecie”.

W Potulicach poza pracą duszpasterską o. Posadzy zajmował się kierowaniem życiem zakonnym, poprzez budowę i zorganizowanie zakładów poligraficznych, zorganizowanie wielu warsztatów dla seminarzystów, poczynając od tych niezbędnych, czyli kuchni i piekarni, które produkowały 100 bochenków chleba dziennie, poprzez zakłady krawieckie i szewskie aż do warsztatów ślusarskich, stolarskich i kowalskich. Bracia obsługiwali także własną elektrownię, dostarczając prądu i wody, uprawiali ogród, troszcząc się o przeróżne rodzaje kwiatów i palm w pałacowej cieplarni. Dzięki jego staraniom miesiąc po miesiącu, rok za rokiem następował postęp i rozkwit potulickiej wspólnoty pod każdym względem. Pod koniec 1933 r. było już 120 członków Zgromadzenia, rok później - 160, w 5 rocznicę założenia Zgromadzenia, liczba wszystkich chrystusowców wynosiła - 300, w tym 8

⁴² Strona internetowa: https://pl.wikipedia.org/wiki/Ignacy_Posadzy;

⁴³ P. Janas, praca magisterska pt. „Fundacja i rozwój struktur domu macierzystego Towarzystwa Chrystusowego w Potulicach w latach 1932-1939”, *Papieski Wydział Teologiczny w Warszawie Sekcja św. Andrzeja Boboli – Collegium Bobolanum, Warszawa - Poznań 2013*; s. 64-65;

kapłanów, 100 kleryków oraz nowicjuszy i 190 braci zakonnych ⁴⁴. Pierwsi chrystusowcy wyjechali do pracy duszpasterskiej wśród Polonii w 1937 r. - do Paryża i Londynu, a w 1938 r. do Estonii.

W czasie okupacji, po opuszczeniu Potulic o. Ignacy Posadzy nieustannie utrzymywał kontakt z rozproszonymi chrystusowcami i wciąż kierował działalnością zgromadzenia zakonnego. Poza wysyłaniem kleryków na studia, czy przedstawianiem ich biskupom do święceń przeprowadzał wiele serii rekolekcji dla sióstr zakonnych, a dla chrystusowców organizował corocznie 8-dniowe rekolekcje w Kalwarii Zebrzydowskiej.

Po zakończeniu wojny, będąc już cały czas poza Potulicami na wezwanie Augusta kard. Hlonda, O. Ignacy kierował wszystkich kapłanów do pracy duszpasterskiej na odzyskanych polskich ziemiach zachodnich. Wówczas otworzył nowicjat, uruchomił też Wydawnictwo i wznowił wydawanie miesięcznika „Msza święta”, otworzył Niższe Seminarium Duchowne. W 1951 r. Kapituła Generalna Towarzystwa nadała mu tytuł Współzałożyciela, obok Augusta kardynała Hlonda, ojca zgromadzenia, który kształtował ducha pokoleń pierwszych chrystusowców. W 1958 r. O. Ignacy założył zgromadzenie żeńskie - Misjonarek Chrystusa Króla dla Polonii Zagranicznej, którego dekret erekcyjny podpisał abp Antoni Baraniak 21.XI.1959 r.

W 1968 r. po 36 latach przełożęstwa O. Ignacy złożył rezygnację z tej funkcji. Jednak do końca życia żył miłością do Towarzystwa, a jedno z ostatnich przesłań do wspólnoty zakonnej brzmiało: *„Wzrastajcie w łasce Bożej i w poznawaniu Jezusa Chrystusa, kochając Go, bo On jest Przyjacielem i Bratem naszym. Kochajcie naszą Najświętszą Matkę. Dała Ona przecież tyle dowodów szczególniejszej opieki nad Towarzystwem. Ona gwarantuje wasze wytrwanie i dalszy rozwój Zgromadzenia”*.

17.I.2001 r. w bazylice archikatedralnej w Poznaniu miało miejsce rozpoczęcie procesu beatyfikacyjnego Sługi Bożego O. Ignacego Posadzego TChr. Zakończenie diecezjalnego etapu procesu odbyło się 6.V.w bazylice archikatedralnej w Poznaniu a dokumenty zostały przesłane do Kongregacji Spraw Kanonizacyjnych w Rzymie.

Wspólnota Towarzystwa Chrystusowego od początku działała niezwykle prężnie, bo poza utworzeniem seminarium w Potulicach otworzyła też domy w Gnieźnie (1933), Poznaniu i Puszczykowie (1935), Dolsku (1937), a także zorganizowała wydawnictwo z zakładami poligraficznymi w Potulicach. Już w 1933 roku rozpoczęto wydawanie dwumiesięcznika poświęconego duszpasterstwu wśród Polaków na wychodźstwie pt. „Głos Seminarium Zagranicznego” (w ilości do ok. 20 tys. egz.), a od 1936 roku miesięcznika biblijno-liturgicznego pt. „Msza Święta” (w nakładzie przeszło 80 tys. egz.), następnie kwartalnika hagiograficznego pt. „Cześć Świętych Polskich”.

Po wybuchu II wojny światowej Dom Główny w Poznaniu i Dom Macierzysty w Potulicach zostały zajęte przez Niemców. W pałacu w Potulicach, w celu zapewnienia pieczy nad majątkiem Zgromadzenia aż do wyzwolenia spod okupacji w 1945 r. rezydowało dwóch braci Towarzystwa Chrystusowego. Dzięki nim zachował się obraz prof. J. Męciny-Krzesza „Święta Rodzina”- dar kard. A. Hlonda dla potulickiej wspólnoty oraz monstrancja. Obecnie rzeczy te znajdują się w Domu Głównym Towarzystwa Chrystusowego w Poznaniu ⁴⁵.

W czasie II wojny światowej chrystusowcy pracowali oficjalnie w Bydgoszczy i w Generalnej Guberni, natomiast konspiracyjnie posługiwali w rejonie Pyzdr i Ostrowa Wielkopolskiego oraz na terenie Niemiec jako robotnicy wśród osób wywiezionych na przymusowe roboty. Za pozwoleniem władz okupacyjnych byli też kapelanami w obozach przejściowych. W tym okresie zginęło 26 członków Zgromadzenia, a po tajnych studiach teologicznych w Krakowie wyświęcono 43 nowych kapłanów.

Po wojnie Zgromadzenie odzyskało jedynie zniszczony dom na Ostrowie Tumskim w Poznaniu oraz dom w Puszczykowie, nie odzyskało natomiast Potulic. Od tej pory Dom Główny w Poznaniu stał się centrum Zgromadzenia. Powracający z rozproszenia wojennego chrystusowcy jako pierwsi włączyli się w pracę duszpasterską na Pomorzu Zachodnim, prowadząc działalność duszpasterską w powojennym Szczecinie i na terenach od Pyrzyc po Kamień Pomorski i Trzebiatów. Do dziś, mimo przekazania diecezji wielu parafii, chrystusowy obsługują 18 placówek w archidiecezji szczecińskiej, pracują też w archidiecezjach gdańskiej i wrocławskiej oraz w diecezji koszalińskiej.

⁴⁴ Ibidem; s. 80;

⁴⁵ Ibidem, s. 66;

Po wojnie mimo rozlicznych utrudnień zgromadzenie wciąż prowadziło pracę duszpasterską wśród społeczności polonijnych na emigracji. W 1945 r. w Poznaniu otwarto bursę dla gimnazjalistów, przekształconą po roku na Niższe Seminarium Duchowne, które z przerwą istniało do 1962 r. Powrócono również do koncepcji utworzenia własnego Wyższego Seminarium Duchownego. Studium filozofii powstało w 1948 r. w Ziębicach, a dwa lata później otwarto studium teologii w Poznaniu.

W 22.X.1948 r. zmarł w Warszawie założyciel Towarzystwa Chrystusowego kard. August Hlond, Prymas Polski. Po „odwilży” 1957 r., Zgromadzenie podjęło na szerszą skalę misję zagraniczną, wysyłając księży i braci zakonnych do nowych krajów, na inne kontynenty, by tam kontynuowali pracę duszpasterską. W 1976 r. Zgromadzenie posiadało już 124 domy zakonne i ośrodki, prowadzące duszpasterstwo parafialne w 34 placówkach na Pomorzu Zachodnim i na Dolnym Śląsku oraz w 84 placówkach za granicą; liczyło już 373 członków (w tym 217 kapłanów). Pod jurysdykcję Zarządu Generalnego w Poznaniu podlegało 6 zagranicznych prowincji: amerykańska – z siedzibą w Sterling Heights (Michigan), brazylijska – z siedzibą w Kurytybie, australijska – z siedzibą w Sydney, angielska – z siedzibą w Londynie, francuska – z siedzibą w Hesdingneul-les-Bethune (obecnie w Aulnay-sous-Bois) i niemiecka – z siedzibą w Essen.

Według stanu z września 2016 r.⁴⁶ Zgromadzenie liczy 437 członków, w tym większość stanowią kapłani, a ponadto w tej liczbie występują: bracia zakonnicy, klerycy i nowicjusze. Zgromadzenie realizuje swoją misję w 6 prowincjach zagranicznych oraz w części obejmującej Polskę a także tzw. Delegaturę Wschodnią; razem w 20 krajach (Polska, Brazylia, USA, Kanada, Australia, Nowa Zelandia, Francja, Hiszpania, Niemcy, Holandia, Włochy, Węgry, Wielka Brytania, RPA, Irlandia Pn., Islandia, Ukraina, Białoruś, Kazachstan i Rumunia).

Dom Główny Zgromadzenia oraz Kuria Generalna znajdują się w Poznaniu. Wyższe Seminarium Duchowne Towarzystwa Chrystusowego ma swoją siedzibę w Domu Głównym, kształci kleryków z Polski, ale także z krajów, gdzie osiedlają się Polacy (USA, Brazylia, Niemcy, Ukraina, Białoruś).

Formacja intelektualna członków Zgromadzenia oprócz studiów filozoficzno-teologicznych obejmuje także problemy duszpasterstwa emigracyjnego i naukę języków obcych. Biblioteka Seminaryjna im. ks. Jana Jabłońskiego TChr w Poznaniu gromadzi materiały (szczególnie prasę emigracyjną, m.in. cenny zbiór prasy Jana Kowalika) do dziejów emigracji polskiej.

III. ANALIZA UKŁADU PRZESTRZENNEGO

1. Analiza i przemiany historycznej kompozycji przestrzennej

(opracowano w oparciu o materiały źródłowe do dziejów parku, w tym mapy topograficzne wydane w 1878, 1939, 1940 r. oraz na podstawie literatury, analizy terenowej i wywiadu ze starszymi mieszkańcami Potulic)

1.1. Analiza materiałów kartograficznych

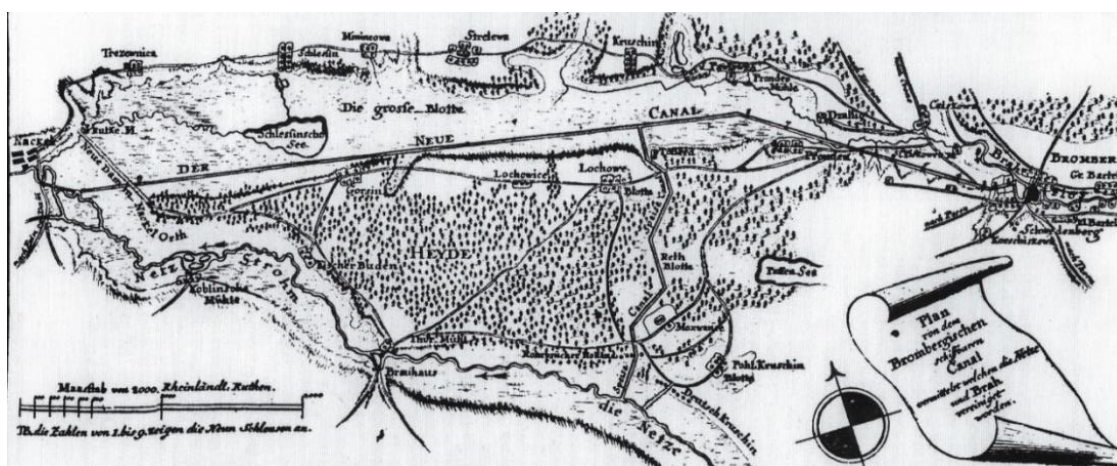
Jak wynika z historii dóbr początki majątku Potulice, gm. Nakło nad Notecią sięgają 2 połowy XVIII w. Zachowane pozostałości zespołu pałacowo-parkowego są jednak 100 lat późniejsze, bowiem pałac wzniesiono w 2 poł. XIX w., natomiast park sądząc z wieku drzewostanu (z kilkoma ponad 200-letnimi okazami dębów i jesionów) – kształtowany był faktycznie przynajmniej od końca XVIII w., zapewne na kanwie naturalnych zadrzewień, z zasadniczymi elementami układu przestrzennego wygenerowanymi w okresie powstawania pałacu, tj. w 2 połowie XIX w. i w czasie przebudowy parku na przełomie XIX/XX w. i w okresie międzywojennym.

O tym, że majątek Potulice powstał nie wcześniej niż w 2 połowie XVIII w., a właściwie Nowe Potulice, bo tak był wówczas nazywany świadczy zamieszczona niżej mapa topograficzna z 1774 r. (*Ilustr. 20*) z Planem kanału Bydgoskiego „*Plan von dem*

⁴⁶ Strona internetowa: https://pl.wikipedia.org/wiki/Towarzystwo_Chrystusowe_dla_Polonii_Zagranicznej;

Brombergischen schiffbaren Canal vermittelt welchen die Netze und Brah vereinigt worden”, Berlin 1774, zamieszczonym w książce Z. Greinerta, „Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945”, Bydgoszcz 2014 r. (str. 31). Na mapie tej zaznaczony jest Gorzeń (niem. Gorsin), Budy Rybackie (niem. Fischer Buden), nie ma jeszcze natomiast Potulic, ani miejscowości Występ, co w odniesieniu do Potulic może wynikać ze skali mapy, nie uwzględniającej mniejszych skupisk zabudowy.

Natomiast na tzw. mapie Schroettera, wydanej w latach 1802-1812 (Ilustr. 21) zaznaczono zarówno Potulice (*Neu Potulitz*) wraz z zabudowaniami i oznaczeniem majątku dworskiego (wyłuszczone kwadraty), a także miejsc. Występ (*Colonie Wystemp*). To wskazuje, że w tym czasie majątek w Potulicach był już dobrze ukształtowany. Na kolejnej chronologicznie mapie topograficznej z 1848 r. z pomiarami z 1834 r. (Ilustr. 22) zaznaczono dość wyraźnie obszar zabudowy folwarku Potulice (niem. *Vw. Potulic*). Uzasadnione jest więc przypuszczenie, że już w końcu XVIII w. istniał tu niewielki pałacyk myśliwski, oranżeria i park, powstałe za sprawą ówczesnego właściciela Potulic Michała Bonawentury Potulickiego, a na początku XIX w. – dwór zbudowany przez jego syna, Kaspra Piotra Potulickiego, wzniesiony w miejscu ww. pałacyku myśliwskiego, otoczony przypuszczalnie drzewostanem parkowym. Jak można wywnioskować z oznaczeń mapy z 1848 r. po wschodniej stronie dworu znajdowały się zabudowania folwarczne, a na południe od drogi z Bydgoszczy do Nakła prawdopodobnie czworaki, czyli budynki mieszkalne robotników folwarcznych.

Ilustr. 20. Mapa z 1774 r. z planowanym Kanalem Bydgoskim i z zazn. m.in. miejsc. Budy Rybackie (niem. *Fischer Buden*), Gorzyń (niem. *Gorsin*) a brakiem miejsc.: Potulice, Występ, ponieważ w tym czasie jeszcze nie istniały

Ilustr. 21. Fragm. Mapy Schroetttera pt. „*Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen und West-Preussen nebst den Netzdistrict aufgenommen unter Leitung des Koenigli. Preuss. Staats Ministers Frey Herrn von Schroettter in den Jahren von 1796 bis 1802.*”, wyd. w l. 1802-1812, w oryginale w skali ok. 1:50000, z zazn. wytłuszczonym kwadratem majątkiem ziemskim w Potulicach (*Potulitz*)

Ilustr. 22. Fragm. mapy okolic Bydgoszczy 1:150k (1:150 000) 1848 r.⁴⁷, Karte des Bromberger Kreises Regr. Bez. Bromberg, z pomiarami z 1834 r., wyd. Berlin 1848 r., *źródło: Biblioteka Narodowa / Polona*

Na podstawie map topograficznych, począwszy od 1876 r. (wyd. w 1878 r.) aż do 1940 r., zamieszczonych poniżej, mających różną szczegółowość ze względu na ich

⁴⁷ Strona internetowa: <https://staremapy.bydgoszcz.pl>;

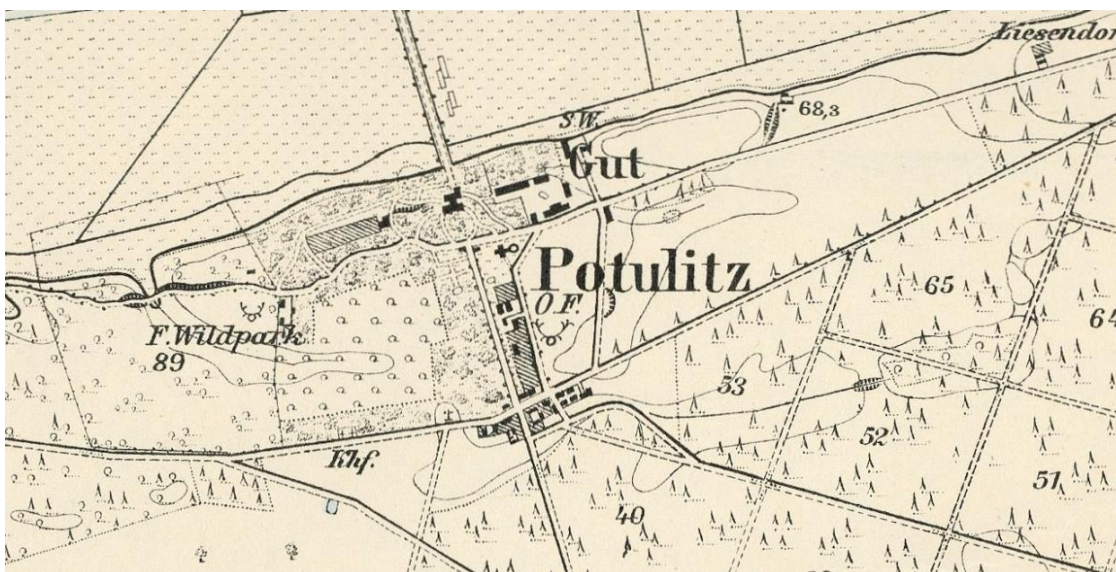
skalę (*Ilustr. 23, 24, 25, 26, 27 i 28*) oraz w oparciu o inne źródła ustalono, że majątek w Potulicach składał się z kilku części, które na przestrzeni lat ulegały zmianom i przekształceniom, takich jak:

- założenie parkowe z pałacem, kaplicą grobową (rodową) i kapelanią oraz domem Administracji Majętności Potulice a także z budynkiem, gdzie od ok. 1933-1934 r. mieścił się Zakład Poligraficzny Towarzystwa Chrystusowego i z innymi budowlami,
- podwórze gospodarcze z zabudowaniami, drogami dojazdowymi i placami na zapleczach zabudowań wraz z innymi budynkami gospodarczymi w ich sąsiedztwie, od strony pn-wsch. zespołu,
- ogrody użytkowe, tj. sady i warzywniki na zach., pd-zach. i pd od pałacu z parkiem, jak i ogrody użytkowe w otoczeniu dziedzica gospodarczego folwarku,
- cmentarz i kapliczka przy drodze bitej z Bydgoszczy do Nakła nad Notecią, na styku z terenami potulickiego parku leśnego i z ww. ogrodami; cmentarz założony przez Kazimierza Wojciecha Potulickiego w roku 1871, nieco później na jego terenie ustawiono figurę płaczącej Matki Boskiej na ołtarzu (istniejącą jeszcze w l. 30-tych XX w.)⁴⁸,
- aleja parkowa prowadząca do pałacu potulickiego, z drogi bitej Bydgoszcz – Nakło nad Notecią wraz z główną bramą wjazdową do posiadłości i z zabudowaniami w jej sąsiedztwie oraz budynkiem elementarnej szkoły katolickiej w ich pobliżu, którą to szkołę zbudowano staraniem Kazimierza Wojciecha Potulickiego w roku 1873 (w miejscu ob. bloku mieszkalnego przy ul. Bydgoskiej 11),
- zabudowania Nadleśnictwa w Potulicach wraz z ogrodami w ich otoczeniu,
- zabudowania leśniczówki *Wildpark* na zach. krańcu zespołu,
- kolonia tzw. czworaków wraz z przynależnymi im parcelami, tj. zabudowań robotników folwarcznych, mieszkalnych i gospodarczych, rozlokowanych przy drodze bitej z Bydgoszczy do Nakła, na wprost skrzyżowania z główną bramą wjazdową na teren majątku w Potulicach.

⁴⁸ Zenon Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014, s. 84, 86;

Ilustr. 23. Potulice i okoliczne wsie w 1876 r. Skrótem Khf zaznaczono cmentarze. Na mapie widać cmentarz katolicki w Potulicach i ewangelickie miejsce spoczynku w Gorzeniu. W pobliżu Potulic zaznaczono leśniczówkę Dziły Park (niem. Forsthaus Wildpark)

Ilustr. 24. Fragm. mapy topograficznej, w oryginale w skali 1:25000, z 1876 r., wyd. w 1878 r., Ark. Slesin 1425, publikowany na stronie internetowej Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego

Znaczenie skrótów:

Gut - dwór

S.W. - niem. Saegewerk, pol. tartak

O.F. - niem. Oberfoersterei, pol. nadleśniczówka, nadleśnictwo

F.Wildpark - niem. Foersterei Wildpark, pol. Leśniczówka Dziły park

Khf. - niem. Kirchhof, pol. Cmentarz

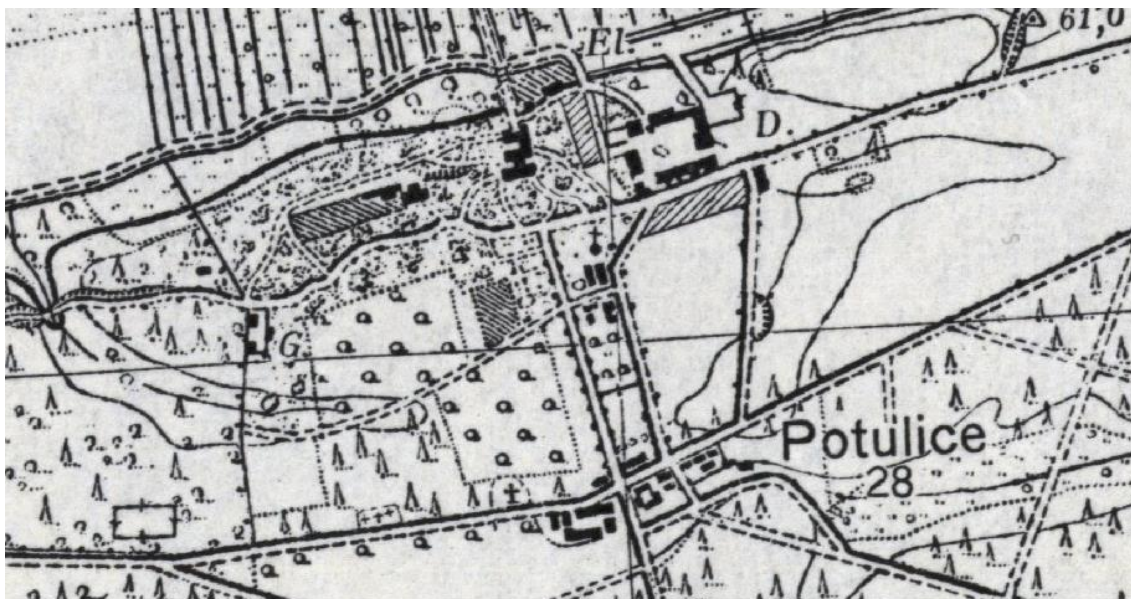
Ilustr. 25. Fragm. mapy topograficznej okolic Bydgoszczy, w oryginale w skali 1:100k (1:100 000), z 1914 r.⁴⁹

Ilustr. 26. Fragm. mapy topograficznej powiatu Bydgoskiego, w oryginale w skali 1:100k (1:100 000), z 1927 r.⁵⁰

⁴⁹ Strona internetowa: <https://staremapy.bydgoszcz.pl/>;

⁵⁰ Strona internetowa: <https://staremapy.bydgoszcz.pl/>;

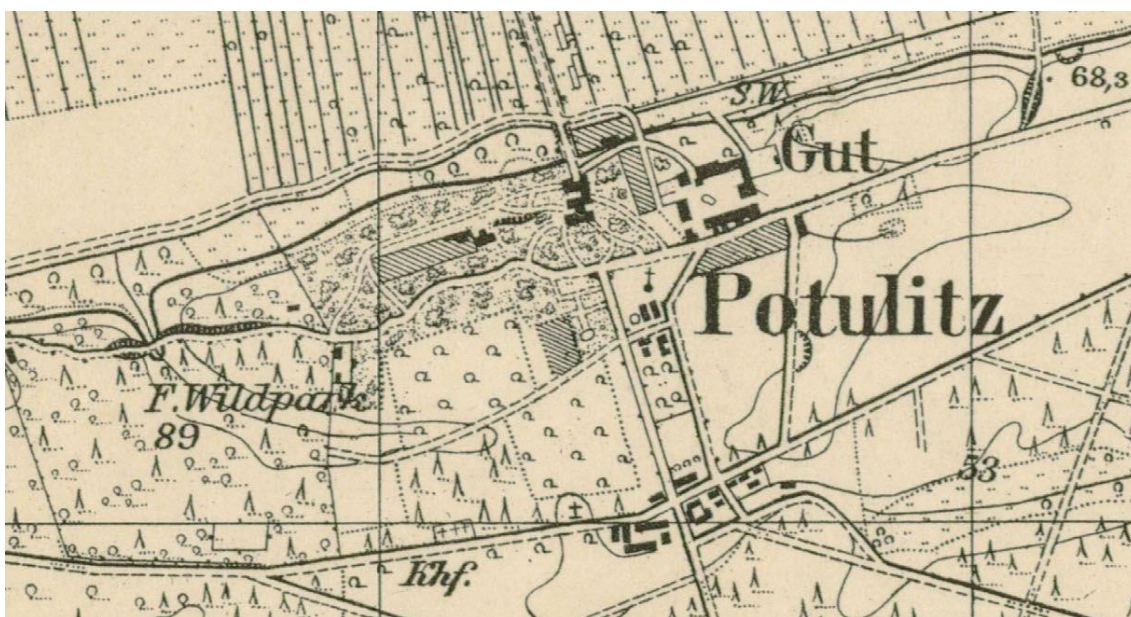
Ilustr. 27. Fragm. mapy topograficznej, w oryginale w skali 1:25000, wyd. w 1939 r., Ark. Ślesin, Pas 36 Stup.25-F, wyd. *Wojskowy Instytut Geograficzny (W.I.G.)*, publikowany na stronie internetowej *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego*

Znaczenie skrótów:

D. - dwór

G. - gajówka

El. - elektrownia

Ilustr. 28. Fragm. mapy topograficznej, w oryginale w skali 1:25000, z 1940 r., Ark. Slesin 2872, publikowanej na stronie internetowej *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego*

Znaczenie skrótów:

Gut - dwór

S.W. - niem. Saegewerk, pol. tartak

F.Wildpark - niem. Foersterei Wildpark, pol. Leśniczówka Dzikie park

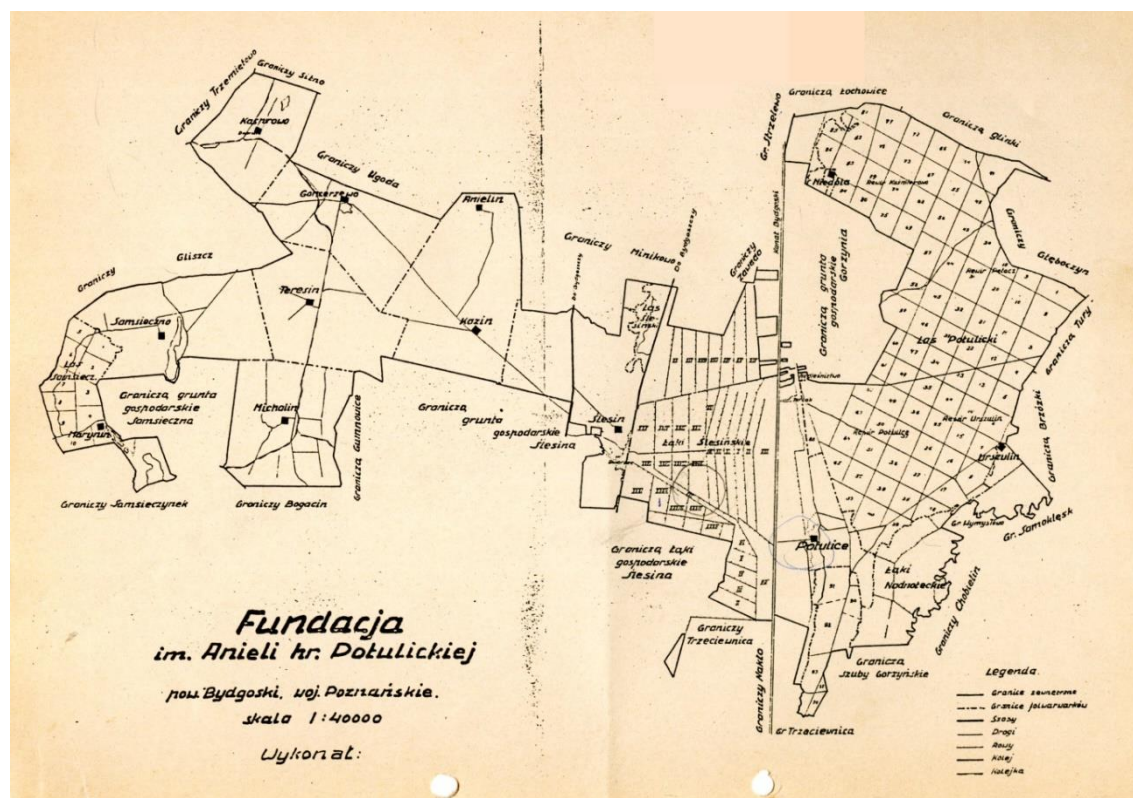
Khf. - niem. Kirchhof, pol. cmentarz

Analizując wyżej zamieszczone historyczne mapy topograficzne (Ilustr. 23-28) stwierdzono, że poczynając od 1876 r. majątek w Potulicach nie uległ większym zmianom. Zaledwie niektóre z zabudowań zmieniły wielkość rzutów, jak np. w obrębie dziedzica gospodarczego. Inne zlikwidowano, jak np. tartak, zaznaczony na mapie z 1878 r. (Ilustr. 23, 24 i 25) na północ od dziedzica gospodarczego, gdzie w tym

rejonie, ale bliżej pałacu później zlokalizowano elektrownię, zaznaczoną na mapach z lat 1939 (*Ilustr. 27*) i 1940 (*Ilustr. 28*). Inne zabudowania zmieniły natomiast swoją pierwotną funkcję, jak np. Nadleśnictwo po wsch. stronie głównego wjazdu do pałacu, które w roku 1939 (*Ilustr. 27*) i 1940 (*Ilustr. 28*) pełniło funkcję mieszkalną, czy leśniczówka „Dziki Park”, jako taka zaznaczona na mapie z roku 1878 (*Ilustr. 23*), która w okresie międzywojennym miała status gajówki (*Ilustr. 27*), by w okresie okupacji zyskać ponownie rangę leśniczówki (*Ilustr. 28*).

Stosunkowo największe zmiany, jakie zaszły od 2 połowy XIX w. do lat 30-tych XX w. dotyczą zasięgu zadrzewień w obrębie zespołu pałacowo-parkowego, układu drogowego, tak w obrębie parku, jak i na zewnątrz oraz systemu wodnego w otoczeniu zespołu. Wyznaczenie nowej drogi ze wschodu na zachód, tj. na przedłużeniu traktu komunikacyjnego od dziedzińca gospodarczego, biegnącego najpierw południowym skrajem terenu kaplicy grobowej i dalej w poprzek głównego wjazdu do pałacu i w poprzek zadrzewień parkowych po zachodniej stronie ww. wjazdu niejako rozgraniczyło tereny z ozdobnymi zadrzewieniami parkowymi przy pałacu od terenów zadrzewionych o funkcji użytkowej, położonych bliżej drogi Bydgoszcz-Nakło.

Z kolei droga na północ od zespołu pałacowo-parkowego, poza jego granicami, widoczna na mapach z 1939 (*Ilustr. 27*) i 1940 roku (*Ilustr. 28*) powstała być może w tym samym czasie, co system równoległych względem siebie rowów, wytyczonych i wykopanych na rozległym podmokłym obszarze po północnej stronie zespołu, tj. prawd. po roku 1913. W niezmienionej formie i funkcji pozostały natomiast: cmentarz i kapliczka przydrożna, zlokalizowane tuż przy drodze z Bydgoszczy do Nakła.

Ilustr. 29. Mapa majątku Fundacji im. Anieli hr. Potulickiej, woryginalie w skali 1:4000, z lat 30-tych XX w.

Zamieszczona wyżej mapa (niezorientowana, z północą - N na lewej pionowej krawędzi rysunku) majątku Fundacji im. Anieli hr. Potulickiej (*Ilustr. 29*) przedstawia wszystkie grunty dóbr klucza ślesieńskiego, należące najpierw do Anieli Potulickiej, a następnie przekazane na potrzeby Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w formie Fundacji. Fundacja Potulicka została powołana przez Anielę Hrabinię Potulicką 10 sierpnia 1925 roku, a następnie ogłoszona w dzienniku Ustaw RP nr 36 z dnia 24 marca 1928 r. Więcej informacji nt. ww. fundacji przedstawiono w następnym podrozdziale: 1.2. *Sposób funkcjonowania majątku w Potulicach*.

Co ciekawe, oprócz folwarków, dróg i parceli mapa (*Ilustr. 29*) pokazuje także przebieg kolejki wąskotorowej, wyraźnie widocznej na odcinku Michalin-Goncerzewo i z Michalina w kierunku Marynina, służącej, jak w wielu przedwojennych majątkach ziemskich do przewozu tak ludzi, jak i płodów rolnych, m.in. buraków cukrowych, ziemniaków, zbóż i innych oraz drewna z terenów leśnych itd. Kolejka wąskotorowa, przebiegająca przez obszar dóbr ślesieńskich, kursująca na trasie Nakło nad Notecią Wąskotorowe - Nakło nad Notecią Stawidło – Trzeciewnica – Karnowo – Karnówko – Suchary – Gumnowice – Teresin – Goncarzewo - Michalin Bydgoski, otwarta została 20.VII.1895 r., a zamknięta prawie 100 lat później w 1993 r. i całkowicie zlikwidowana w 2002 r.⁵¹.

Ilustr. 30. Mapa lotnicza (*Luftbild*) Bild 196-02872 Slesin / Posen, maj 1941 r.; publikowana na stronie internetowej link do strony internetowej: *Bundesarchiv-Internet Bilder*; link do strony internetowej: <https://www.bild.bundesarchiv.de/dba/de/search/?yearfrom=1940&yearto=1943&query=Slesin>

Mapa lotnicza z okresu okupacji z roku 1941 (*Ilustr. 30*) w wydaniu zamieszczonym powyżej jest niestety dość nieczytelna, niemniej pokazuje w ogólnych zarysach taki sam zasięg i rozplanowanie zespołu pałacowo-parkowego w Potulicach, jak na przedstawionych wcześniej mapach topograficznych. Prawdopodobnie jej

⁵¹ *Ogólnopolska Baza Kolejowa*, link do strony internetowej: <https://www.bazakolejowa.pl/index.php?dzial=linie&id=1071&od=1&do=24&ed=0&okno=historia;>

oryginał jest bardziej wyrazisty i łatwiejszy do interpretacji. Jest dostępny w niemieckich archiwach.

1.2. Sposób funkcjonowania majątku w Potulicach

Informacje odnośnie sposobu funkcjonowania majątku w Potulicach pojawiają się praktycznie dopiero od momentu, gdy stał się on stałą wieloletnią siedzibą rodu Potulickich. Nastąpiło to przypuszczalnie co najmniej w roku 1868, kiedy ich ówczesny właściciel Kazimierz Wojciech Potulicki zamieszkał wraz z rodziną w pałacu w Potulicach, którego budowę sam zainicjował i rozpoczął jeszcze przed rokiem 1860. Jednak jak wynika z historii pierwszym, który osiadł na stałe w Potulicach i to już w 1 połowie XIX w. był Kazimierz Ludwik Potulicki (właściciel dóbr ślesieńskich z Potulicami w l. 1821-1852), ojciec Kazimierza Wojciecha Potulickiego, mieszkający przynajmniej okresowo w ówczesnym dworze.

Władanie majątkiem potulickim przez Kazimierza Wojciecha Potulickiego wiąże się z przeprowadzeniem szeregu działań, polegających na reorganizacji i modernizacji posiadłości, łącznie z zatrudnieniem nowych pracowników. Niewykluczone, że w folwarku potulickim stosowane były już wówczas różne nowoczesne na tamten czas technologie i urządzenia, znane dość powszechnie w l. 60-tych XIX w., takie jak np. maszyny do dojenia krów, czy przyrządy do produkcji masła. W majątku w tym czasie zatrudniano liczną grupę służby, w tym ogrodników, znanych nawet z nazwiska - najpierw był to Jan Matuszewski, później Juliusz Dąbrowski.

Najwięcej informacji w kwestii funkcjonowania i wizerunku dóbr w Potulicach pochodzi jednak z czasów, gdy zarządzała nimi hr. Aniela Potulicka, a później Towarzystwo Chrystysowe na Wychodźctwie.

Hrabina Aniela Potulicka odziedziczyła Potulice po zmarłym ojcu Kazimierzu Wojciechu Potulickim wprawdzie w roku 1880, ale samodzielne decyzje odnośnie dóbr ślesieńskich i potulickich zaczęła podejmować dopiero od roku 1883. Pełnomocnikiem generalnym majątku był wówczas Niemiec Alexander Glintemann, a jego administratorem hrabiowskim – również Niemiec Robert Trogisch, który zajmował się potulickimi lasami. Na przełomie lat 1883/1884 hr. Aniela Potulicka zrezygnowała z pracy leśniczych narodowości niemieckiej, przy czym nadleśniczym został Tomasz Wiewiórowski z miejsc. Niedola a leśniczym w Potulicach, najpierw Łukasz Indykiewicz, później Wincenty Czamański z Potulic, określany także myśliwym bażantów.

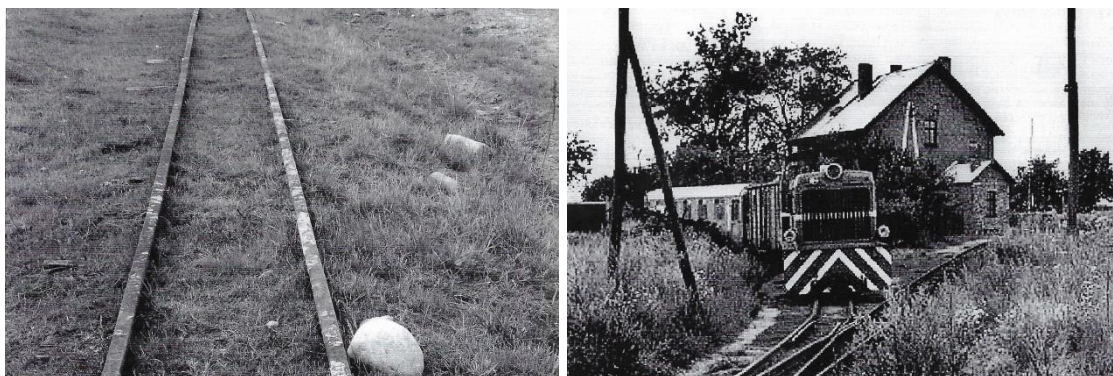
W ówczesnym parku w Potulicach zatrudniony był także dozorca, jako że park był ogrodzony i zapewne systematycznie pielęgnowany, ale dostępny raczej tylko dla gości hrabiny.

26 czerwca 1895 r. w majątku potulickim odbyła się feta, być może w nawiązaniu do święta Św. Jana Chrzciciela (obchodzonego dwa dni wcześniej 24 czerwca), z udziałem takich znakomitości, jak: arcybiskup gnieźnieński i poznański Florian Stablewski, hr. Ignacy Mielżyński z Iwna, hr. Tadeusz Morstin z żoną – właściciel Strzelewa, książę Bogdan Michał Ogiński z żoną Marią Gabrielą z Potulickich, Jan Komierowski (z majątku w Komierowie koło Sępólna Krajeńskiego) i liczni duchowni. Gości przywitała przy bramie wjazdowej do pałacu hr. Aniela Potulicka, po czym odbył się obiad a wieczorem w parku ustrojonym lampionami, ogniami bengalskimi i obeliskami przeprowadzono pokaz rac i sztucznych ogni, przy akompaniamencie pieśni nakielskiego Towarzystwa śpiewu.

Trzy lata później w czerwcu 1898 r. hr. Aniela Potulicka poznała poprzez hr. Marię Bnińską z Samostrzela francuskiego projektanta ogrodów – Edouarda Andre i jego syna Rene Edouarda Andre, co zaowocowało przebudową parku w Potulicach, jaka podjęta została na przełomie XIX/XX w., czy też w pierwszych latach XX w.

W majątku, zarządzanym przez hr. Anielę Potulicką świętowanie i uroczystości przeplatały się z rzetelną codzienną pracą i wieloma poważniejszymi działaniami. Okres przełomu XIX i XX w. to czas realizowania wielu przedsięwzięć oraz inwestycji w Potulicach i w okolicy, jak np. remonty kościołów, plebanii i przyległych zabudowań gospodarczych, budowa kolei wąskotorowych na potrzeby transportu ludzi i produktów rolnych, przeorganizowanie policji i straży pożarnych. W tym czasie prowadzono rokrocznie licytację i sprzedaż drewna z majątku potulickiego, w różnych asortymentach, także sprzedaż bażantów, gęsi wielkich śnieżnobiałych i kur (srebrne wyandoty).

Na fotografiach poniżej (*Ilustr. 31 i 32*) pokazane są tory kolejki wąskotorowej w Michalinie i kolejka wąskotorowa przy stacji w Kasprowie⁵², które przebiegały przez obszar dóbr ślesieńskich, należących do rodziny Potulickich.

Ilustr. 31 i 32. Po lewej – część torów kolejki wąskotorowej w Michalinie; po prawej – kolejka wąskotorowa przy stacji w Kasprowie, na fot. odpowiednio: z XIX w. i z l. 80-tych XX w.

W majątku hr. Anieli Potulickiej miały miejsce również niespodziewane zdarzenia, jak choćby to w czerwcu 1904 r., gdy wybuchł pożar w folwarku w Potulicach i spłonął budynek mieszkalny urzędnika dominialnego (tj. urzędnika wiejskiego sądu ławniczego), a także prawie cały inwentarz, za wyjątkiem świń i kur. W Potulicach oprócz ww. inwentarza utrzymywano także bydło i konie. Hodowla koni w podziale na konie pociągowe, na te służące do powozów i do jazdy wierzchem była wyrazem statusu majątku. Cyklicznie w każdej z okolicznych posiadłości ziemiańskich przeprowadzano inspekcje odnośnie stanu koni. W tym czasie w Potulicach za wzorcowe uznano 36 sztuk koni.

Na początku 2 dekady XX w. jednymi z większych przedsięwzięć w dobrach ślesieńskich i potulickich było przeprowadzenie melioracji łąk potulickich w dolinie ślesieńskiej, co wykonano w oparciu o dokumentację pt. *„Majątek Potulice – Łąki Ślesieńskie: dokumentacja dot. melioracji 1912-1913”*.

W odzyskanej wolnej Polsce po roku 1918 hr. Aniela Potulicka ostatecznie dokonała wymiany pracowników niemieckich na polskich, co dotyczyło także dzierżawców folwarków klucza potulickiego i ślesieńskiego.

Od 1924 r. Dyrektorem Administracji Majętności został Stefan Radziwiński, a zarządcą potulickiego obszaru dworskiego – Kazimierz Degener, później Bronisław

⁵² Z. Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014 r., s. 122, 123;

Górski. Wśród pracowników przeważały polskie nazwiska. Ogrodem opiekował się Stefan Janicki. Od ogrodnika posiadłości potulickiej wymagano wysokich kwalifikacji, o czym świadczy nabór na to stanowisko z 1921 r., kiedy jednym z kryteriów przyjęcia kandydata było jego obeznanie z warzywnikami, oranżerią i cięciem drzew owocowych.

W majątku w Potulicach w okresie międzywojennym kontynuowano hodowlę bydła rasy czarno-białej nizinnej, trzody chlewnej, koni i różnego ptactwa od bażantów po perliczki włącznie. Znajdowały się tutaj licencjonowane konie, których listę publikowała specjalna komisja kwalifikacyjna. Pola obsiewano zbożami, za wyjątkiem jęczmienia, który na tych gruntach w ogóle się nie udawał. W majątku była mleczarnia i piekarnia oraz wiele innych rzemioł, jak kuźnia. Wzdłuż ul. Bydgoskiej, gdzie ob. mieści się Zakład Karny rozciągał się sad, a w miejscu gdzie obecnie znajduje się krzyż po lewej stronie ul. Parkowej była brama wjazdowa, a dalej ogrodzenie.

Pałac, będący miejscem zamieszkania hr. Anieli Potulickiej był udostępniany także dla gości i mieszkańców Potulic, jako że w sali pałacu przez całą zimę odbywały się przedstawienia teatralne, istniał tutaj i ćwiczył a także dawał koncerty chór oraz zespół muzyczny oraz znajdowała się biblioteka, otwarta dla okolicznych czytelników. W pewnym oddaleniu od pałacu, na zachód od niego była oranżeria zwana palmiarnią, a później ok. 1933-1934 r. już po śmierci hr. Anieli Potulickiej obiekt ten częściowo rozebrano, wznosząc w tym miejscu budynek z Zakładem Poligraficznym i z rozlicznymi warsztatami rzemieślniczymi.

W majątku w Potulicach mieszkało w okresie międzywojennym ok. 300 osób. Prąd był tylko w pałacu, w gospodarstwie rolnym i w kaplicy grobowej (rodowej), nie podłączono go natomiast w tzw. czworakach, tj. domach robotników folwarcznych. Było to dosyć znamienne dla tamtych czasów, ponieważ w ten sam sposób zainstalowano sieć elektryczną w niedalekim majątku w Lubostroniu, gdzie tylko w czworakach nie było oświetlenia elektrycznego.

Ludzie w większości podróżowali rowerami i kolejką wąskotorową, a zamożniejsi używali zaprzęgów konnych i powozów⁵³. Na kilka lat przed śmiercią Aniela Potulicka kupiła samochód, który jednak dość sporadycznie użytkowała. Był to prawd. ten sam samochód, co „trochę sfatygowany Ford”, użytkowany od 1932 r. przez Towarzystwo Chrystusowe na Wychodźctwie w Potulicach (*Ilustr. 105*), a określony w ten sposób w artykule pt. „*Seminarium Zagraniczne w Potulicach*”⁵⁴. Poniżej powóz z majątku potulickiego, stosowany w l. 1900-`1920 (*Ilustr. 33*).

⁵³ Z. Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014 r., s. 184;

⁵⁴ *Czasopismo „Polska”, Nr 39 (Rok II), Warszawa, dn. 27 września 1936 r.; s.4;*

Ilustr. 33. Pojazd konny z Potulic, w nieustalonym otoczeniu, na fot. z ok. 1900-1920 r., źródło: książka Zenona Greinerta *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznaną do roku 1945*, s. 184

10 sierpnia 1925 roku powołana została przez Anielę Hrabinę Potulicką Fundacja Potulicka, co następnie 14 marca 1928 r. ogłoszono w Dzienniku Ustaw RP nr 36 z dnia 24 marca 1928 r. W tym samym roku 1928 na gruntach majątku w Potulicach rozpoczęto budowę strzelnicy.

Jak zapisano w artykule pt. „Seminarium zagraniczne w Potulicach” czasopisma „Polska”⁵⁵ „W dniu 23 sierpnia 1932 r. hrabina Potulicka wita na progu swego pałacu czterech pierwszych aspirantów, którzy nie przyjechali tu na odpoczynek, lecz od razu na ciężką pracę, bo za tydzień mają przyjechać nowi kandydaci: 20 maturzystów, przyszłych księży i 17 rzemieślników – aspirantów na braci. Już 15 października rozpoczyna się uroczyste pierwsze nowicjat dla tych, co idąc uświęcać cudze dusze, najpierw muszą uświęcić własne.”

Jak podano w artykule pt. Nowicjat Seminarjum Zagranicznego w Poznaniu. Wspaniały dar hr. Anieli Potulickiej w czasopiśmie „Ilustracja Poznańska”, (nr 33: 1932 r., s. 2) „wspaniałomyślna dobrodziejka ofiarowała dobra potulickie wielkości 22 tys. morgów Uniwersytetowi Katolickiemu w Lublinie. Cały zaś ośrodek wraz z pałacem i 120-morgowym parkiem wraz z roczną dotacją w sumie 6000 zł. i świadczeń w naturze przeznaczyła na cele Seminarjum Zagranicznego w Potulicach. Z dniem 3 września b.r. urządza Seminarjum Zagraniczne w pałacu potulickim nowicjat dla kleryków i braci-pomocników. Z woli Bożej w Potulicach, nowe Zgromadzenie stawiać będzie pierwsze kroki (...) Oby zakład ten przygotowywał do działań bojowników sprawy Chrystusowej i polskiej, dla dobra naszej siedmiomilionowej rzeszy wychodźczej.”

17 października 1932 r. hr. Aniela Potulicka zmarła po długiej chorobie i ten fakt zapoczątkował falę dużych zmian w majątku potulickim. Swoją działalność rozpoczęła wówczas Fundacja Potulicka: 3 dni po śmierci fundatorki, tj. 20 października 1932 r. na jej czele stało Kuratorium, w skład którego wchodził⁵⁶: Arcybiskup Archidiecezji Poznańskiej i Archidiecezji Warszawskiej, Kanclerz

⁵⁵ Ibidem, .2-3;

⁵⁶ P. Janas, praca magisterska pt. „Fundacja i rozwój struktur domu macierzystego Towarzystwa Chrystudowego w Potulicach w latach 1932-1939”, *Papieski Wydział Teologiczny w Warszawie Sekcja św. Andrzeja Boboli – Collegium Bobolanum*, Warszawa - Poznań 2013; s. 21;

Uniwersytetu w osobie Biskupa w Lublinie ks. Rektora oraz pięciu obywateli. Jako pierwsi Kuratorzy obowiązki fundacyjne objęli: ks. kard. Prymas August Hlond, ks. Bp Fulman i ks. dr Józef Kruszyński. Zarządzaniem administracyjnym samych dóbr, należących do fundacji zajął się dotychczasowy dyrektor Potulic hr. Stefan Radziwiński.

Majątek Fundacji stanowił zwarty kompleks nieruchomości wraz z zabudową mieszkalną i przemysłową o łącznej powierzchni 5954 ha i był zapisany w księgach wieczystych Biur Notarialnych w Nakle i Bydgoszczy. W skład Fundacji wchodziło 8 rewirów leśnych z zakładem przetwórstwa drewna o łącznej powierzchni około 2000 ha oraz stawy rybne.

Dokument, ustanawiający Fundację Potulicką zawierał szereg ustaleń odnośnie przedmiotu i sposobu jej funkcjonowania⁵⁷.

Artykuł pierwszy określał wielkość majątku fundacji, który składał się z dwóch kluczy:

- pierwszy klucz - Ślesin z łąkami nadkanałowymi (rewir leśny Wielki Las, rewir Winnica, folwarki: Gabrielin, Kazin z Anielinem, Potulice oraz grunty położone na południe od kanału Bydgoskiego, lasy z rewirami Potulice, Kazimierzewo, Piętacz, Urszulin i Zwierzyniec)
- oraz drugi to klucz Samsieczno z Maryninem (rewir leśny Samsieczno oraz folwarki: Goncarzewo, Michalin, Kasprowo i Teresin, położone w powiecie bydgoskim).

Wedle tego Dokumentu, przywołanego i opisanego w pracy magisterskiej p. P. Janasa Fundacji został także przekazany pałac w Potulicach bez znajdujących się w nim ruchomości, a cały obszar posiadłości wynosił 6038 hektarów.

Artykuł drugi opisywał, że po zatwierdzeniu Fundacji ma nastąpić przewłaszczenie nieruchomości. Podano przy tym, w jaki sposób ma się to odbyć.

Akt założenia fundacji zawierał także dwa aneksy oraz testament hrabiny zatytułowany: *„Moja ostatnia wola”*.

Aneks pierwszy to statut Fundacji, precyzujący nazwę, cel fundacji, skład oraz obowiązki Kuratorium.

Aneks drugi to wykaz zobowiązań fundacji, przede wszystkim względem fundatorki, oraz jej siostry księżnej Marii Bogdanowej Ogińskiej, mieszkającej w Potulicach.

Testament pt. *„Moja ostatnia wola”* ustanawiał na wypadek śmierci fundatorki (przed zatwierdzeniem Fundacji przez władze państwowe) egzekutora zapisu, tj. proboszcza kapituły metropolitalnej w Poznaniu. To on miał się zatroszczyć o wszelkie akty prawne potrzebne do przelania własności nieruchomości na Fundację.

Końcowa część testamentu mówi o tym, co się stanie na wypadek gdyby Fundacja nie została zatwierdzona przez państwowe władze: *„Na wypadek, gdyby fundacja skutkiem nie zatwierdzenia przez władze rządowe, albo nieziszczenia się warunków upadła, mianuję spadkobiercą poprzednim w myśl dekretu cywilnego niemieckiego Uniwersytet Katolicki w Lublinie, z tym zaleceniem, aby on powołał do życia: Fundację Potulicką imienia Anieli hr. Potulickiej, jak najbardziej zbliżoną w celach swoich i statucie do fundacji na wstępie wymienionej z dnia 10 sierpnia 1925 i przekazał tejże fundacji odebrany w spadku majątek (...). W razie, gdyby Uniwersytet Katolicki w Lublinie został rozwiązany, albo stracił swój katolicki charakter, ustaje jego dziedzictwo poprzednie a w prawa spadku wstępuje ówczesny prymas Polski arcybiskup metropolita jako ordynariusz archidiecezji gnieźnieńsko - poznańskiej ze*

⁵⁷ Ibidem, s. 22-27;

zleceniem zużycia dochodów spadku na kursy dla młodzieży akademickiej pochodzenia polskiego, wyznania rzymsko – katolickiego”.

Hrabina Aniela Potulicka w akcie fundacyjnym zawarła także wolę odnośnie przyszłych użytkowników pałacu wraz z parkiem. Jej treść brzmi następująco: *„Postanawiam dalej, aby w pałacu w Potulicach znalazł pomieszczenie zakład młodzieży o charakterze społeczno - wychowawczym, który za życia bliżej sprecyzuję. (...) Poza tym korzystać będzie zakład wyłącznie dla siebie z wszystkich zabudowań pałacowych, zabudowań w ogrodzie, z kapelanki wraz z należącym do tejże budynkiem oraz korzystać będzie z roli i obszaru obejmującego park, sady i ogrody w obszarze circa 30 ha. Wodę i światło dostarczy zakładowi Fundacja bezpłatnie”.*

W ostatniej wersji testamentu z 10 października 1931 r. sama Fundatorka doprecyzowała swoją wolę odnośnie charakteru zakładu, wyjaśniając: *„że jest jej życzeniem aby zakład, który ma znaleźć pomieszczenia w pałacu w Potulicach, miał na celu krzewienie wiary między Polakami na obczyźnie oraz opiekę duchową i narodową nad nimi, oraz aby zakład ten był prowadzony przez zakon męski w tym celu powstać mający”.* Najwyraźniej hr. Potulicka ostatecznie swą wolę sama zrealizowała poprzez fakt, że umieściła w pałacu, jeszcze za swego życia powstające zgromadzenie zakonne: Towarzystwo Chrystusowe dla Wychodźców, które zostało założone właśnie dla polskich rzesz emigracyjnych.

Hrabina, będąc nieustająco wielkim wsparciem dla biednych i gorliwą filantropką zobowiązała utworzoną fundację do zorganizowania w Ślesinie albo w Samsiecznie ochronki dla dzieci wiejskich. Poza tym Fundacja miała udzielać wsparcia zakładom: *św. Floriana* w Bydgoszczy i *św. Łazarza* w Poznaniu do czasu ich istnienia. Jednorazową pomoc w ciągu trzech lat po śmierci Hrabiny Anieli miały otrzymać: czytelnie założone przez Potulicką oraz służba dworska i pałacowa.

Jeszcze za życia fundatorki zgromadzenie zakonne Towarzystwo Chrystusowe dla Wychodźców przejęło pałac potulicki wraz z przyległym 25 ha parkiem. Towarzystwo było użytkownikiem budynków i obszaru w ich otoczeniu według zasad, określonych w statutach Fundacji Potulickiej. Na zgromadzeniu spoczywał także obowiązek odprawienia rocznie dwunastu wieczystych Mszy świętych za fundatorów kaplicy w Potulicach oraz za ich rodziny.

Pałac potulicki wraz z parkiem przystosowano do potrzeb życia zakonnego. W chwili przyjazdu do Potulic pierwszych kandydatów Towarzystwa Chrystusowego wraz z ks. Ignacym Posadzym oddano na potrzeby Zgromadzenia trzypokojowe mieszkanie dla ks. Ignacego, całą oficynę (chodzi zapewne o skrzydło pałacu) razem z jadalnią, gdzie zamieszkali kandydaci na kleryków oraz kapelanię jako mieszkanie dla przyszłych braci zakonnych. Dlatego także kapelania - obecnie Dom Parafialny parafii *p.w. Zwiastowania NMP w Potulicach* - stała się integralną częścią Domu Macierzystego Towarzystwa.

Kaplica zakonna została urządzona w pałacu z byłego salonu. Ksiądz Ignacy Posadzy w celu uzyskania funduszy na umeblowanie pałacu sprzedał wcześniej swoje mieszkanie w Poznaniu przy ul. Łąkowej, a za uzyskane w ten sposób pieniądze kupił niezbędne rzeczy potrzebne dla mieszkańców pałacu. Wyposażył sypialnie, jadalnię, sale do wykładów oraz kuchnię.

Niezbędne stało się także zbudowanie zaplecza w celach gospodarczych. Z inicjatywy ks. Posadzego w l. 1933-1934 wybudowano własny dom rzemieślniczy, w którym znajdowały się warsztaty i drukarnia.

Wola hr. Anieli Potulickiej było, by utworzona przez nią Fundacja Potulicka wspierała materialnie Towarzystwo Chrystusowe, co uwzględniono w Art. 7 aktu notarialnego z dnia 5 marca 1934 r. o przekazaniu w użytkowanie pałacu potulickiego Towarzystwu Chrystusowemu, zapisem następującej treści: „*nakłada na Fundację obowiązek wypłaty dla Towarzystwa sumy sześciu tysięcy złotych w złocie rocznie*”.

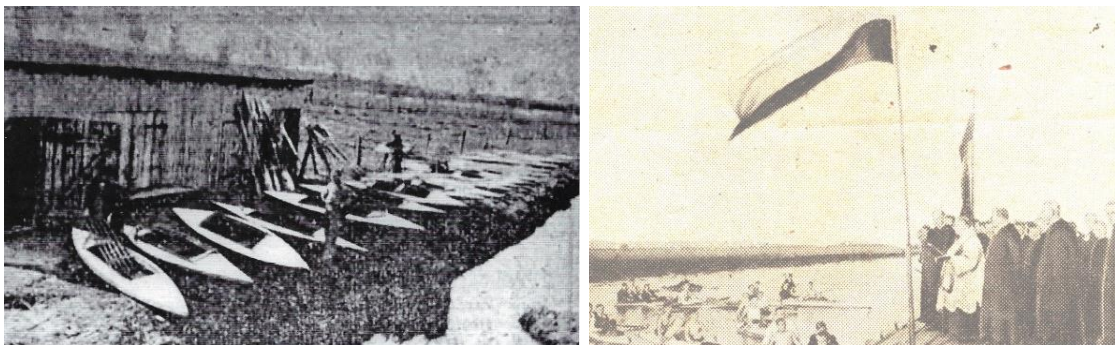
W I. 30-tych XX w., zaraz po śmierci hr. Anieli Potulickiej Chrystusowcy rozpoczęli prężną działalność w majątku potulickim. Podczas rozlicznych prac, które prowadzili używali różnych urządzeń i pojazdów, a także zwierząt pociągowych, które i wcześniej pracowały w folwarku, czego przykładem są np. konie. W swoim inwentarzu posiadali również osiołka, co ilustruje niżej zamieszczona fotografia (*Ilustr. 34*), wykonana w parku w Potulicach, a na której widoczne są także ławki, usytuowane na obrzeżach polany parkowej.

Ilustr. 34. Pojazd ciągnięty przez osiołka w parku w Potulicach, na fot. z ok. 1938 r.r., źródło: Kalendarz Królowej Wychodźstwa Polskiego na rok 1938, Rocznik III; fotografia tę nieco okrojona znajduje się także w książce Zenona Greinerta Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945, s. 297

Sposób zagospodarowania i funkcjonowania majątku w Potulicach wraz z gruntami w jego obrębie w okresie, gdy był on siedzibą Towarzystwa Chrystusowego na Wychodźctwie opisano dość szczegółowo i zilustrowano (*Ilustr. 35, 36 i 37*) w cytowanym wcześniej czasopiśmie „Polska”⁵⁸, gdzie podaje się, że: „*Idąc w dół parkiem widzimy elektrownię, która zaopatruje w prąd całe Potulice a więc i Fundację. Aleją Morską dochodzimy do kanału Bydgoskiego. Tam w t.zw. Porcie Potulickim kołyszą się liczne kajaki, bo bardzo silnie jest w Seminarium rozwinięty sport pod wszelkimi postaciami. Przybijają do Portu berlinki z cegłą, węglem, cementem i t.p. materiałami. Wówczas robi się tam gwarno, bo przy ciężkiej pracy wyładowania, przenoszenia i składania pracują wszyscy bez wyjątku*”.

⁵⁸ Czasopismo „Polska”, Nr 39 (Rok II), Warszawa, dn. 27 września 1936 r.; s.7;

Ilustr. 35 i 36. Po lewej - Kajaki należące do Seminarium Zagranicznego przy Kanale Bydgoskim w Potulicach. W tle pomieszczenie do przechowywania sprzętu., źródło: książka Zenona Greinerta, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznaną do roku 1945*, s. 307; po prawej – fotografia z czasopisma „Polska” z 1936 r. (s. 7) z podpisem następującej treści: „Ks. Prałat Kłos, założyciel „Tygodnika Katolickiego”, jego wieloletni redaktor, a wielki przyjaciel Potulic poświęca flotyllę 20 kajaków, z których każdy miał nazwę jakiegoś ośrodka wychodźstwa polskiego. Wszystkie są zbudowane w „Stoczni Potulickiej”. Własnymi rękami. Kanał Bydgoski jest doskonałym terenem dla sportów wodnych”

Ilustr. 37. Tzw. Port Potulicki na kanale Bydgoskim na fotografii z czasopisma „Polska” z l. 30-tych XX w., opisanej w następujący sposób: *Wyładunek 200.000 cegieł w „porcie potulickim”. Pracują wszyscy: bracia i klerycy*

W ww. czasopiśmie znajdują się także informacje i fotografie ze sposobu spędzania wolnego czasu przez księży w majątku potulickim w l. 30-tych XX w. (Ilustr. 38, 39 i 40).

Ilustr. 38 i 39. Fotografie z czasopisma „Polska” z 1936 r. (s.7) z podpisami następującej treści: po lewej - „Wycieczka w „karetach dwudziestoczekiennych”; po prawej – „Klerycy – aspiranci podczas gimnastyki porannej”

Ilustr. 40. Fotografia z czasopisma „Polska” z 1936 r. (s.7) z podpisem następującej treści: „Ślizgawka „podchorążaków potulickich” na kanale Bydgoskim”

W okresie okupacji niemieckiej w l. 1939 – 1945 władze hitlerowskie, które przejęły majątek potulicki utworzyły w Potulicach najpierw szkołę dla podoficerów SS, a następnie w 1941 r. – obóz przesiedleńczy, jako filię obozu w Stutthof, dla wysiedlowej ludności polskiej i dla osób, wywożonych na roboty przymusowe.

W 1942 r. utworzono karny obóz pracy dla dorosłych i dzieci *Potulitz/Lechrechtsdorf/Potulice*, który znajdował się pod zarządem aparatu terroru okupanta, bezpośrednio kierowanego przez Heinricha Himmlera⁵⁹. Później już po wojnie w l. 1945 – 1950 w Potulicach był Centralny Obóz Pracy dla ludności niemieckiej i polskich więźniów politycznych.

To skutkowało przede wszystkim tym, że pałac w Potulicach w tym czasie funkcjonował jako więzienie, z karcerami dla więźniów w jego piwnicach. Tutaj więzione były prawd. także polskie dzieci. Przebywając w piwnicach pałacu, gdzie na posadzkach znajdują się jeszcze resztki mozaiki z terakoty ceramicznej nawet dziś odczuwa się jakieś irracjonalne wrażenie grozy. Zapewne wówczas było ono niewyobrażalnie dużo większe, bo skłaniało niektórych uczestników tej mrocznej historii Potulic do wyrażenia emocji słowami, np. poprzez wiersz, jak choćby ten poniżej, znaleziony w internecie – wiersz nieznanego autora⁶⁰.

*Piękny zamek w Potulicach przyjął polskie dzieci te,
co błądziły wśród ciemności, by tam schronić głowy swe.
A przed nimi drut kolczasty, co otacza wokoło nas,
a przy bramie warta czuwa i pilnuje dobrze nas.*

*Co dzień rano słowik śpiewa, smutną piosnką budzi nas,
a na placu kapo czeka z groźną miną jak ten kat.
Smutne oczy biednych dzieci z wielkim lękiem kryją twarz.
Może kapo mnie ominie, wielki Boże – obroń nas.*

*Stoisz smutny w innym rządzie, bo na Ciebie wskazał kat
i wywiozą Cię w nieznane, gdzieś w daleki groźny świat.
Ach, mój Boże, wielki Boże spraw, by druty pękły raz,
a my wolni i szczęśliwi mogli wrócić wszyscy wraz do domu.*

⁵⁹ *St. Łaniecki, Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pahluk, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią 2010, s. 211;*

⁶⁰ Strona internetowa: <https://www.antiwarsongs.org/canzone.php?id=49807&lang=it;>

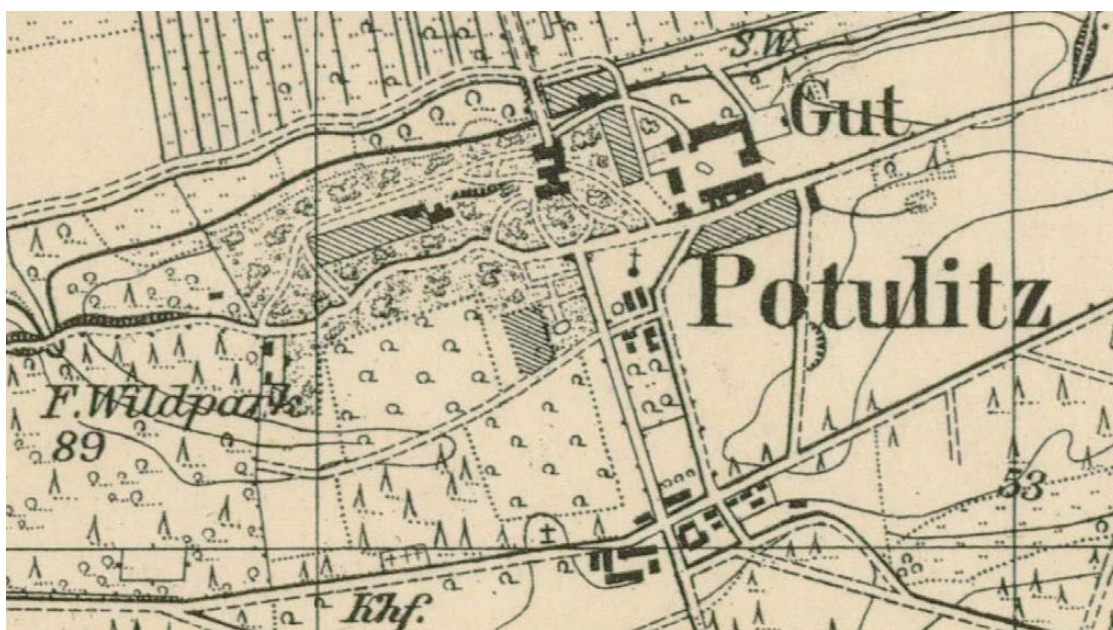
1.3. Granice

Jak ustalono w rozdz. III. *Analiza układu przestrzennego*. 1.1. *Analiza materiałów kartograficznych* na str. 39-40 niniejszego opracowania majątek w Potulicach składał się z szeregu części, tworzących konglomerat terenów i obiektów, związanych ze sobą zarówno funkcjonalnie, jak i kompozycyjno-przestrzennie, zajmujący dość rozległy obszar. Centrum zarządzania majątkiem i rozdzielania dyspozycji znajdowało się, jak w każdym tego typu obiekcie w siedzibie jego właścicieli i zarządców, tj. w tym wypadku na terenie pałacu z parkiem i przylegających do niego: folwarku, posesji administratora majątności oraz posesji leśniczego.

Obszar tego centrum zarządzania, tworzący integralną całość funkcjonalno-przestrzenną w postaci zespołu pałacowo-parkowego, z dojazdem podwójną aleją poprzez reprezentacyjną bramę rozplanowany został w całości po północnej stronie drogi bitej z Bydgoszczy w kierunku Nakła nad Notecią.

Inne elementy majątku, jak kolonia czworaków oraz cmentarz i kapliczka znajdowały się również przy drodze z Bydgoszczy do Nakła, tworząc raczej rodzaj wsi folwarcznej.

Zasięg zespołu pałacowo-parkowego, właściwie conajmniej od czasu jego wyrazistego ukształtowania się w I. 60-tych XIX w. podczas władania majątkiem przez Kazimierza Wojciecha Potulickiego praktycznie nie uległ większym zmianom, więc jego ilustracją może być zamieszczony niżej fragment mapy topograficznej z 1940 r. (w dużym powiększeniu) z dobrami w Potulicach (*Ilustr. 41*).

Ilustr. 41. Fragm. mapy topograficznej (w dużym zbliżeniu), w oryginale w skali 1:25000, z 1940 r., Ark. Slesin 2872, z dobrami w Potulicach (niem. Gut Potulitz), ze strony internetowej *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego*

Południowa granica zespołu opierała się o drogę bitą z Bydgoszczy do Nakła, przy której znajdował się główny wjazd na teren zespołu, poprzez ozdobną bramę z dwoma budynkami po bokach oraz droga wjazdowa w kierunku kaplicy. Po przeciwnej stronie drogi do Nakła, na wysokości ww. wjazdów znajdowały się zabudowania kolonii czworaków.

Brama z charakterystycznymi dla Potulic kolumnami, z kutymi metalowymi wrotami i furką, wbudowana była w ogrodzenie trwałe, z murowanymi słupami i kutymi metalowymi przesłami. Widoczna jest na zamieszczonej niżej fotografii (*Ilustr. 42*), wykonanej w lutym 1929 r. (w niezwykle mroźną zimę) przez Zofię Radziwińską, córkę dyrektora Administracji Majętności Potulice⁶¹. Z prawej strony fotografii znajduje się dom osoby, wpuszczającej na teren majątku, a przed nim przedogródek, otoczony płotem ze sztachet, natomiast z lewej strony – zarys niewielkiego budynku (prawd. dom, w którym mieszkał ogrodnik), a tuż przed bramą i za nią potężne drzewa gatunków liściastych i iglastych.

Ilustr. 42. Zespół pałacowo-parkowy w Potulicach, gm. Nakło nad Notecią. Główna brama wjazdowa na teren posiadłości potulickiej przy drodze bitej z Bydgoszczy do Nakła nad Notecią, w widoku od strony pd-wsch., na fot. z lutego 1929 r., wyk. przez Zofię Radziwińską, córkę dyrektora Administracji Majętności Potulice, fot. zamieszczonej w książce Zenona Greinerta „Potulice, Ślesin i okolice Historia dotąd nieznana do roku 1945”

Północna granica zespołu biegła po linii drzewostanu u stóp skarpy, na styku z rozległym obszarem łąkowym Doliny Łąk Ślesińskich, na pd od Kanału Bydgoskiego. Pn-wsch. narożnik zespołu zajmował ogród użytkowy, gdzie znajdowała się elektrownia. Teren ten rozciągał się u stóp skarpy, aż do rowu i biegnącej wzdłuż niego drogi polnej od strony północnej. Praktycznie miał kształt czworokąta, otoczonego ze wszystkich stron drogami.

Granica północna zespołu, jak można sądzić z oznaczeń na mapie z 1940 r. (*Ilustr. 41*) i na innych historycznych mapach nie była utrwalona żadnym ogrodzeniem, jednak nie można wykluczyć, że teren z elektrownią był ogrodzony, np. drewnianymi żerdziami lub sztachetami.

Zachodnia granica zespołu biegła w części pn - na styku parku z obszarem leśnym, w części środkowej z ogrodami użytkowymi – na styku z dawnymi sadami, podobnie jak

⁶¹ Zenon Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014, s. 252;

i w części południowej, gdzie pas podwójnej alei głównego wjazdu do pałacu od strony zach. przylegał do sadów. Odcinek północny granicy zachodniej wytyczało ogrodzenie, uwidocznione na mapie z 1940 r. (*Ilustr. 41*), oddzielające od siebie - park od rozległego obszaru typowo leśnego ze zwierzyną łowną. Ogrodzenie to składało się z dwóch odcinków: północnego i południowego, rozdzielonych drogą, wiodącą z parku w kierunku obszaru leśnego. Na drodze znajdowała się murowana brama z furtką (*Ilustr. 43 i 44*).

Ilustr. 43 i 44. Zespół pałacowo-parkowy w Potulicach. Ogrodzenie przy zachodniej granicy zespołu. Po lewej - w tle za mieszkankami Potulic brama, prowadząca do lasów po zach. stronie zespołu pałacowo-parkowego, na fot. prawd. z okresu krótko po II wojnie światowej, ze zbiorów *Grzegorza Ksobiaka.*, *sołtysa Potulic w 2019 r.*; po prawej – ogrodzenie majątności potulickiej z furtką, w widoku od strony zach., na fot. z 1976 r., źródło: *książka Zenona Greinerta, Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945, s. 186*

Ogrodzenie na odcinku północnym wiodło, idąc od bramy ku północy - pośród drzewostanu, w dół zadrzewionej skarpy. Kontynuowane poza terenem parku, aż do rowu w obszarze łąk Doliny Ślesińskiej, na pd od Kanału Bydgoskiego, równoległego do pn granicy parku. Natomiast południowy odcinek ogrodzenia biegł najpierw wzdłuż zach. granicy terenu dawnej leśniczówki *Wildpark*, (później gajówki), a dalej idąc w kierunku południowym – pośród i skrajem drzewostanu o charakterze leśnym, aż do drogi bitej z Bydgoszczy do Nakła nad Notecią.

Ogrodzenie zachodnie bliżej bramy w kierunku lasu miało postać murowanych ceglanych słupów z kutymi przesłami pomiędzy nimi. Także takie było prawd. na wysokości terenu leśniczówki *Wildpark* (późniejszej gajówki). Na dalszych odcinkach w kierunku pn i pd miało przypuszczalnie charakter nietrwały i było w typie leśnego płotu – np. z drutu kolczastego lub z żerdzi drewnianych.

Wschodnią granicę zespołu, idąc od drogi bitej w kierunku Nakła wytyczała najpierw aleja lipowa wzdłuż drogi, biegnącej prostym odcinkiem w osi potulickiej kaplicy grobowej (rodowej), a poczynawszy od terenu tuż przed kaplicą – prowadziła skrajem rozwidlenia ww. drogi, wiodącym w kierunku dziedzica gospodarczego folwarku potulickiego. Na wysokości folwarku wschodnią granicę wytyczały zabudowania i wsch. zasięg placu oraz drogi na pn-wsch. od czworokątnego dziedzica gospodarczego.

Aleje dojazdowe: do kaplicy i dalej w kierunku zabudowań folwarcznych od wschodu graniczyły bezpośrednio z użytkami rolnymi i nie było tutaj zapewne żadnych ogrodzeń. W tej wsch. części zespołu parkany otaczały poszczególne zlokalizowane tu posesje, tj. dom Administracji Majętności Potulice (parkan ze sztachet drewnianych – *Ilustr. 154*), a wcześniej zapewne Nadleśnictwa Potulice i posesję kapelanii oraz teren kaplicy (parkan z murowanych słupów na murku kamiennym, połączonych kutym metalowym łańcuchem). Na wysokości folwarku ogrodzenie znajdowało się przypuszczalnie tylko wokół placu na zapleczu zabudowań gospodarczych i prawd. było ono nietrwałe, np. z żerdzi drewnianych.

Oprócz ogrodzeń wzdłuż zewnętrznych granic zespołu pałacowo-parkowego oraz ogrodzeń odrębnych posesji wewnątrz samej posiadłości poszczególne części zespołu były także od siebie w różny sposób oddzielone, jak np. park od ogrodów użytkowych (teren z oranżerią, której część wykorzystano do budowy Zakładu Poligraficznego na pocz. I. 30-tych XX w.), czy folwark wygrodzony od parku i gruntów rolnych. Ogrodzenia te były prawd. w typie tych na wjeździe do posiadłości, czy wokół domu administratora, bądź metalowe, jak zachowane metalowe kute słupy, pozostałe z dawnej furtki na wejściu do folwarku – zilustrowane w rozdziale dot. stanu istniejącego majątku potulickiego.

1.3. Zabudowa

W obrębie zespołu pałacowo-parkowego Potulice, łącznie z terenem wsi folwarcznej na przestrzeni wieków wzniesionych zostało szereg zabudowań, tj.:

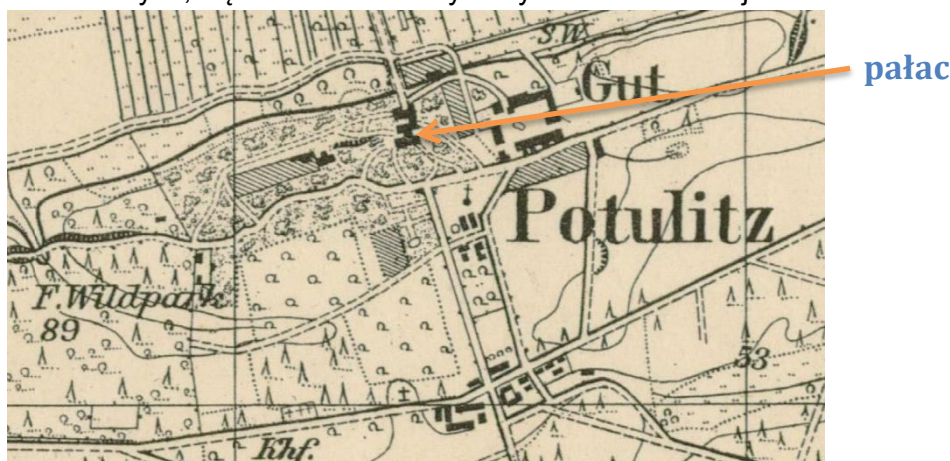
- a) pałac, usytuowany w północnej części parku, murowany, budowany w dwóch fazach - najpierw w latach ok. 1855-1860 wzniesiono symetryczny trzykondygnacyjny korpus, a następnie w latach ok. 1875-1878 dodano załamane pod kątem prostym skrzydło z wieżą w narożu, dobudowując do niego prawd. najpierw oranżerię, powstałą przed rokiem 1907, którą w I. 30-tych XX w. przebudowano w jednokondygnacyjny refektarz Zgromadzenia Chrystusowego, z łącznikiem pomiędzy tą dobudową a skrzydłem wschodnim pałacu;
- b) zabudowania, usytuowane w parku na zachód od pałacu, murowane, zbudowane prawd. w 2 poł. XIX w. (oranżeria lub palmiarnia i inne) i w I. 1933-1935 (Dom Rzemieślniczy);
- c) kaplica grobowa (rodowa) rodziny Potulickich, ob. kościół parafii *pw. Zwiastowania NMP*, murowana, zbudowana w 1861 r., a wieża w 1862 r. oraz kapelania z budynkiem gospodarczym, murowane, zbudowane przed 1897 r., wszystkie ww. obiekty usytuowane we wschodnich rejonach zespołu;
- d) budynki mieszkalne i zabudowania gospodarcze w folwarku, rozlokowane na obszarze wokół czworokątnego dziedzińca gospodarczego, wyznaczonego na wsch. od pałacu z parkiem, wzniesione w 1 lub 2 połowie XIX w. oraz na początku XX w. - domy mieszkalne, tj. tzw. ekonomówka i dom kuczera - stangreta, ponadto kuźnia, stajnia z porodówką i magazynem pasz oraz z oborą i oddzielnie obora, a także zabudowania gospodarcze, usytuowane na zewnątrz dziedzińca (bud. gosp. – prawd. o funkcji magazynowej, tartak i elektrownia);
- e) budynek mieszkalny z biurem Administracji Majętności Potulice, z towarzyszącym mu budynkiem gospodarczym, murowany z 1 poł. XX w.;
- f) budynki mieszkalne przy głównej bramie wjazdowej do majątku, murowane z 2 połowy XIX w.;

- g) zabudowania mieszkalne i gospodarcze, pierwotnie Nadleśnictwa Potulice, usytuowane na terenie pomiędzy aleją wjazdową do pałacu i aleją w kierunku kaplicy, po zach. stronie tej ostatniej;
- h) zabudowania leśniczówki (niem. *Forsterei Wildpark*) na zach. skraju zespołu pałacowo-parkowego, murowane z 1 połowy XIX w.;
- i) kolonia czworaków, przynależnych do wsi folwarcznej tj. zabudowań robotników folwarcznych, mieszkalnych i gospodarczych, usytuowanych po południowej stronie drogi z Bydgoszczy do Nakła nad Notecią, murowanych, zbudowanych prawd. w 2 połowie XIX w.;
- j) budynek kapliczki przy drodze z Bydgoszczy do Nakła nad Notecią, usytuowany w obszarze wsi folwarcznej, wzniesiony prawd. w 2 połowie XIX w., ok. roku 1871, gdy z inicjatywy Kazimierza Wojciecha Potulickiego w Potulicach powstał cmentarz.

Geneza poszczególnych ww. zabudowań i historia z nimi związana, jak i ich wizerunek przedstawiają się następująco:

a) Pałac

Pałac w Potulicach usytuowany został w północnej części parku (*Ilustr. 45*). Wzniesiono go prawdopodobnie na miejscu wcześniejszych zabudowań mieszkalnych, bądź nawet z ich wykorzystaniem w nowej budowli.

Ilustr. 45. Fragm. mapy topograficznej (w dużym zbliżeniu), w oryginale w skali 1:25000, z 1940 r., Ark. Slesin 2872, z dobrami w Potulicach (niem. *Gut Potulitz*), ze strony internetowej *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego*, z zaznaczoną lokalizacją pałacu w Potulicach

Jak wynika z historii majątku po ok. roku 1777 w ówczesnych Nowych Potulicach istniał niewielki pałacyk myśliwski (lub dwór), oranżeria i park, powstałe w czasach, gdy władał nim Michał Bonawentura Potulicki. Jego następca, syn Kasper Piotr Potulicki po przejęciu majątku w Potulicach ok. roku 1805 w miejscu pałacyku zbudował prawdopodobnie dwór, który przetrwał aż do conajmniej połowy XIX w. W dworze tym zamieszkiwał zapewne Kazimierz Ludwik Potulicki, władający majątkiem w l. 1821-1852, który jako pierwszy z właścicieli Potulic osiadł w nich na stałe.

Jak podaje *Sł. Łaniecki* w książce pt. „*Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią*”⁶²: „Ów wcześniejszy dworek

⁶² *Sł. Łaniecki, Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią* 2010, s. 211;

Potuliccy wybudowali prawd. w l. 1804-1805 zapewne zastępując nim jeszcze wcześniejszy dwór. Miały go charakteryzować głębokie wnęki wejściowe oparte na doryckich kolumnach. Zapewne był już dworem murowanym“.

W roku 1852 Potulice odziedziczył syn Kazimierza Ludwika Potulickiego – Kazimierz Wojciech Potulicki i to on zainicjował i zbudował pałac w Potulicach. Pałac ten murowany, budowany był w dwóch fazach. Najpierw w latach ok. 1855-1860 wzniesiono symetryczny trzykondygnacyjny korpus, prawd. wg projektu poznańskiego architekta Stanisława Hebanowskiego a następnie w latach ok. 1875-1878 dodano załamane pod kątem prostym dwukondygnacyjne skrzydło z trzykondygnacyjną wieżą w narożu, być może autorstwa Henryka lub Leandra Marconi, scalając obie bryły jednolitym wystrojem architektonicznym elewacji.

Budowa pałacu była tak rozciągnięta w czasie być może ze względu na fakt, że w połowie I. 60-tych XIX w. w rejonie Chojnic, Grudziądza, Gardziei, Kórnika i Swarzędza rozprzestrzeniła się epidemia cholery, która zebrała ofiary także w pobliskiej parafii ślesieńskiej, co stało się w roku 1866. Dwa lata później w 1868 r. w Ślesinie wybuchła kolejna epidemia, tym razem tyfusu, która również pochłonęła kilka ofiar w Ślesinie ⁶³.

Cytując w pewnym skrócie treści z artykułu Małgorzaty Omilanowskiej pt. *„Edouard Andre i jego realizacje ogrodowe w Polsce i na Litwie”* ⁶⁴ ustalono, że *„pałac w rodowych Potulicach zbudował Kazimierz Wojciech Potulicki, władający majątkiem od 1852 r. Istnieje kilka hipotez na temat czasu jego powstania i autorstwa gmachu. Według jednych zbudowanie pałacu przypisuje się architektowi Stanisławowi Hebanowskiemu ⁶⁵, według innych - architektom: Henrykowi i Leandrowi Marconi ⁶⁶. Za najbardziej prawdopodobną datę powstania pałacu podaje się lata ok. 1865 lub ok. 1870 z zaznaczeniem, że budowa trwała długo i w dwóch fazach.*

Analiza stylistyczna wskazuje na daleko posunięte związki z postschinklowską architekturą Berlina, na co zwrócił już uwagę Jaroszewski. Biorąc pod uwagę fakt, że Marconi miał nikły kontakt z osiągnięciami środowiska berlińskiego w tym czasie, a Hebanowski studiował architekturę w berlińskiej Akademii Budowlanej dokładnie w okresie, gdy profesorem był tam uczeń Schinkla, Friedrich August Stüler, wskazanie na Hebanowskiego, jako autora projektu pałacu w Potulicach – a przynajmniej korpusu – jest oczywiste.

Oddzielna kwestia to datowanie faz budowy pałacu. Kazimierz Wojciech Potulicki ożenił się z Marią Zamoyską w 1854 r., a rycina Alexandra Dunckera ukazująca rezydencję w formie ostatecznej pochodzi z roku 1878”.

W przypisie na str. 209 po nazwisku „Jaroszewski” wyżej zacytowanego tekstu p. M. Omilanowska podaje: *„Budowla w istocie nie jest neogotycka, lecz raczej – zgodnie z dość drobiazgowym wyodrębnieniem poszczególnych niuansów stylowych przeprowadzonym przez Evę Börsch-Supan – w stylu „normańskim” („Normanische Stil”). Zaproponowana przez niemiecką badaczkę terminologia nie przyjęła się w*

⁶³ Z. Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014 r., s. 83;

⁶⁴ M. Omilanowska (Uniwersytet Gdański), *Edouard Andre i jego realizacje ogrodowe w Polsce i na Litwie*, *Rocznik Historii Sztuki*, tom XXXIV Wydawnictwo Neriton, 2009, s. 208-211;

⁶⁵ S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce, Stanisław Hebanowski*, Warszawa 1954; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, T. XI woj. bydgoskie*, z. 3, Pow. nakielski, pod redakcją T. Chrzanowskiego i M. Korneckiego, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1977 r., s. 66;

⁶⁶ T.S. Jaroszewski, *O siedzibach neogotyckich w Polsce*, Warszawa 1981, s. 277-279;

historii sztuki, ale dobrze oddaje specyfikę swoistej mieszanki inspiracji neorenesansem florenckim z neoromańskimi formami obronnymi. E. Börsch-Supan, *Berliner Baukunst nach Schinkel, München 1977*".

Projekty architektoniczne pałacu w Potulicach autorstwa Stanisława Hebanowskiego i Henryka Marconiego obecnie mogą być w posiadaniu spadkobierców rodziny Potulickich, bądź Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, któremu hr. Aniela Potulicka przekazała wiele cennych woluminów, a też mogą znajdować się w archiwach. W przypadku dzieł St. Hebanowskiego prawdopodobnie znajdują się one w Archiwum Państwowym w Poznaniu, bo tutaj natrafiono w internecie na wzmiankę o innym projekcie tego autora, natomiast co do Henryka i Leandra Marconi – to ich dzieła zgromadzone są w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)⁶⁷. Poza tym już w 1977 r. opublikowana została książka dwóch autorów: T.S. Jaroszewski i A. Rottermund, pt. *Katalog rysunków architektonicznych Henryka i Leandra Marconich w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie, PWN, Warszawa 1977 r.*, przedstawiająca zapewne wszystkie dzieła obu wybitnych architektów.

Wzmiankowana w wyżej cytowanym artykule Małgorzaty Omilanowskiej rycina Dunckera (Ilustr. 46) przedstawia piękny, elegancki pałac o formie wskazującej na jego dwuetapowe budowanie i o wystroju architektonicznym, scalającym obie bryły w jednorodną stylistycznie całość.

Ilustr. 46. Rycina Alexandra Dunckera z 1878 r., ukazująca rezydencję w Potulicach formie ostatecznej, z widokiem elewacji frontowej, tj. południowej

⁶⁷ Zbiór planów po Henryku i Leandrze Marconich, 1820/1902 (470 map). W tym: Potulice, projekt kościoła dla hrabiego Potulickiego, 1861, Sygnatura 1/414/0/-/573 - 21 ark. 1 – 2; [Archiwum Główne Akt Dawnych \(AGAD\)](#), Dla całego zbioru Nr wg spisu zespolów 414 – brak zeskanowanych rysunków, dostępnych online;

Jak podano w zapiskach Towarzystwa Chrystusowego⁶⁸, funkcjonującego w Potulicach od roku 1932 pałac zbudowano w stylu angielskiego neogotyku z licznymi elementami florenckiego renesansu i wkomponowano go w otaczający ogromny 60 hektarowy park, utrzymany w stylu angielskim.

Składał się on z 3 zasadniczych części: dwupiętrowego budynku głównego z tarasem nad głównym wejściem, wspartym czterema kolumnami, oraz jednopiętrowego skrzydła wschodniego, załamane pod kątem prostym, a także z trzykondygnacyjnej kwadratowej wieży w pd-wsch. narożu skrzydła.

Od strony elewacji północnej znajdował się dziedziniec wewnętrzny, natomiast od strony południowej, frontowej - rozciągał się park. Środkową część budynku głównego zaakcentowano wyróżniającymi się trzema oknami zakończonymi półkoliście, za którymi znajdował się salon. Pozostałe okna pałacu były prostokątne za wyjątkiem paru małych półkolistych okienek na piętrze. Masywne okna parteru w całym pałacu zamknięto tzw. łukiem odcinkowym. Przy niektórych znajdowały się po dwa herby.

Elewacje całego pałacu pokrywały delikatne geometryczne rowki, zwane boniowaniem, które w połączeniu z małymi okienkami pierwszego piętra budynku głównego tworzyły charakterystyczne rysy renesansu florenckiego. Z kolei charakter gotycki nadawały pałacowi blanki wieńczące cały budynek oraz ośmioboczne wieżyczki, wyodrębniające poszczególne części pałacu.

W zapiskach Towarzystwa Chrystusowego zawarta jest informacja, iż do skrzydła wschodniego pałacu przylegała od południa oranżeria, która nie zachowała się do dzisiejszych czasów. Być może mylnie podano kierunek świata, bo wtedy oranżeria musiałaby przylegać do fasady pałacu. Bardziej prawdopodobnym jest więc, że pierwotnie oranżeria przylegała do wschodniego skrzydła, ale od strony północnej, co potwierdzają inne źródła, które podają, że zbudowano ją przed 1907 r.

Przypuszczalnie później zaadoptowana została na salę, gdzie dwukrotnie w ciągu roku odbywały się przedstawienia teatralne a i być może koncerty muzyczne, w tym chóralskie. W tym kontekście zastanawiająca jest informacja, zaczerpnięta z czasopisma „Polska” z 1936 r.⁶⁹ z artykułem pt. *Seminarium zagraniczne w Potulicach*, gdzie zawarto następujące zdanie: „Do pałacu dobudowuje się obecnie olbrzymi, bo na 300 osób, refektarz, gdyż było już wszędzie zbyt ciasno i szczupło”. Jak się wydaje informacja ta jest ze wszech miar wiarygodna, do ustalenia pozostaje jedynie, w jakim zakresie refektarz wykorzystywał wcześniejszą oranżerię, dobudowaną od strony północnej do wschodniego skrzydła pałacu.

Twórcy pałacu byli niezwykle znakomitościami w swojej profesji, nadającymi ton całej epoce, w której tworzyli swoje rozliczne dzieła architektoniczne. To im zawdzięczamy tak wyrazisty wizerunek ówczesnej architektury. Poniżej przedstawiono krótkie biogramy architektów pałacu potulickiego a także kaplicy grobowej (rodowej), tworzących praktycznie w całej porzecznej Polsce.

⁶⁸ [Strona internetowa Towarzystwa Chrystusowego: www3.tchr.org/](http://www3.tchr.org/);

⁶⁹ Czasopismo „Polska”, Nr 39 (Rok II), Warszawa, dn. 27 września 1936 r.; s.5;

Biogramy architektów:

(ustalone na podstawie dostępnych publikacji internetowych)

Stanisław Hebanowski (ur. 28.III.1820 r. w Murowanej Goślinie, zm. 13.II.1898 r., pochowany na przykościelnym cmentarzu w miejsc. Giecz)⁷⁰ – polski architekt. Jego ojciec był profesorem gimnazjum klasycznego. Początkowo uczył się zawodu w prywatnej szkole u Antoniego Krzyżanowskiego. W l. 1842–1844 studiował w Akademii w Berlinie, a następnie w Paryżu. Przed rokiem 1855 powrócił do Poznania i rozpoczął pracę jako prywatny architekt i budowniczy. W jego projektach widoczne są wpływy renesansu włoskiego i francuskiego. Do wnętrza wprowadził dekoracje barokowo-rokokowe.

Zaprojektował m.in. takie obiekty, jak: fabryka Hipolita Cegielskiego w Poznaniu czy willa przy ul. Podgórznej oraz kamienica przy ulicy św. Marcina, Teatr Polski w Poznaniu (1872), a ponadto pałace w Tarcach i Posadowie oraz Uzarzowie. Ten ostatni z ww. pałaców wykazuje największe podobieństwo do pałacu w Potulicach k/Nakła nad Notecią, co obrazują niżej zamieszczone fotografie (Ilustr. 47 i 48).

Ilustr. 47 i 48. Fasada pałacu Żychlińskich w Uzarzowie (ob. gm. Swarzędz, woj. wielkopolskie), wg projektu Stanisława Hebanowskiego; po lewej - na historycznej fotografii z l. 1910-1912; po prawej – na współczesnej fotografii. Od 1977 r. w budynku mieści się Muzeum Przyrodniczo-Łowieckie, będące Oddziałem Muzeum Narodowego Rolnictwa w Szreniawie

Henryk Marconi (Ilustr. 49) ur. 7.I.1792 r. w Rzymie, zm. 21.II.1863 r. w Warszawie, pochowany na cmentarzu Powązkowskim - kwatera 177 wprost-5-9/10⁷¹. Poślubił córkę ogrodnika hr. Paca, Szkotkę Małgorzatę z Heitonów (1807-1884). Panna młoda była kalwinistką i niektóre ich dzieci wychowano na katolików, podczas gdy inne na kalwinistów. Razem byli rodzicami m.in.: Karola, Władysława, Leandra, Eleonory Kolberg (1832-1882), Jana (1845-1921), inżyniera, oraz Henryka (1842-1920), przemysłowca. Jego żona, córka i synowie Henryk, Jan i Władysław pochowani zostali na cmentarzu ewangelicko-reformowanym w Warszawie.

Ilustr. 49. Henryk Marconi na rysunku Polkowskiego z fotografii Beyera, wyk. w 1963 r.

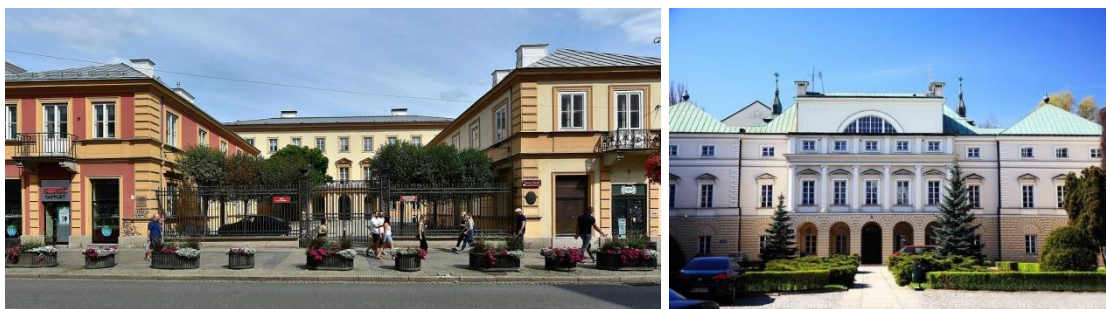
⁷⁰ Strona internetowa: https://pl.wikipedia.org/wiki/Henryk_Marconi;

⁷¹ Strona internetowa: https://pl.wikipedia.org/wiki/Henryk_Marconi;

Henryk Marconi, to włoski architekt, od 1822 r. czynny w Polsce przedstawiciel klasycyzmu, jeden z najwybitniejszych architektów pierwszej połowy XIX wieku, tworzących na ziemiach polskich. Kształcił się początkowo pod kierunkiem ojca, Leandra (1763–1837), który był budowniczym, malarzem fresków kościelnych i dekoracji scenicznych, a w końcu XVIII w. - szefem katedry ornamentyki w Akademii Sztuk Pięknych w Bolonii ⁷². Następnie, zgodnie z informacjami w *Wikipedii*, studiował w latach 1806–1810 jednocześnie na uniwersytecie i Akademii Sztuki Pięknych w Bolonii. Od 1811 roku uczył rysunku w szkole średniej w Lugo. Do Polski został sprowadzony w 1822 r. przez generała Ludwika Michała Paca w celu ukończenia pałacu w Dowspudzie na Augustowszczyźnie. Od 1827 r. zajmował stanowisko w Wydziale Przemysłu i Handlu Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego, a w l. 1851–1858 był profesorem w Szkole Sztuk Pięknych w Warszawie. Po zamknięciu uczelni wykładał jeszcze przez co najmniej 10 lat.

Jego niezwykle bogaty dorobek zawodowy sklasyfikowano w trzech grupach, po pierwsze - jako dzieła neorenesansowe, do których spośród obiektów dworskich i pałacowych zaliczają się m.in. pałac Branickich w Warszawie, pałac Karskich we Włostowie; po drugie – jako dzieła klasycystyczne, takie jak np.: pałac Paca w Warszawie, sanatorium w Busku Zdroju, pałac Wielopolskich w Chrobrzu, dworzec kolei Warszawsko-Wiedeńskiej Sosnowiec Główny oraz po trzecie – jako dzieła neogotyckie, takie jak np. pałac Paca w Dowspudzie, mauzoleum Potockich w Wilanowie, pałac w Zbójnie, zespół pałacowo-parkowy w Potulicach itd.

Poniżej, na kilku fotografiach pokazano niektóre z dzieł architektonicznych Henryka Marconiego, ilustrujących właściwy mu styl, w sensie sposobu aranżacji elewacji budynków i ich wystroju architektonicznego (*Ilustr. 50, 51, 52 i 53*). Jak się wydaje tę swoją logikę i ulubione elementy sztafażu zastosował także w pałacu w Potulicach.

Ilustr. 50 i 51. Po lewej – pałac Branickich w Warszawie, zbudowany w l. 1853-1856 w stylu neorenesansowym, zniszczony 1944 r., odbudowany w l. 1946-1949; po prawej – pałac Paca w Warszawie, przebudowany i rozbudowany z dawnego barokowego pałacu Radziwiłłów w l. 1824-1828 w stylu klasycystycznym, zniszczony w 1944, odbudowany w l. 1947-1951, ob. siedziba Ministerstwa Zdrowia RP

Ilustr. 52 i 53. Po lewej – pałac Wielopolskich w Chrobrzu (ob. pow. pińczowski, woj. świętokrzyskie), zbudowany w l. 1857–1860 w stylu klasycystycznym, na fot. z lotu ptaka z l. 1920-1930; po prawej – pałac Paca w Dowspudzie (ob. pow. suwalski, woj. podlaskie), zbudowany w l. 1820-1822 w stylu gotyku angielskiego, rozebrany w 1867 r.

Leandro Jan Marconi ⁷³, ur.23.IV.1834 r. w Warszawie, zm. 8.X.1919 r. w Montreux.

⁷² Czasopismo „Tygodnik Ilustrowany”, wyd. Warszawa, dnia 18.IV.1863 r., Nr 186, Tom VII; z artykułu: „Henryk Marconi (Wspomnienie pośmiertne)”;

⁷³ Stanisław Łoza: *Słownik architektów i budowniczych polaków oraz cudzoziemców w Polsce pracujących*. War

Polski architekt, syn Henryka Marconiego i spolonizowanej Szkotki Małgorzaty z Heitonów (1807-1884). Jego żoną była Bronisława z Osikowskich (1838-1902).

Twórca wielu budowli eklektycznych, nawiązujących do form renesansu włoskiego i klasycyzmu. Szczególnie związany z Warszawą, autor projektów takich obiektów jak: pałacyk Wilhelma Ellisa Raua w Al. Ujazdowskich, synagoga Nożyków (*Ilustr. 55*), pałac Sobańskich w Al. Ujazdowskich (*Ilustr. 54*), pałac Konstantego Zamoyskiego przy ul. Foksal, Bank Handlowy przy ul. Traugutta 7, pałac Branickich w Warszawie (Na Skarpie), pałac Tyszkiewiczów w Wąsech Trockiej, zespół pałacowo-parkowy w Potulicach.

Ilustr. 54 i 55. Po lewej – pałac Sobańskich w Al. Ujazdowskich w Warszawie, przebudowany z willi Ankiewicza w 1876 r. przez Leandra Marconiego, w stylu neorenesansowym, na współcz. fot.; po prawej – synagoga Nożyków w Warszawie, na współcz. fot.

Wygląd pałacu w Potulicach k/Nakła nad Notecią, będący dziełem tych wyżej zaprezentowanych wybitnych architektów ilustrują poniższe fotografie (*Ilustr. 56-85*), pokazujące pałac w różnych ujęciach, w okresie kilkudziesięciu lat aż do czasu krótko po II wojnie światowej, gdy wciąż zachowana była jeszcze jego pierwotna forma i wizerunek, zbliżony do tego z ryciny Dunckera z 1878 roku (*Ilustr. 46*).

Przedstawione fotografie pałacu, zawarte w niniejszym podrozdziale nie wyczerpują pełnej ilości pozyskanej i dostępnej niejednokrotnie w internecie historycznej ikonografii, bowiem inne, ale ilustrujące zieleni parkową (z pałacem w tle) zawarte są w podrozdziale, dotyczącym kompozycji przestrzennej historycznego parku potulickiego.

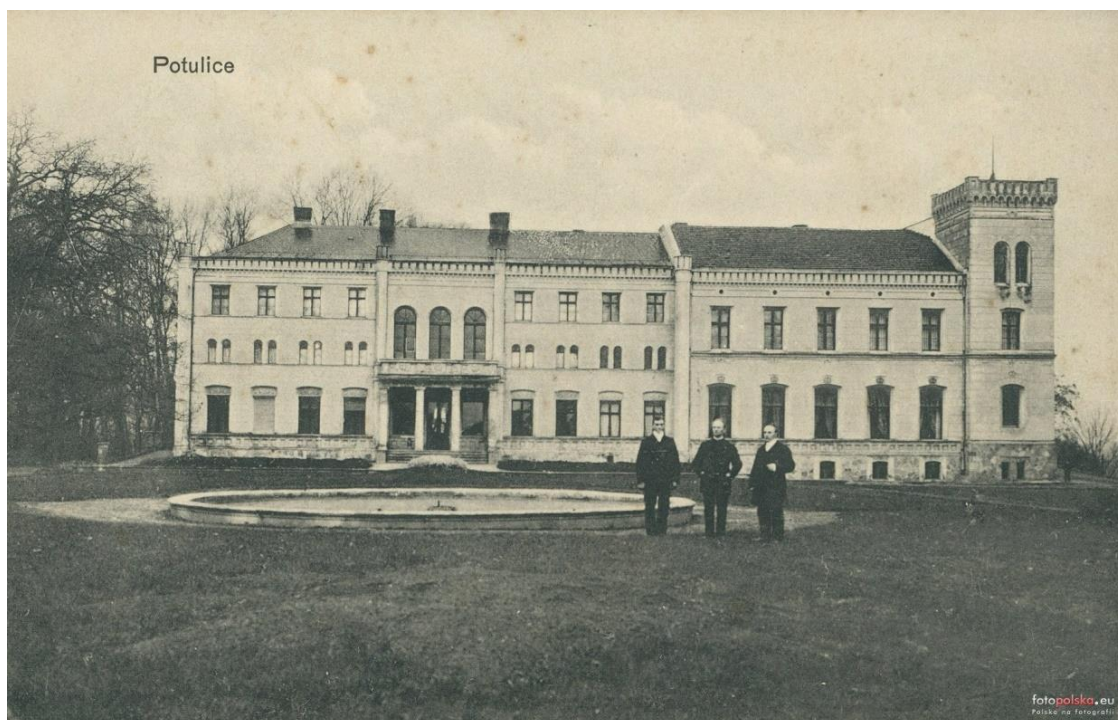
Elewacja frontowa (południowa)

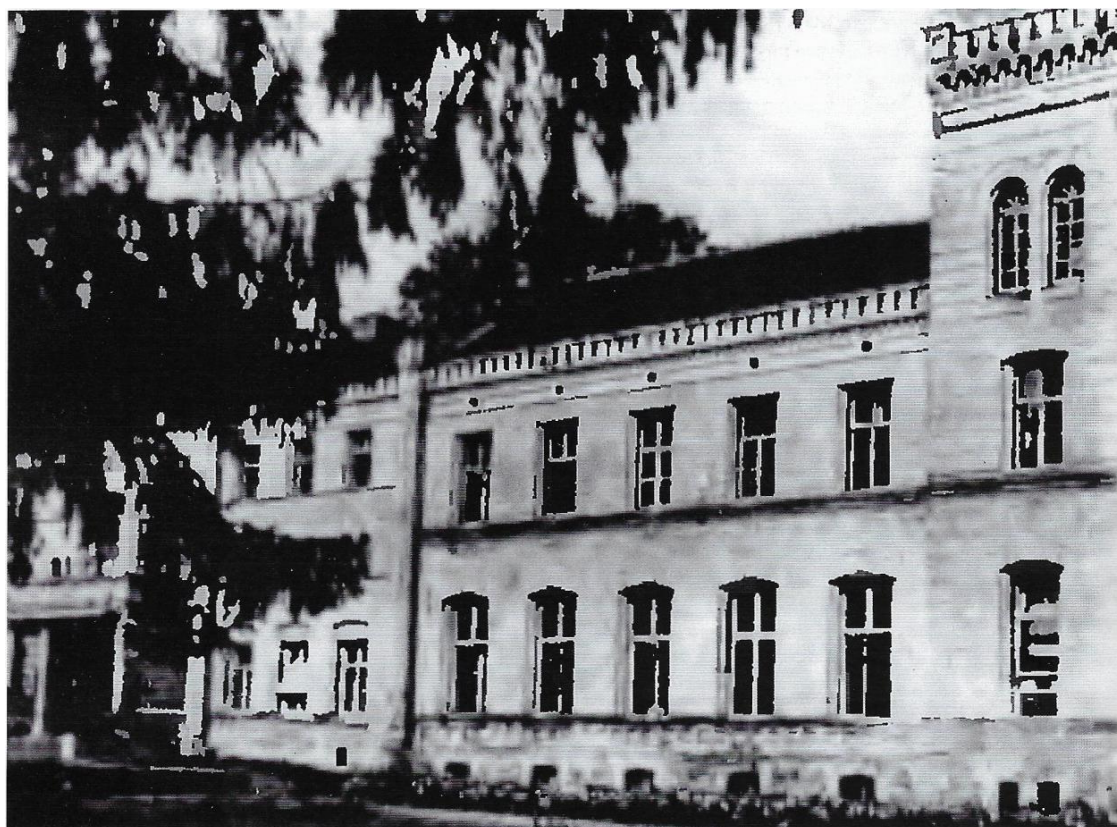
Ilustr. 56. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Widok na elewację frontową z głębi parku, w ujęciu od strony pd-zach., na fotografii, prawd. z ok. 1910-1912, zdj. Alojzy Nowak. U dołu fotografii podpis: „Potulicki”, złożony prawd. przez kogoś z rodziny Potulickich, ale nie właściciela majątku, gdyż w czasie wykonania fotografii właścicielką Potulic była hr. Aniela Potulicka

Ilustr. 57. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Widok na elewację frontową z polany parkowej na wprost fasady budynku, na fot. prawd. z 1 poł. XX w. Ze zbiorów prywatnych p. Teresy Kasprzak, mieszkającej w historycznym czworaku, należącym pierwotnie do majątku w Potulicach, 2019 r.

Ilustr. 58. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Widok na elewację frontową z polany parkowej na wprost fasady budynku, na fotografii z 1914 r. W osi wejścia głównego widoczna fontanna. źródło: *Cyfrowa Biblioteka Narodowa Polona*, strona internetowa fotopolska.eu, link do strony: <https://fotopolska.eu>

Ilustr. 59. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Widok na fragm. elewacji frontowej od strony pd-wsch., na fot. z 1933 r.; źródło: książka Zenona Greinerta *pt. Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014, s. 296

Ilustr. 60. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Widok na elewację frontową z polany parkowej na wprost fasady budynku, w ujęciu od strony pd-zach., na fotografii z lat 30-tych XX w., źródło: *Zbiory Archiwum Uniwersyteckiego KUL w Lublinie*

Ilustr. 61. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Widok na elewację frontową z polany parkowej na wprost fasady budynku, na fotografii z lat 30-tych XX w. Na pierwszym planie grupa ćwiczących mężczyzn z Nowicjału Chrystusowców, źródło: *Zbiory Archiwum Uniwersyteckiego KUL w Lublinie*

Ilustr. 62. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Widok na ganek z wejściem głównym do budynku, na fotografii z lat 30-tych XX w., źródło: *Zbiory Archiwum Uniwersyteckiego KUL w Lublinie*

Ilustr. 63. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Dom Macierzysty Seminarium Zagranicznego w zimowej bieli, na fot. ze stycznia 1938 r., źródło: *Kalendarz Królowej Wychodztwa Polskiego na rok 1938, Rocznik III*

Ilustr. 64. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Dom Macierzysty Seminarium Zagranicznego w zimowej bieli, na fot. ze stycznia 1938 r., źródło: *Kalendarz Królowej Wychodźstwa Polskiego na rok 1938, Rocznik III*

Ilustr. 65. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Grupa mężczyzn przed gankiem wejścia głównego w elewacji frontowej budynku, na fotografii z lat 30-tych XX w. W pierwszym rzędzie w środku siedzi Kardynał August Hlond – w l. 1926-1948 Prymas Polski, obok po jego lewej ręce, skrajnie z lewej strony - Stefan Radziwiński, od 1927 r. Administrator Majętności Potulice. Pozostali to prawd. klerycy Towarzystwa Chrystusowego na Uchodźctwie w Potulicach. Źródło: *Zbiory Archiwum Uniwersyteckiego KUL w Lublinie*

Ilustr. 66, 67 68 i 69. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią, z wejściem głównym do budynku na fotografiach z lat 30-tych XX w. Na fot. goście i klerycy Towarzystwa Chrystusowego na Uchodźctwie w Potulicach. Źródło: *Zbiory Archiwum Uniwersyteckiego KUL w Lublinie*

Ilustr. 70. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią, z wejściem głównym do budynku na fotografii z lat 30-tych XX w. Na fot. goście i klerycy Towarzystwa Chrystusowego na Uchodźctwie w Potulicach. Źródło: *Zbiory Archiwum Uniwersyteckiego KUL w Lublinie*

Ilustr. 71. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. z wejściem głównym do budynku i fragm. fasady pałacu na fotografii z lat 30-tych XX w. Na fot. goście i klerycy Towarzystwa Chrystusowego na Uchodźctwie w Potulicach. Źródło: Zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego

Ilustr. 72. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. z wejściem głównym do budynku na fotografii z 1933 r. Na fot. odwiedziny w Potulicach w 1933 r. W środku ks. kard. Aleksander Kakowski i ks. kadr. August Hlond; źródło: *periodyk „Nasza Przeszłość. Studia z dziejów kościoła i kultury katolickiej w Polsce”*, T. 42, 1974 r., artykuł: Ks. Czesław Kamiński T.Chr., Kardynał August Hlond Prymas Polski, założycielem zakonu, s. 251-277 [dotyczy Braci Serca Jezusowego]

Ilustr. 73. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. z wejściem głównym do budynku na fotografii z l. 30-tych XX w.. Składanie życzeń X. Prymasowi w Potulicach z okazji dziesięciolecia rządów na stolicy prymasowskiej; źródło: *Kalendarz Królowej Wychodztwa Polskiego na rok 1938, Rocznik III*

Jak podano na portalu internetowym *Fotopolska.eu*⁷⁴: „Kiedy jesienią 1939 r. w Potulicach pojawili się Niemcy pałac był zupełnie niezamieszkały. Utworzyli oni tutaj szkołę dla podoficerów SS. Swoją niechlubną karierę zawdzięczają Potulice raczej przypadkowi. Gdańska Centrala Prześladowcza poszukując lokum dla obozu przesiedleńczego skorzystała akurat z okazji, że pałac po skończeniu jednego z kursów stał wolny i wydzierżawiła go od bydgoskiego oddziału Głównego Urzędu Powierniczego Wschód. Później zorganizowano tam obóz przesiedleńczy dla Polaków, zaś od 1941 r. karny obóz pracy. Po II wojnie światowej, w latach 60-tych XX wieku pałac został przebudowany. Zmieniono układ wewnętrzny pałacu i jego wygląd zewnętrzny, przez co zatarte zostały charakterystyczne cechy stylowe, między innymi zdobnictwa elewacji. Od tego czasu budynek pałacu pełni funkcje mieszkaniowe. Skrzydło wschodnie jest obecnie najgorzej zachowanym elementem pałacu”.

Wygląd frontowej elewacji pałacu w roku 1939 i prawd. tuż po II wojnie światowej przedstawiają niżej zamieszczone fotografie – Ilustr. 74 i 75.

⁷⁴ Strona internetowa: <http://www.potulice.pl/potulice/zespol-palacowo-parkowy.html>;

Ilustr. 74. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Elewacja frontowa w ujęciu od strony pd-wsch., na fot. z 1939 r., źródło: strona internetowa fotopolska.eu, link do strony: <https://fotopolska.eu>

Ilustr. 75. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Elewacja frontowa w ujęciu od strony pd-zach., na fot. prawd. krótko po II wojnie światowej, źródło: Kadr z filmu IPN Bydgoszcz pt. „Obóz przesiedleńczy i pracy przymusowej Potulitz”, filmoteka You Tube

Wieża i elewacja wschodnia (skrzydło pałacu)

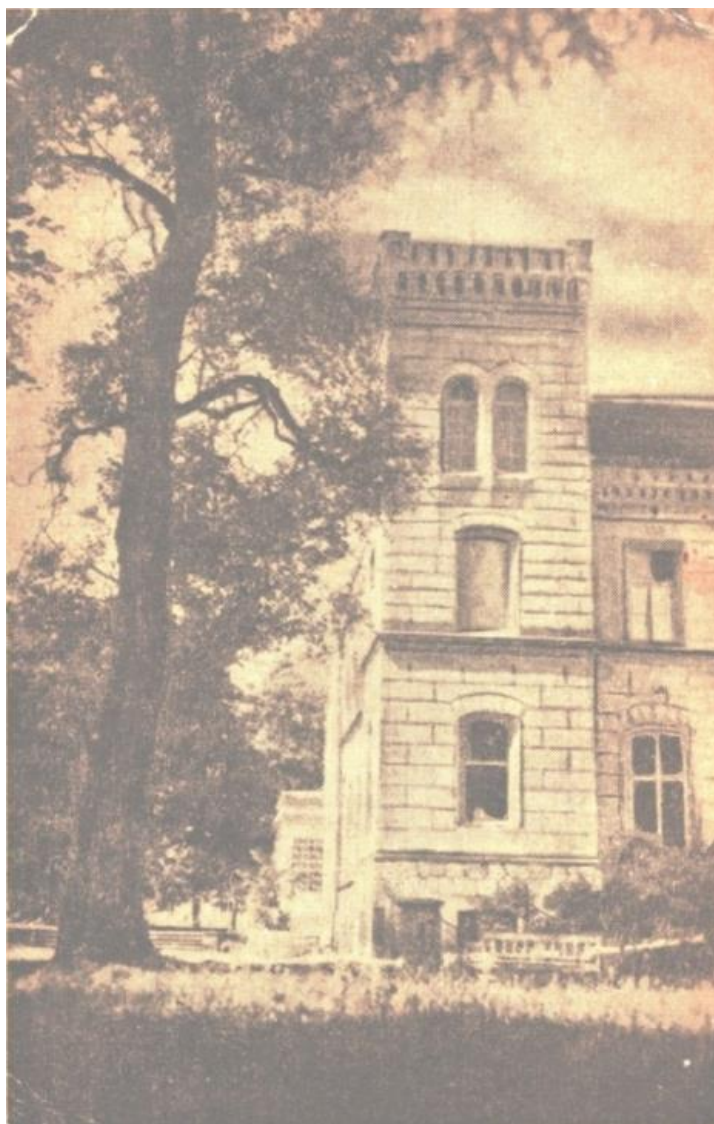
Fotografie, zamieszczone poniżej (Ilustr. 76-80) wykonane zostały na przestrzeni blisko 50 lat, tj. od początku XX w., poprzez lata 30-te XX w. aż do okresu krótko po II wojnie światowej. Pokazują, jakim przemianom i przebudowom podlegała ta część historycznego pałacu. Początkowo miała postać wyraźnie zarysowanego dwukondygnacyjnego skrzydła, na wysokich kamiennych piwnicach. Dach dwuspadowy o pokryciu ceramicznym. Elewacja wschodnia pięcioosiowa, z

centralnie umieszczonym wejściem z dwustronnej bocznej rampy, wysuniętej przed elewację i zwieńczonej od zewnątrz murowanymi profilowanymi słupami, które połączono za pomocą ozdobnych metalowych łańcuchów.

Dobudówka do wschodniego skrzydła pałacu, wzniesiona przed ok. 1907 r., jako oranżeria, a potem w l. 30-tych XX w. przebudowana na jednokondygnacyjny refektarz Zgromadzenia Chrystusowego początkowo połączona była ze skrzydłem pałacu niewielkim piętrowym murowanym łącznikiem. W parterze łącznika pierwotnie znajdowały się szerokie wrota, które jak twierdzą: p. Grzegorz Ksobiak – Sołtys Potulic i p. Henryka Szcześniak, zamieszkująca w jednym z mieszkań skrzydła pałacu stanowiły rodzaj przejścia lub przejazdu z regularnego ogrodu po stronie wschodniej budynku do geometrycznego ogrodu na dziedzińcu pomiędzy korpusem pałacu a jego skrzydłem wschodnim z dobudówką. Przejście to było wybrukowane. Jak się wydaje zilustrowane jest ono na fotografiach z początku XX w., pokazujących je zarówno od strony wsch., jak i od zach. poprzez geometryczny ogród przed północną elewacją pałacu (*Ilustr. 78, 81, 165, 168, 181*). Przy okazji budowy refektarza przejście to czy też przejazd zostało zlikwidowane i zabudowane, stając się parterem łącznika, skomunikowanego ze skrzydłem pałacu i refektarzem.

Elewacja wschodnia skrzydła i dobudówki wraz z refektarzem oraz wieżą w pd-wsch. narożniku pałacu miały bogaty wystrój architektoniczny (zwieńczone półkoliście otwory okienne, czy też łukiem odcinkowym, boniowanie elewacji wieży i skrzydła wschodniego). Dodatkowym walorem była ciekawa zróżnicowana stolarka okienna, przy czym w wieży, jak twierdzą ww. respondenci okienka wypełnione były grubym szkłem.

Według przekazów ustnych od mieszkańców Potulic refektarz w czasie okupacji niemieckiej SS-mani zamienili na salę kinową, gdzie wyświetlano propagandowe filmy.

Ilustr. 76. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Widok od strony wsch. na wieżę we wsch. narożniku skrzydła wsch. budynku, na fot. prawd. z 1 poł. XX w., źródło: ze zbiorów prywatnych Katarzyny Król, zamieszkałej w pałacu w Potulicach, 2019 r.

Ilustr. 77. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Widok od strony wsch. na rampę przy pd-wsch. narożniku wieży skrzydła pałacu, na fot. z 1937 r., w piątą rocznicę założenia Towarzystwa Chrystusowego w Potulicach. Obok kard. A. Hłonda – wojewoda poznański Artur Maruszewski i woj. pomorski Władysław Raczkiewicz; źródło: *periodyk „Nasza Przeszłość. Studia z dziejów kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, T. 42, 1974 r., s. 272, artykuł: Ks. Czesław Kamiński T.Chr., Kardynał August Hlond Prymas Polski, założycielem zakonu, s. 251-277 [dotyczy Braci Serca Jezusowego]*

Ilustr. 78. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Pałac w widoku na elewację frontową, wieżę w pd-wsch. narożniku skrzydła wschodniego pałacu i na elewację wschodnią ww. skrzydła, na fot. prawd. z początku XX w. Źródło: ze zbiorów prywatnych p. Teresy Kasprzak, mieszkającej w historycznym czworaku, należącym pierwotnie do majątku w Potulicach, 2019 r.

Ilustr. 79. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Widok na wsch. elewację budynku, dobudowanego do wsch. skrzydła pałacu, na fot. z terenu parkowego rozciągającego się po wsch. stronie pałacu, prawd. z 1 poł. XX w.. Źródło: ze zbiorów prywatnych Katarzyny Król, zamieszkałej w pałacu w Potulicach, 2019 r.

Przedstawiona niżej fotografia z okresu powojennego (*Ilustr. 80*) załączona została w niniejszym rozdziale dot. historycznego wizerunku zabudowań majątku potulickiego jedynie w celu pokazania wschodniej elewacji pałacu w ujęciu panoramicznym, jakkolwiek bardzo zdegradowanej względem jej pierwotnego wyglądu. Zakres zmian, dokonanych przy pałacu w okresie powojennym, przedstawiono szczegółowo w rozdziałach dot. stanu istniejącego i stanu zachowania.

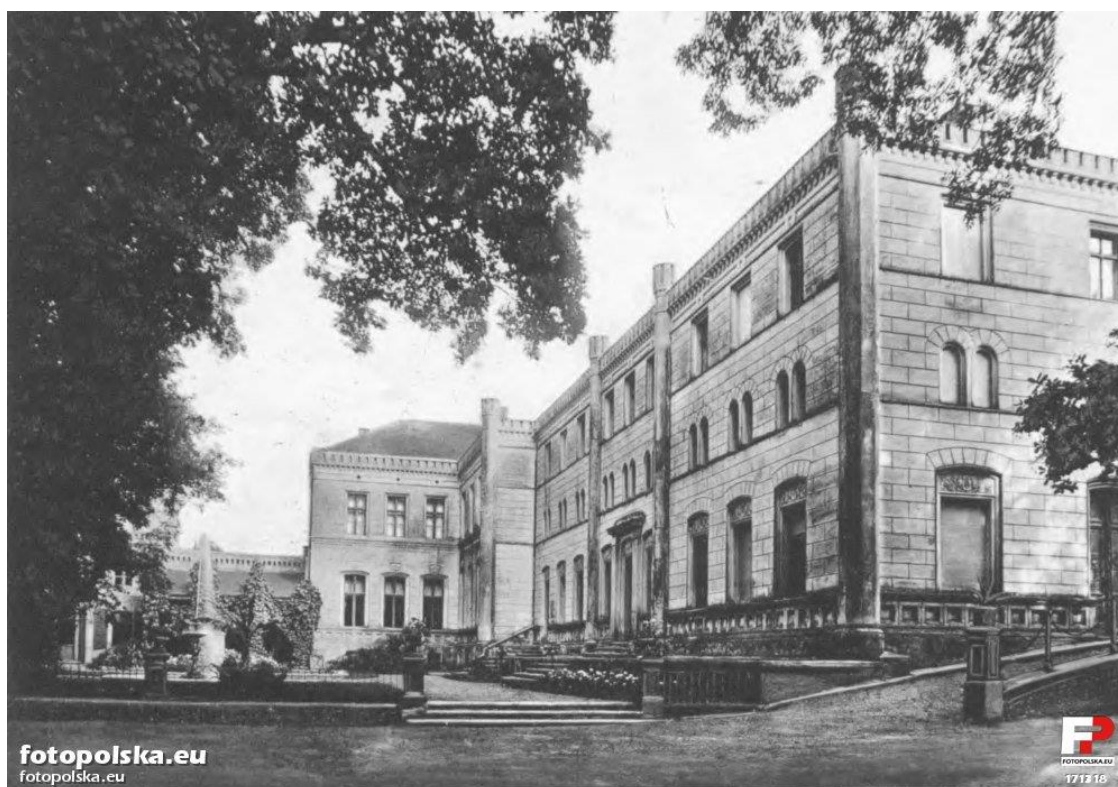

Ilustr. 80. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Widok z polany parkowej po wsch. stronie pałacu na wieżę w pd-wsch. narożniku skrzydła wschodniego pałacu, na wsch. elewację ww. skrzydła i dobudowaną do niego od pn. salę (prawd. pierwotna oranżeria), na fot. prawd. z I. 60-tych XX w., źródło:

Zachodni szczyt i pn elewacja pałacu (korpus pałacu)

Zachodni szczyt korpusu pałacu, jak i jego północna (ogrodowa) elewacja zostały zaaranżowane w taki sam sposób jak fasada budynku; w parterze masywne okna zamknięte tzw. łukiem odcinkowym, na piętrze – małe okienka zwieńczone półkoliście, na drugim piętrze – okna prostokątne, z tym że w zachodnim trójosiowym szczycie oknom zewnętrznych osi nadano postać wnęk bez stolarki okiennej, zwanych blendami. Elewacja północna podzielona została ośmiobocznymi wieżyczkami a ściany pomiędzy nimi; pn i zach. pokryto delikatnym boniowaniem. Górne krawędzie obu elewacji zwieńczono, tak jak i cały budynek blankami.

Wejście do pałacu w osi elewacji północnej miało skromniejszą oprawę architektoniczną niż wejście główne od strony południowej, bo zaakcentowane zostało krótkim gzymsem nad otworem drzwiowym i kilkustopniowymi szerokimi schodami, wysuniętymi w kierunku geometrycznego ogrodu przed północną elewacją pałacu. Wejście w zachodnim szczycie korpusu zakomponowano w postaci dwustronnej bocznej rampy, ujętej murkami, z których zewnętrzny zwieńczono murowanymi profilowanymi słupami, połączonymi metalowymi łańcuchami. Wygląd północnej elewacji korpusu pałacu i jego zachodniego szczytu przedstawiają historyczne fotografie (*Ilustr. 81 i 82*).

Ilustr. 81. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Pałac w widoku na jego elewację ogrodową, na północną elewację korpusu budynku z fragm. zachodniego szczytu korpusu, na fotografii z ok. 1910- 1912 r., źródło: Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, strona internetowa fotopolska.eu, link do strony: <https://fotopolska.eu>

Ilustr. 82. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Widok na pałac w ujęciu od strony pd-zach. w kierunku fasady budynku i zachodniego szczytu korpusu pałacu, na fot. prawd. krótko po II wojnie światowej, źródło: Kadr z filmu IPN Bydgoszcz pt. „Obóz przesiedleńczy i pracy przymusowej Potulitz”, filmoteka You Tube

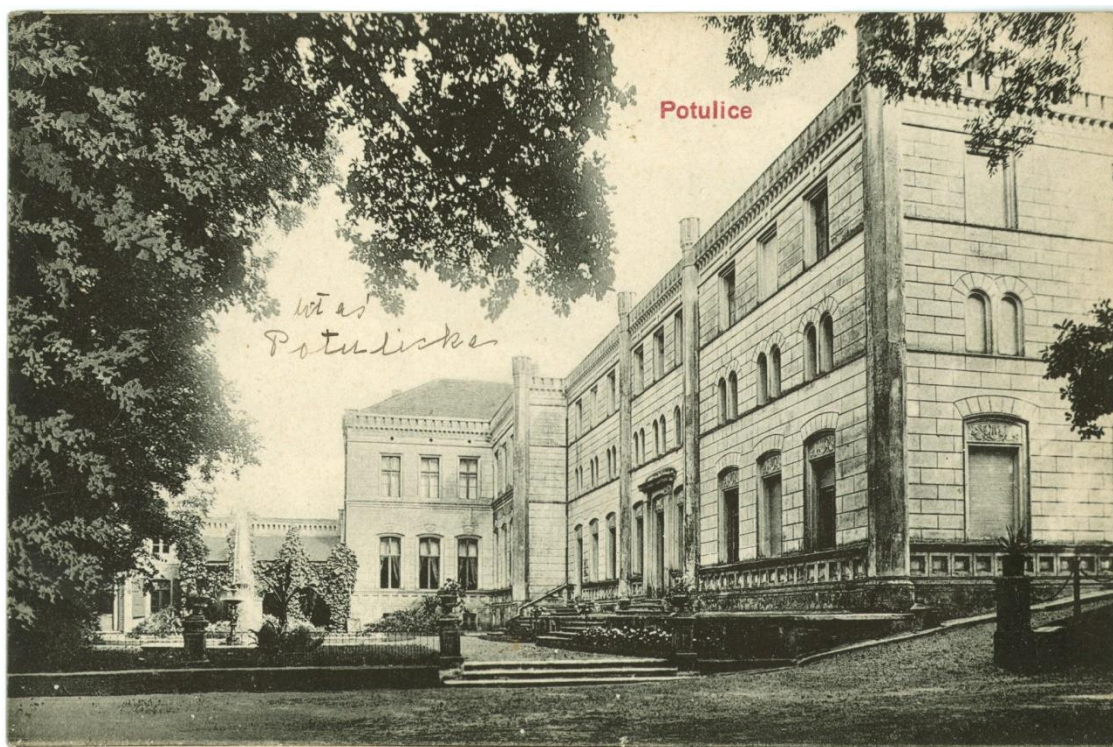
Zachodnia elewacja skrzydła pałacu z dobudówkami

Jeszcze prawdopodobnie na początku XX w., ok. roku 1910-1912 pałac (*Ilustr. 83*) zachowywał swój kształt i wizerunek architektoniczny, nadany mu przez wielkich architektów polskich z około połowy i 2 połowy XIX w., tj. Stanisława Hebanowskiego i Henryka oraz Leandro Marconiego. Dobudowane skrzydło do korpusu pałacu miało postać dwóch brył, jednej na przedłużeniu korpusu od strony wschodniej i drugiej ustawionej do niej pod kątem prostym od strony północnej. Przy tym tę część skrzydła, która przylegała do korpusu zbudowano w taki sposób, że jej elewacje zarówno północna, jak i południowa wysunięto nieco przed ww. elewacje korpusu pałacu. Obie bryły skrzydła scalono z wcześniej wzniesionym budynkiem pałacowym wieżyczkami, blankami, zwieńczającymi elewacje i poprzez kontynuowanie boniowania ścian. Skrzydło zbudowano jako dwukondygnacyjne, podpiwniczone, na wysokim kamiennym fundamencie, z oknami w parterze, zamkniętymi łukiem odcinkowym i prostokątnymi oknami na piętrze. Dach wysoki, dwuspadowy, kryty prawd. dachówką ceramiczną.

Jak widać na zamieszczonej niżej fotografii (*Ilustr. 83*) do północnego szczytu skrzydła przylegał parterowy łącznik, nakryty dachem prawd. o jednostronnym spadku od strony zachodniej, ze wschodnią ścianą zwieńczoną blanką, taką jak na korpusie i skrzydle pałacu. Prowadził do dwukondygnacyjnego budynku po stronie północnej ww. łącznika i być może do dobudowanej do niego oranżerii, o której istnieniu w tym miejscu mówią źródła historyczne. Łącznik z budynkiem i ewent. oranżerią po stronie północnej skrzydła powstały przed ok. 1907 r.

Okolo roku 1936 ówcześni właściciele potulickiego pałacu i parku, tj. Zgromadzenie Chrystusowe w Potulicach dokonało przebudowy zarówno łącznika, jak i budynku z oranżerią na potrzeby refektarza, który musiał pomieścić ok. 300 osób. W wyniku tej

przebudowy powstał budynek, w widoku od strony zachodniej jako jednokondygnacyjny, wzniesiony na kamiennych fundamentach, z wysokimi oknami, zamkniętymi półkoliście, ze ścianami elewacji zachodniej zwieńczonymi blankami. Budynek refektarza nakryty został niskim kopertowym dachem, krytym prawd. papą, a na łączniku wprowadzono zapewne dach płaski, również kryty papą. Wygląd zach. elewacji skrzydła z dobudówkami z ok. 1939 r. przedstawiają niżej zamieszczone fotografie (*Ilustr. 84 i 85*).

Ilustr. 83. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Widok od strony zach. na wschodnie elewacje skrzydła pałacu i dobudówki do niego oraz prawd. oranżerii (z lewej strony), na fotografii z ok. 1910-1912 r., ze strony internetowej: <https://www.bing.com/images/search?view=detailV2&ccid=j1weWlt0&id=4E2664583924DD739>

Ilustr. 84. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Widok od strony zach. na wschodnie elewacje skrzydła pałacu i dobudówki do niego, na fotografii z ok. 1939 r. Fot. ze zbiorów prywatnych Katarzyny Król, zamieszkałej w pałacu w Potulicach, 2019 r.

Ilustr. 85. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Widok od strony zach. na wschodnie elewacje skrzydła pałacu i dobudówki do niego, na fotografii z ok. 1939 r., zdj. Alojzy Nowak, Repr. Z: L. Durczykiewicz, *Dwory polskie w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Poznań 1912

Północny szczyt dobudówki

Jak widać na fotografii z okresu powojennego (*Ilustr. 86*) kamienne piwnice budynku z refektarzem Zgromadzenia Chrystusowego zbudowane zostały bardzo solidnie i pochodzą prawd. z wcześniejszego budynku, wzniesionego tutaj przynajmniej za czasów hr. Anieli Potulickiej.. Elewacja piwnic w szczycie północnym zakomponowana została jako dwukondygnacyjna – z oknami i drzwiami w przyziemiu oraz niewielkimi okienkami w rzędzie powyżej. Otwory okienne i drzwiowe zamknięte łukiem odcinkowym. W tej części piwnic w l. 20-tych i 30-tych XX w. mieściła się prawd. kotłownia pałacowa, gdzie poprzez wejście w przyziemiu piwnic wnoszony był zapewne opał (węgiel i drewno). Od strony wschodniej, niejako na przedłużeniu ściany piwnic znajdował się masywny mur oporowy tej samej wysokości co piwnice, być może pozostałość po wcześniejszym budynku.

Ściana północna na wysokości parterowego refektarza pozostawiona została jako ceglana nieotynkowana, bez okien, podzielona jedynie lizenami i zwieńczona blanką, taką jak na reszcie zabudowy pałacowej.

Ilustr. 86. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Widok od strony zach. na południowy szczyt skrzydła pałacu i dobudówki do niego, na fotografii z okresu prawd. krótko po II wojnie światowej⁷⁵; Fot. ze zbiorów Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Toruniu, Delegatury w Bydgoszczy

⁷⁵ Dokumentacja fotograficzna pałacu i parku w Potulicach, wykonana przez fotografików: Czesław Kuchta i Jerzy Wardak, z 2 połowy XX w. (prawd. lata 70-80-te XX w.);

Wnętrza pałacu

Wyposażenie wnętrza pałacu w Potulicach było niezwykle stylowe i pełne blichtru, o czym świadczy m.in. informacja, zawarta w książce Sł. Łanieckiego *„Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk”*⁷⁶, gdzie mówi się o potulickich marmurach, sprowadzanych z Grecji lub Sycylii, jak i o autentycznych antykach czy dziełach rzeźbiarskich lub malarskich najbardziej znanych polskich mistrzów i cenionych artystów europejskich.

Wielu cennych informacji odnośnie wnętrza pałacu potulickiego z czasów, gdy był on siedzibą Towarzystwa Chrystusowego na Wychodźctwie dostarczają zapiski w czasopiśmie „Polska”⁷⁷. Nr 39 ww. czasopisma z roku 1936 zawiera artykuł pt.: *„Seminarium Zagraniczne w Potulicach”*, poświęcony w całości przedstawieniu historii zgromadzenia oraz sposobu jego funkcjonowania w majątku potulickim. Autor ww. artykułu oprowadza swoich czytelników po pałacu, pisząc, że: *„Dawny hall – obecna gościnna jadalnia, po lewej stronie której znajduje się gabinet Ks. Prymasa, częstego tu gościa, zaś po prawej kancelaria, sala dla nowicjuszków do rozmyślań i pracy, biblioteka i zbiory przyrodnicze, wielka jadalnia i t.d. U góry sypialnie, w sutenerach filtry i wodociągi, kuchnie, piekarnia, pralnia i t.p. ubikacje gospodarskie. Do pałacu dobudowuje się obecnie olbrzymi, bo na 300 osób, refektarz, gdyż było już wszędzie zbyt ciasno i szczupło. Na parterze mamy kaplicę, gdzie trzy razy dziennie płyną w przestworza modły za Rodakami, rozsyanymi po całym świecie”*.

Zgodnie z zapiskami w książce Z. Greinerta⁷⁸ w pałacu, z tyłu budowli w l. 20-tych i 30-tych XX w. mieściła się kotłownia pałacowa.

We wnętrzach pałacu ks. Rektor Ignacy Posadzy urządził kaplicę zakonną (*Ilustr. 92 i 93*), na którą wybrany został najpiękniejszy pokój, tzw. żółty salon Potulickich, w którym kiedyś odbywały się wielkie przyjęcia i zabawy. Do kaplicy zamówiono obraz Świętej Rodziny w czasie Jej tułaczki w Egipcie (*Ilustr. 93, 94 i 95*), jako idealne nawiązanie do losu polskich emigrantów rozsianych po całym świecie⁷⁹. W artykule pt. *„Seminarium zagraniczne w Potulicach”* w czasopiśmie „Polska” z 1936 r.⁸⁰ można odczytać podpis pod fotografią obrazu, który brzmi następująco: *„Święta Rodzina na Wychodźctwie. Obraz pędzla prof. J. Męciny-Krzesza, darowany przez Ks. Prymasa do kaplicy Seminaryjnej. Zręby skalne, szary proch pustynny, chmury czarne, kłębiące się po nieboskłonie – to wierny obraz polskiej doli tułaczek. W środku jawi się jasność nadziejska – zapowiedź lepszego jutra. Chrystus jaśniejący, promienny ściera z oczu smutek i trwogę. W wierze poprawa niedoli na wychodźctwie, a w Chrystusie świta zbawczy blask i nadzieja.”*

Pierwsze zamieszczone niżej fotografie, ilustrujące wnętrza pałacu pochodzą z roku 1919, a wykonano je po splądrowaniu pałacu przez niemiecki Genschutz w latach 1918-1919 (*Ilustr. 87 i 88*)⁸¹. Kolejne (*Ilustr. 89-91*) przedstawiają wyposażenie tzw. Białego salonu i biblioteki w roku 1932, a następne, pochodzące prawd. z l. 30-

⁷⁶ Sł. Łaniecki, *Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią* 2010, s. 8;

⁷⁷ Czasopismo „Polska”, Nr 39 (Rok II), Warszawa, dn. 27 września 1936 r.; s.4-5;

⁷⁸ Zenon Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice* Historia dotąd nieznana do roku 1945, Bydgoszcz 2014, s. 103;

⁷⁹ P. Janas, praca magisterska pt. *„Fundacja i rozwój struktur domu macierzystego Towarzystwa Chrystusowego w Potulicach w latach 1932-1939”*, Papiński Wydział Teologiczny w Warszawie Sekcja św. Andrzeja Boboli – Collegium Bobolanum, Warszawa - Poznań 2013; s. 64-65;

⁸⁰ Czasopismo „Polska”, Nr 39 (Rok II), Warszawa, dn. 27 września 1936 r.; s.5;

⁸¹ Strona internetowa: <http://www.fotopolska.pl/>; portal: Narodowe Archiwum Cyfrowe (NAC);

tych XX w. - pokazują wyposażenie hallu pałacowego, kaplicy pałacowej z obrazem „Świętej Rodziny w drodze do Egiptu” (*Ilustr. 92 i 93*), salę wykładową kleryków (*Ilustr. 96*) i wnętrze ze zbiorami przyrodniczymi Seminarium (*Ilustr. 97*), zgromadzonymi przez ks. Ignacego Posadzego⁸².

Ilustr. 87. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Jeden z pokoi pałacowych ze zniszczonym wyposażeniem, czego dokonał Grenzschutz prawd. w l. 1918-1919, źródło: Fototopolska.eu

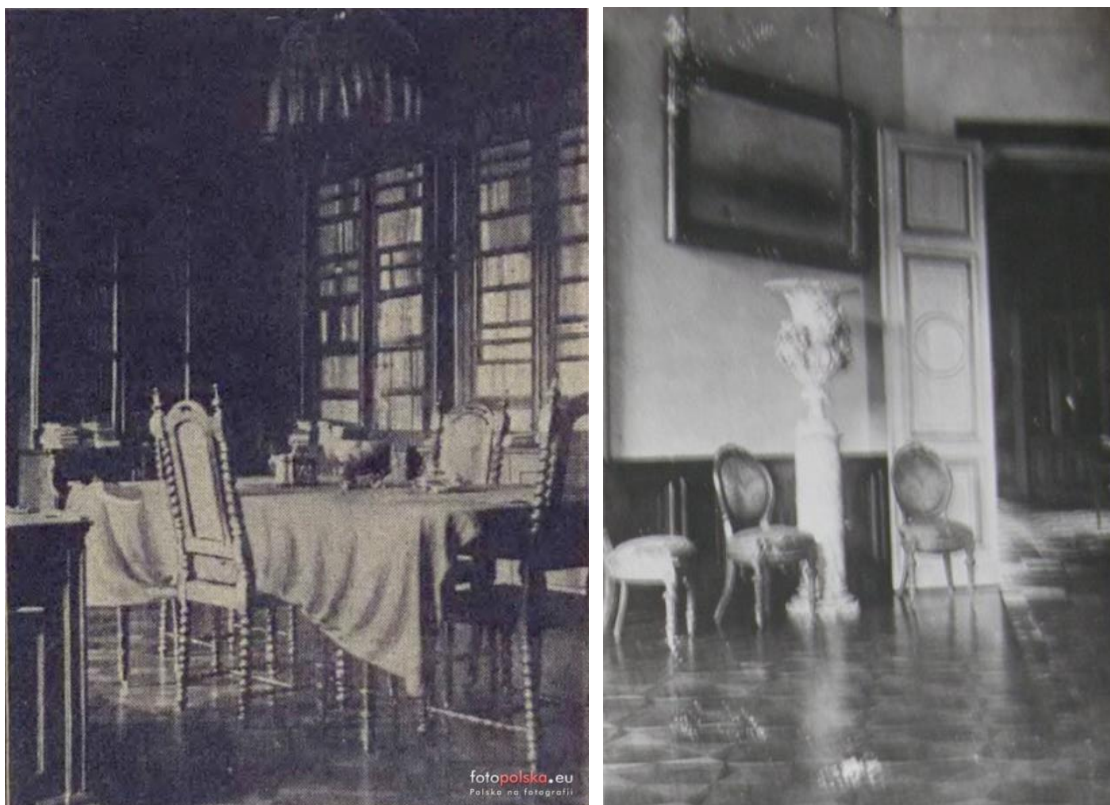
⁸² Czasopismo „Polska”, Nr 39 (Rok II), Warszawa, dn. 27 września 1936 r.; s.8;

Ilustr. 88. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Jeden z pokoi pałacowych ze zniszczonym wyposażeniem, czego dokonał Grenzschutz prawd. w l. 1918-1919, źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe (NAC)

Ilustr. 89. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Biały salon pałacowy na fot. z 1932 r., źródło: Fototopolska.eu

Ilustr. 90 i 91. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Po lewej – biblioteka pałacowa na fot. z 1932 r., *źródło: Fototopolska.eu*; po prawej – hall w pałacu w Potulicach na fot. z okresu międzywojennego, *Fot. ze zbiorów prywatnych p. Teresy Kasprzak (wiek ok. 80 lat), mieszkającej w historycznym czworaku, należącym pierwotnie do majątku w Potulicach, 2019 r.*

Ilustr. 92. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Kaplica Towarzystwa Chrystusowego w pałacu w Potulicach, na fot. z marca 1938 r., *Źródło: Kalendarz Królowej Wychodztwa Polskiego na rok 1938, Rocznik III*

Ilustr. 93. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Kaplica Towarzystwa Chrystusowego w pałacu w Potulicach, na fot. z 1938 r., źródło: *Kalendarz Królowej Wychodźstwa Polskiego na rok 1938, Rocznik III*

Ilustr. 94 i 95. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Po lewej - ołtarz główny w kaplicy pałacowej, na fot. z 1939 r.. Widoczny obraz pędzla Józefa Męciny - Krzesza "Święta Rodzina w drodze do Egiptu"; źródło: *Narodowe Archiwum Cyfrowe (NAC)*; po prawej – fotografia obrazu j.w., zamieszczona w Czasopiśmie „*Polska*”, Nr 39 (Rok II), Warszawa, dn. 27 września 1936 r.; s.5

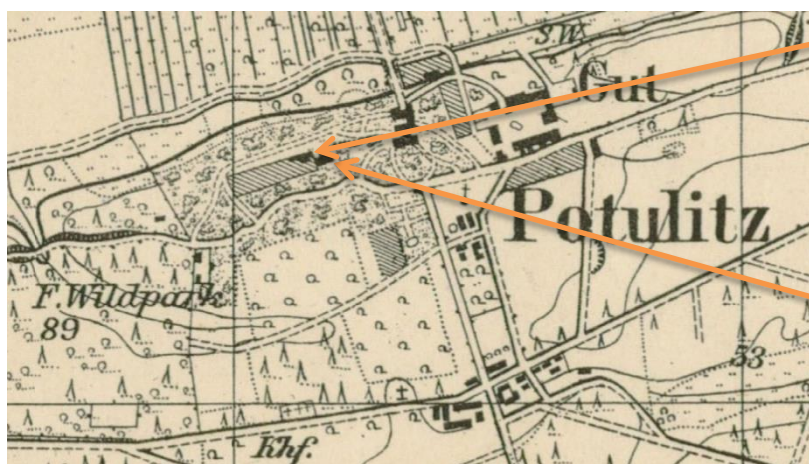
Ilustr. 96. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Sala wykładowa kleryków nowicjuszy w pałacu w Potulicach na fot. z ok. 1938 r.; źródło: *Kalendarz Królowej Wychodztwa Polskiego na rok 1938, Rocznik III*

Ilustr. 97. Pałac w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Wnętrze w pałacu w Potulicach ze Zbiorami przyrodniczymi Seminarium, w olbrzymiej części zgromadzone przez ks. gen. I. Posadzego podczas jego pracy w Ameryce Południowej; źródło: czasopismo „Polska” Artykuł pt. *Seminarium zagraniczne w Potulicach*, Nr 39 (Rok II), Warszawa, dn. 27 września 1936 r.

b) Zabudowania w parku (na zachód od pałacu)

Według informacji zawartych w publikacjach dot. majątku w Potulicach oraz przedstawionych na historycznych mapach topograficznych, w tym na reprezentatywnej, zamieszczonej poniżej, z roku 1940 (Ilustr. 98), pokazującej stan zespołu pałacowo-parkowego w Potulicach, ostatecznie ukształtowanego w okresie międzywojennym, po zachodniej stronie pałacu znajdowały się liczne zabudowania, jak oranżeria (czy inaczej palmiarnia) wraz z innymi pomniejszymi budynkami lub budowlami, wzniesione zapewne w okresie budowy pałacu, w 2 poł. XIX w. A ponadto budynek tzw. Domu Rzemieślniczego z drukarnią i innymi warsztatami Seminarium zakonnego, zbudowany ok. 1933-1935 r. przez adeptów Seminarium Zagranicznego w Potulicach, właśnie w miejscu części wcześniejszej ww. oranżerii.

**Oranżeria
(in. palmiarnia)**

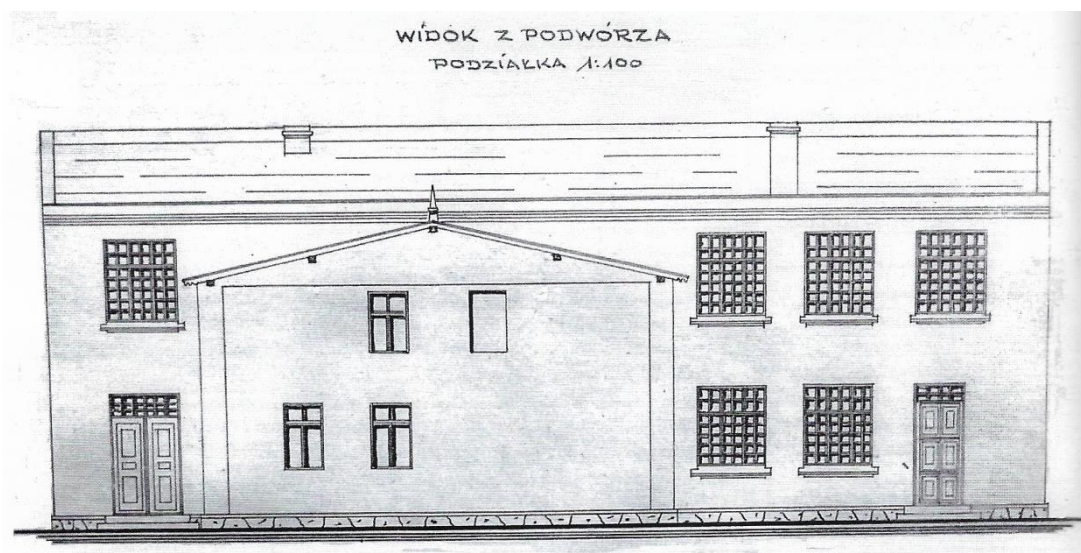
**Dom
Rzemieślniczy**

Ilustr. 98. Fragm. mapy topograficznej (w dużym zbliżeniu), w oryginale w skali 1:25000, z 1940 r., Ark. Slesin 2872, dobrami w Potulicach (niem. Gut Potulitz), ze strony internetowej Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego, z zazn. lokalizacją Domu Rzemieślniczego, prawd. oranżerii (in. palmiarni lub cieplarni) w Potulicach

Szczegółową historię budowy Domu Rzemieślniczego, realizowaną w roku 1935 wraz z rysunkami projektu technicznego przedstawił w swojej książce Z. Greinert⁸³ (na str. 306), pisząc iż „Dotychczas funkcjonowało przekonanie, że w maju 1934 roku Seminarium Zagraniczne rozpoczęło w Potulicach budowę Domu Rzemieślniczego. Sprawa przedstawia się nieco inaczej, a budowa była przebudową. 29 sierpnia 1934 roku ks. Rektor Ignacy Posadzy wystąpił z pismem do Wydziału Powiatowego przy Starostwie Powiatowym w Bydgoszczy. W piśmie tym Seminarium Zagraniczne w Potulicach zwracało się z prośbą o zatwierdzenie przebudowy istniejącej cieplarni na warsztaty. Do pisma dołączono szczegółową dokumentację techniczną, zawierającą obliczenia statyczne, a także rysunki wraz z planem sytuacyjnym. Wykonał ją Franciszek Ossowski z Nakła, który został też kierownikiem budowy. Zmieniony obiekt miał stanąć na zabudowanej zagrodzie, fundamenty zamierzano wykonać z polnych kamieni, mury obwodowe i przegrodowe miały powstać z palonej cegły, wykonanie sufitu określono – ‘z belek i wsuwka’, podłogę chciano wykonać ‘częściowo z desek i częściowo z betonu’, szczyty miały być murowane, konstrukcja – z drzewa, a dach miało stanowić ‘wiązanie drzewa pod papą’. Kanalizację i wodociągi zamierzano doprowadzić w przyszłości. Długość budynku określono na 19,20 m, szerokość – 8,65 m, a wysokość – 7,40 m. Z dalszej

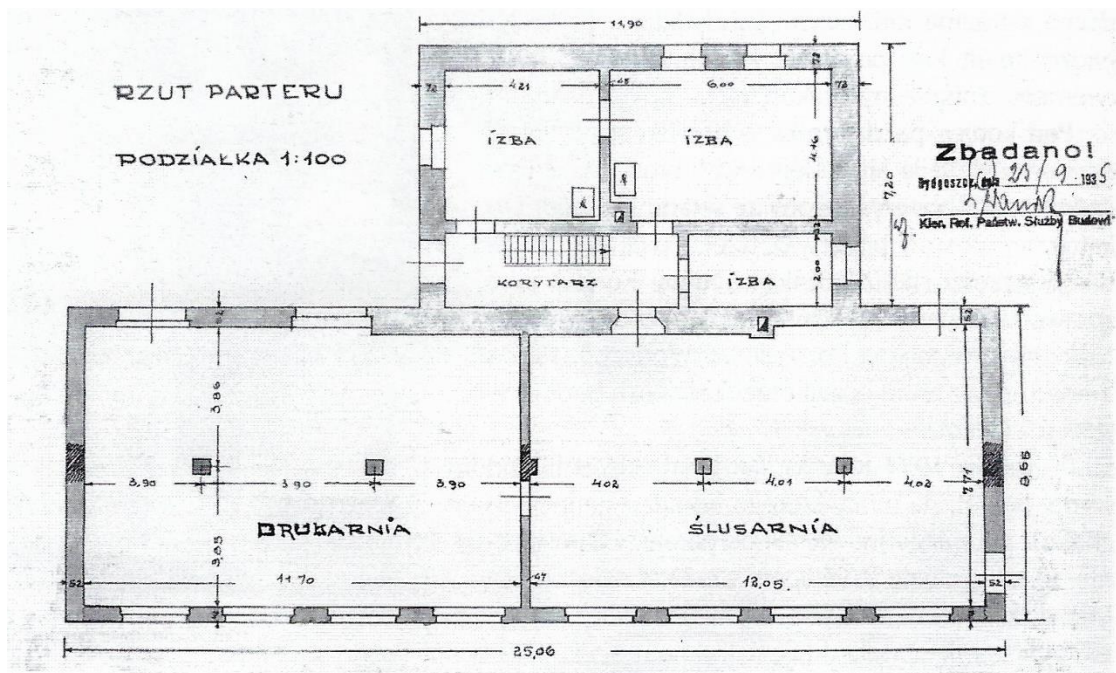
⁸³ Zenon Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, s. 306-307, 310-311;

części tekstu wynika, że w budynku przebudowywanej cieplarni miały się mieścić warsztaty zakonne Seminarium Zagranicznego, tj. drukarnia, zecernia, intrologatoria, ślusarnia, warsztaty krawieckie i szewskie. 18 grudnia projekt przebudowy cieplarni został zatwierdzony. Dom Rzemieśniczy przez mieszkańców Potulic zwany był „koszarami”. Jeszcze w 1934 r. zakupiono do istniejącej już drukarni prasę do złoceń, pisma i mosiężne ornamenty.

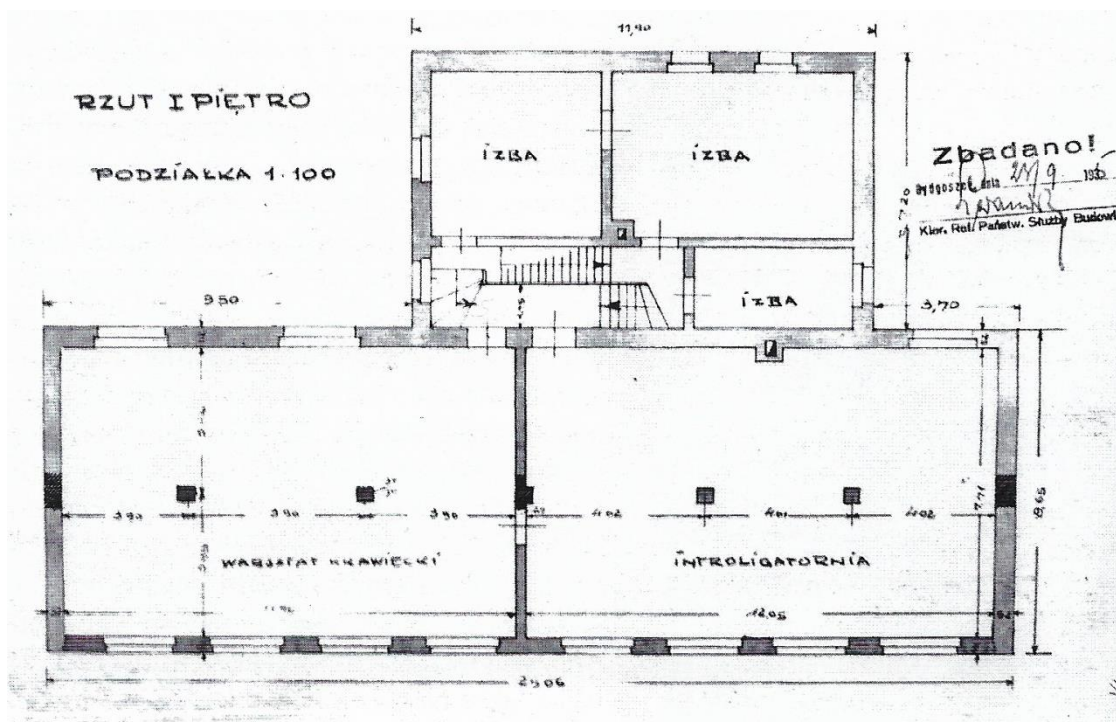

Ilustr. 99. Dom Rzemieśniczy w Potulicach. Rysunek pt. „Widok z podwórza. Podziałka 1:100”, ilustrujący widok z podwórza przebudowywanej w Potulicach cieplarni na warsztaty. Rysunek sporządzony w sierpniu 1934 roku przez kierownika budowy Franciszka Ossowskiego z Nakła. Skan (kopia) został wykonany z dokumentów znajdujących się w zasobach Archiwum Państwowego w Bydgoszczy

Jak można przypuszczać niektóre z warsztatów Domu Rzemieśniczego w Potulicach funkcjonowały już w 1934 r., jednak sprawy formalne, związane z faktycznym oddaniem obiektu do użytku wciąż nie były załatwione do końca. Na str. 310 wyżej cytowanych zapisów z książki Z. Greinerta znajdują się następujące informacje: „15 lutego odbyła się sprawa przebudowy cieplarni na warsztaty przez Seminarium Zagraniczne w Potulicach. W tym dniu osoba o nazwisku Popielewski odebrała i pisemnie potwierdziła odbiór wydanego przez Starostwo Powiatowe pozwolenia na przebudowę oraz planu. Prace szły w szybkim tempie, ponieważ 23 września przedstawiciel Referatu Budowlanego dokonał oględzin przebudowanej cieplarni na warsztaty. Wad nie stwierdzono, więc wydano pozwolenie na użytkowanie budynku” Z dalszego tekstu wynika, że w planach przebudowy dokonane zostały zmiany, stąd Starostwo Bydgoskie domagało się jeszcze dodatkowych opłat, a wobec ich braku w Bydgoszczy praktycznie do końca 1935 r. nie wiadomo, czy ostatecznie warsztaty te zostały uruchomione. Powyżej i poniżej rysunki projektów technicznych Domu Rzemieśniczego w Potulicach, prawd. z 1935 r. (Ilustr. 99, 100 i 101), pochodzące z wyżej cytowanej książki Z. Greinerta.

Ilustr. 100. Dom Rzemieślniczy w Potulicach. Rysunek pt. „Rzut parteru przebudowywanej w Potulicach cieplarni na warsztaty”. Rysunek sporządzony przez kierownika budowy Franciszka Ossowskiego z Nakła. *Skan (kopia) został wykonany z dokumentów znajdujących się w zasobach Archiwum Państwowego w Bydgoszczy*

Ilustr. 101. Dom Rzemieślniczy w Potulicach. Rysunek pt. „Rzut piętra przebudowywanej w Potulicach ciepłarni na warsztaty”. Rysunek sporządzony przez kierownika budowy Franciszka Ossowskiego z Nakła. *Skan (kopia) został wykonany z dokumentów znajdujących się w zasobach Archiwum Państwowego w Bydgoszczy*

Fakt budowy Domu Rzemieślniczego odnotowany został w czasopiśmie „Polska” z 1936 r.⁸⁴ w artykule pt. *„Seminarium zagraniczne w Potulicach”*, gdzie zawarto następujące zdania: *„W parku został wzniesiony obszerny, piętrowy Dom Rzemieślniczy, gdzie wszystko, co tylko można, na miejscu się wytwarza, aby być jaknajbardziej instytucją samowystarczalną. Inaczej praca tu idzie, gdy przez okna zaglądamy gałęzie drzew, a ptaki swym świergotem napełniają powietrze, niż w dusznej atmosferze miast.”*

Budynek Domu Rzemieślniczego wzniesiono na rzucie wydłużonego prostokąta, usytuowanego na kierunku wsch.-zach., jako dwukondygnacyjny, z przybudówką od strony północnej, z dwoma wejściami w elewacji północnej i jednym z boku przybudówki, co widać na rysunkach pt. *„Widok z podwórza. Podziałka 1:100”* (Ilustr. 99) i pt. *„Rzut parteru przebudowywanej w Potulicach cieplarni na warsztaty”* (Ilustr. 100). Zgodnie z rysunkiem rzutu parteru (Ilustr. 100) i sądząc po fotografii, wykonanej w trakcie budowy domu (Ilustr. 104) jeszcze jedno wejście do budynku znalazło się we wschodnim szczycie i kolejne, funkcjonujące prawd. jako główne w środku elewacji południowej (Ilustr. 105, 106, 107 i 109). Pierwotnie budynek przykryto dachem ze spadkiem jednostronnym w kierunku północnym, krytym prawd. papą.

Fazy budowy Domu Rzemieślniczego w Potulicach ilustrują niżej zamieszczone fotografie (Ilustr. 102-109).

Wewnątrz Domu Rzemieślniczego mieściły się Potulickie Warsztaty Mechaniczne – ślusarnia i warsztat krawiecki (Ilustr. 110) i Potulickie Zakłady Graficzne – drukarnia i introligatornia (Ilustr. 111), prowadzone przez kleryków. Jak podaje Zenon Greinert w swojej książce⁸⁵ *„W 1933 roku Chrystusowcy zaczęli w pełni organizować życie w Potulicach. Braci przygotowywano do wykonywania różnych prac w przyszłej działalności apostołskiej. Uczono ich na: drukarzy, introligatorów, zecerów, ogrodników, kucharzy, piekarzy i specjalistów w wielu innych zawodach”*. Wnętrza budynku ilustrują fotografie (Ilustr. 110-115).

⁸⁴ Czasopismo „Polska”, Nr 39 (Rok II), Warszawa, dn. 27 września 1936 r.; s.5;

⁸⁵ Zenon Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, s. 296;

Ilustr. 102. Dom Rzemieślniczy w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Bracia zakonnicy podczas pracy przy budowie budynku Domu Rzemieslniczego, na fot. z 1933 r.; źródło: *Narodowe Archiwum Cyfrowe*

Ilustr. 103. Dom Rzemieślniczy w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Bracia zakonnicy podczas pracy przy budowie budynku Domu Rzemieslniczego, na fot. z lat 30-tych XX w. Z lewej strony istniejąca jeszcze wówczas palmiarnia. Fotografia pochodzi z książki Z. Greinerta „*Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, s. 307

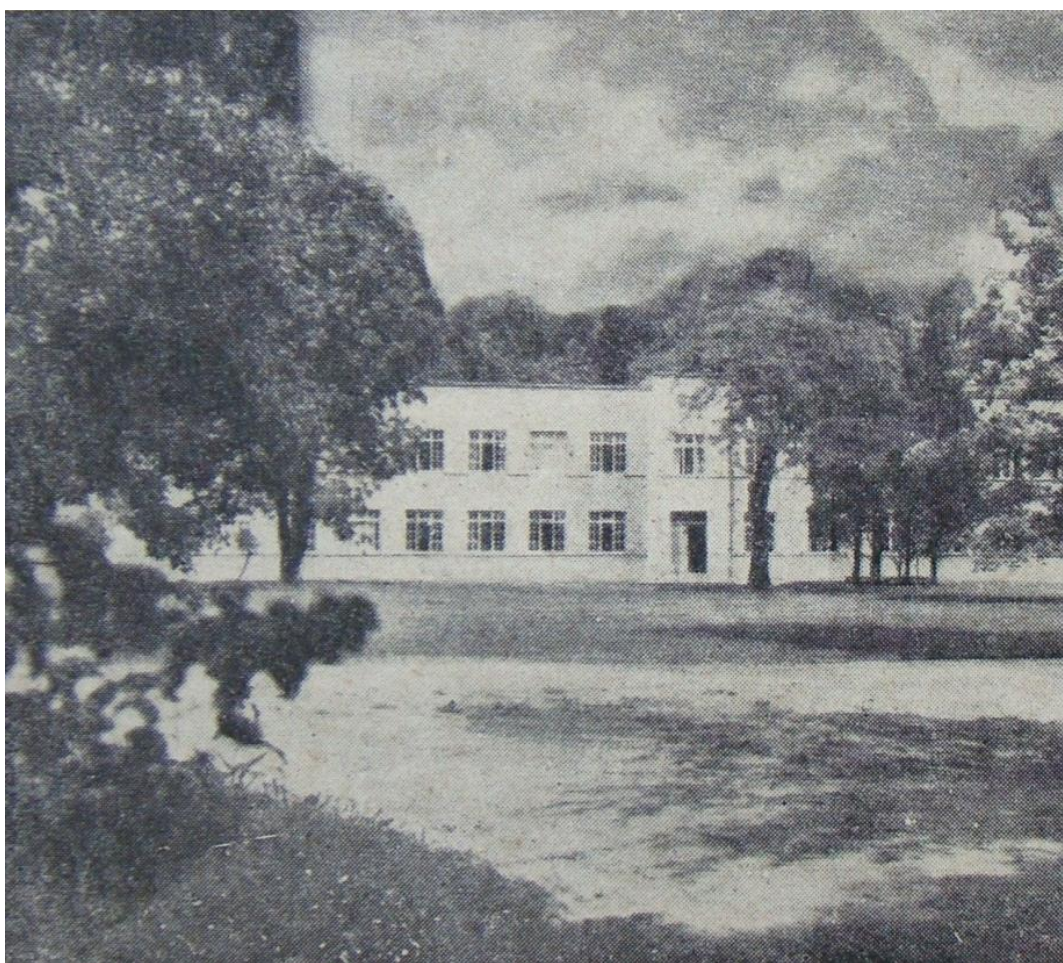
Ilustr. 104. Dom Rzemieslniczy w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Dom Rzemieslniczy w stanie surowym, w widoku od strony pd-wsch., na fot. prawd. z 1933 lub 1934 r., bądź z 1935 r.; źródło: *Narodowe Archiwum Cyfrowe*

Ilustr. 105. Dom Rzemieslniczy w Potulicach k/Nakła nad Notecią, w widoku od strony pd-wsch. na fot. z pocz. I. 30-tych XX w.; źródło: *Kalendarz Królowej Wychodztwa Polskiego na rok 1938, Rocznik III*. Ta sama fotografia, tylko nieco okrojona znajduje się w książce Z. Greinerta, z podpisem: „Ładowanie gotowych książek z drukarni Seminarium Zagranicznego w Potulicach na pojazdy. Był pojazd konny ale był też samochód”, Z. Greinert „Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945”, s. 323

Ilustr. 106. Dom Rzemieslniczy w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Dom Rzemieslniczy w widoku od strony pd, spod okazowego drzewa, na fot. prawd. z 1933 lub 1934 r., bądź z 1935 r. Z lewej strony widoczna pozostała jeszcze wówczas Oranżeria (in.palmiarnia lub cieplarnia); źródło: Czasopismo „Polska”, Nr 39 (Rok II), Warszawa, dn. 27 września 1936 r.; s. 8

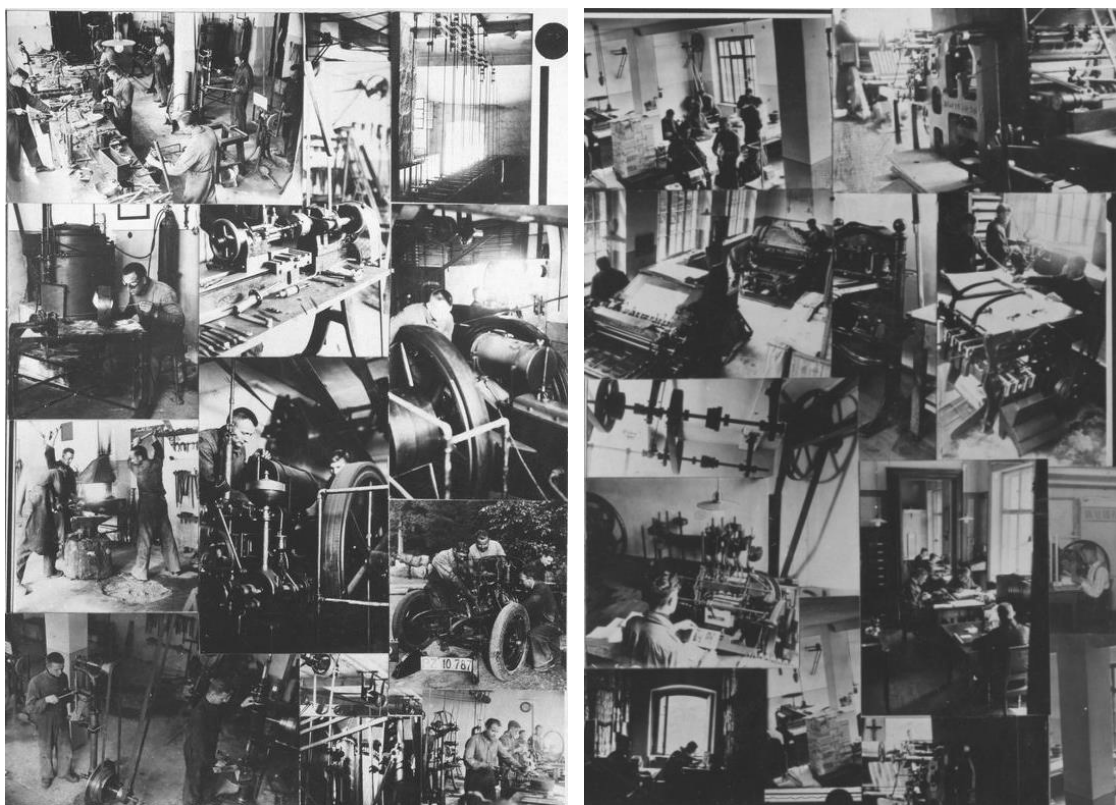
Ilustr. 107. Dom Rzemieslniczy w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Dom Rzemieslniczy w widoku od strony pd, spod okazowego drzewa, na fot. prawd. z 1933 lub 1934 r., bądź z 1935 r., fot. dostępna w internecie

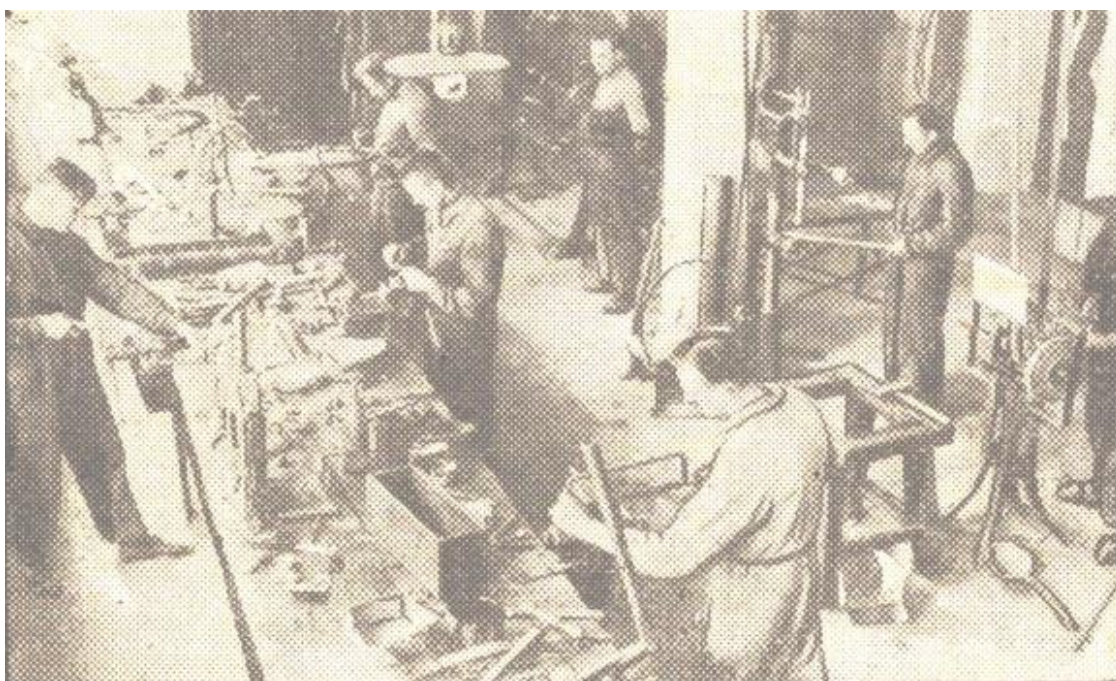
Ilustr. 108. Dom Rzemieslniczy w Potulicach k/Nakła nad Notecią., na fot. z lutego 1938 r. z podpisem: *W malowniczym otoczeniu leży też nasz dom rzemieślniczy*; źródło: *Kalendarz Królowej Wychodztwa Polskiego na rok 1938, Rocznik III*

Ilustr. 109. Dom Rzemieslniczy w Potulicach k/Nakła nad Notecią., na fot. z ok. 1938 r., z podpisem: *Praca w wwrsztatach potulickich wre*; źródło: *Kalendarz Królowej Wychodztwa Polskiego na rok 1938, Rocznik III*

Ilustr. 110 i 111. Dom Rzemieslniczy w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Po lewej - Potulickie Warsztaty Mechaniczne, na fot. z l. 1935-1939; po prawej Potulickie Zakłady Graficzne, na fot. z l. 1935-1939; źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe (NAC)

Ilustr. 112. Dom Rzemieslniczy w Potulicach k/Nakła nad Notecią – jedno z wnętrz. Pod fotografią w czasopiśmie z 1936 r. podpis: „W warsztacie metalurgicznym wykonywa się wszystkie potrzebne przedmioty”, źródło: Czasopismo „Polska”, Nr 39 (Rok II), Warszawa, dn. 27 września 1936 r.; s.6;

Ilustr. 113. Dom Rzemieślniczy w Potulicach k/Nakła nad Notecią - jedno z pomieszczeń Zakładu Poligraficznego, na fot. z l. 30-tych XX w.

Ilustr. 114. Dom Rzemieślniczy w Potulicach k/Nakła nad Notecią- jedno z pomieszczeń Zakładu Poligraficznego- na fot. z l. 30-tych XX w., z maszyną do szycia książek w introliigatorni; źródło: *Kalendarz Królowej Wychodztwa Polskiego na rok 1938, Rocznik III*

Ilustr. 115. Dom Rzemieślniczy w Potulicach k/Nakła nad Notecią - jedno z pomieszczeń Zakładu Poligraficznego, na fot. z I. 30-tych XX w., z maszyną, przez którą przechodził każdy arkusz kalendarza; źródło: *Kalendarz Królowej Wychodztwa Polskiego na rok 1938, Rocznik III*

Jak zapisano w książce Z. Greinerta, *„Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945”* (s. 352) z chwilą wybuchu II wojny światowej w 1939 r. zarządzona została ewakuacja domu zakonnego w Potulicach przez ks. Ignacego Posadzego. Dzięki jego staraniom niemieckie władze okupacyjne zezwoliły na pozostawanie w majątku potulickim 12 braci, którzy mieli pilnować dobytku Seminarium Zagranicznego i przyległych warsztatów a także istniejącej jeszcze w lutym 1940 roku cieplarni. Dobytek Seminarium został jednak zaraz na początku wojny rozkradzony, natomiast cieplarnia, zwana inaczej palmiarnią przyległa do warsztatów, zbudowanych w I. 30-tych XX w. wyglądała wciąż okazale, co ilustruje zamieszczona niżej fotografia z 6 lutego 1940 r. (*Ilustr. 116*). Ta fotografia tym bardziej potwierdza fakt, że przy budowie warsztatów część cieplarni (in. palmiarni) została zachowana. Według informacji, uzyskanych od p. Grzegorza Ksobiaka, Sołtysa Potulic w cieplarni znajdowały się palmy, paprocie i inne rośliny egzotyczne.

Ilustr. 116. Fotografia zamieszczona w książce Z. Greinerta pt. *„Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945”*, Bydgoszcz 2014, a pod nią podpis: *„6 lutego 1940 roku oranżeria (palmiarnia) w Potulicach. Panie z Potulic z braćmi z Towarzystwa Chrystusowego”*

Według informacji, uzyskanych od mieszkańców Potulic Dom Rzemieślniczy został przebudowany w czasie II wojny światowej przez Niemców, w ten sposób, że rozebrano północną przybudówkę, zbudowano skrzydło wschodnie w kierunku północnym (z wejściami w jego elewacji wschodniej) a całość przykryto wysokim dwuspadowym dachem o pokryciu ceramicznym, z oknami w typie facjatek na wszystkich jego połaciach, z oddzielnymi trójspadowymi daszkami nad wysuniętymi przed elewację ryzalitami z wejściami do budynku – od strony południowej oraz od strony wschodniej. Kolejne wejście do budynku znajdowało się w elewacji północnej korpusu głównego.

Z informacji, uzyskanych od *Sołtysa Potulic – p. Grzegorza Ksobiaka* wynika, że w piwnicach warsztatów Towarzystwo Chrystusowe miało pralnię i magiel, tutaj była też drukarnia a w piwnicy ówczesnej dobudówki bracia mieli kuchnię. W czasie okupacji Niemcy po dobudowaniu wschodniego skrzydła do korpusu ww. warsztatów w piwnicach skrzydła urządzili kuchnię, a nad nią u góry - kasyno i restaurację.

Wówczas zapewne rozebrano oranżerię (in. cieplarnię lub palmiarnię), łącznie z budowlą po zachodniej stronie koszar, zaznaczoną na mapie topograficznej z 1940 r. (*Ilustr. 98*). Być może zbudowano wtedy murowane ogrodzenie od pd-zach. narożnika budynku w kierunku zachodnim, a później murowane szauerki, które związane były prawd. z funkcjonującym w majątku potulickim w czasie okupacji niemieckiej obozem pracy lub zbudowano je już po II wojnie światowej.

Na zachód od ww. budynku warsztatów, w obszarze ogrodów użytkowych i prawd także z roślinami ozdobnymi znajdowała się budowla, oznaczona na mapach topograficznych z roku 1940 (*Ilustr. 98*) i na wcześniejszych. Była to być może jakaś część oranżerii (in. palmiarni, lub cieplarni) lub inna budowla, związana z ogrodnictwem, w typie inspektów. Niewykluczone jednak, że budowlą tą były kurniki dla drobiu. Bowiem, jak podają źródła historyczne drób w majątku potulickim był bardzo różnorodny, bo pośród ptactwa były m.in. gęsi wielkie śnieżnobiałe i kury (srebrne wyandoty), także bażanty i perliczki, a w majątku w końcu XIX w. sprzedawano jaja drobiowe, w tym jaja bażantów⁸⁶.

Obok mogły znajdować się inne pomniejsze budynki trwałe, murowane, w typie składziku na narzędzia, materiały i stosowny sprzęt, o wielkości nieuwzględnionej na przekazach mapowych. Obecna forma tych budynków (*Ilustr. 117 i 118*) wskazuje, że mogły one powstać jeszcze za czasów władania majątkiem przez hr. Anielę Potulicką, szczególnie ten z *Ilustr. 117*. Byłoby to jak najbardziej logiczne, skoro w Potulicach przez szereg lat, a na pewno za czasów hrabiny i prawdopodobnie także wcześniej, za jej ojca Kazimierza Wojciecha Potulickiego zatrudniany był wysoko wykwalifikowany ogrodnik, od którego np. w roku 1921 wymagano obeznania z warzywnikami, oranżerią i z cięciem drzew owocowych.

Ilustr. 117 i 118. Zabudowania na terenie ogrodów użytkowych zach. od Domu Rzemieślniczego w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Po lewej - składzik murowany, prawd. historyczny na terenie ogrodów użytkowych na zachód od Domu Rzemieślniczego, na fot. z 2019 r. w wyk. autorki oprac.; po prawej - dom mieszkalny, prawd. historyczny na terenie ogrodów użytkowych na zachód od Domu Rzemieślniczego, na fot. z 2019 r. w wyk. autorki oprac.

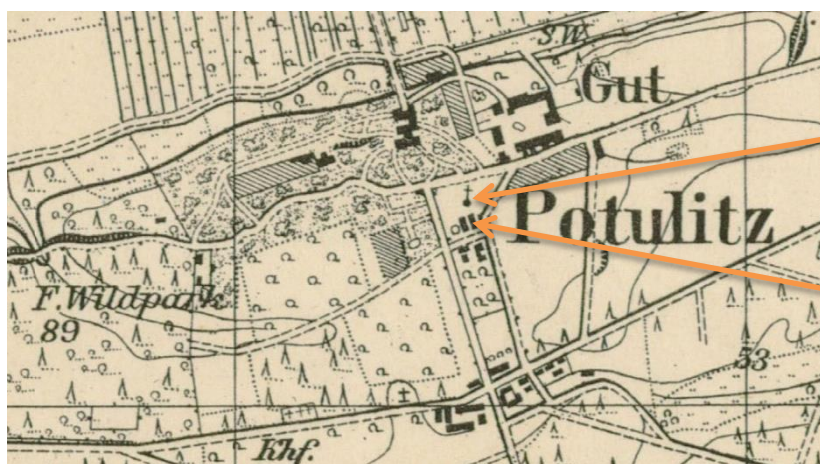
c) kaplica grobowa (rodowa) rodziny Potulickich i kapelania

Kaplica

Kaplica grobowa (rodowa) rodziny Potulickich ufundowana została przez Kazimierza Wojciecha Potulickiego, właściciela Potulic w l. 1852-1880. Wzniesiona w pd-wsch. rejonach parku w Potulicach (*Ilustr. 119*). Umiejscowiona na obrzeżach zespołu pałacowo-parkowego, z odrębnym osiowym dojazdem z drogi bitej z Bydgoszczy do Nakła nad Notecią, wytyczonym aleją lipową, która posadzona została w końcu XIX w., gdy majątek znalazł się we władaniu hr. Anieli Potulickiej, córki Kazimierza Wojciecha Potulickiego. I wówczas kaplicę zaczęto traktować, jako powszechnie dostępną świątynię do odprawiania mszy świętych dla okolicznych mieszkańców. Początkowo kaplica była filią parafii rzymsko-katolickiej w Ślesinie, a na przełomie XIX/XX w. zyskała dzięki rodzinie Potulickich własnego kapelana, najpierw był nim ks. Michał Budziak, później ks. Feliks Fierek. Msze, mimo

⁸⁶ Zenon Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014 r., s. 114;

narastającej germanizacji regionu prowadzone były w języku polskim, a kazania miały charakter patriotyczny. W roku 1933 kaplica stała się formalnie własnością Seminarium Zagranicznego. W czasie okupacji Niemcy urządzili w niej magazyn. W I. 70-tych XX w. władze kościelne przemianowały kaplicę na kościół parafialny⁸⁷.

Kaplica

Kapelania z bud.
gospodarczym

Ilustr. 119. Fragm. mapy topograficznej (w dużym zbliżeniu), w oryginale w skali 1:25000, z 1940 r., Ark. Slesin 2872, dobrami w Potulicach (niem. Gut Potulitz), ze strony internetowej Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego, z zaznaczoną lokalizacją kaplicy grobowej (rodowej) i kapelania (z budynkiem gospodarczym) w Potulicach

Kaplica wzniesiona została, jako murowana, otynkowana, na kamiennych fundamentach, zbudowana w stylu neoklasycystycznym, prawd. w 1861 r., z wieżą dobudowaną w roku 1862 r. Projekt wykonał Leandro Jan Ludwik Marconi⁸⁸. Dostępny jest w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie⁸⁹, a także zapewne znajduje się w publikacji autorstwa T.S. Jaroszewskiego, A. Rottermunda, *Katalog rysunków architektonicznych Henryka i Leandra Marconich w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie*, PWN, Warszawa 1977 r. Pierwotnie zbudowana została jako kaplica grobowa.

Kaplica miała ciekawą formę architektoniczną, opisaną w „karcie białej” kaplicy grobowej rodziny Potulickich z 2001 r.⁹⁰ „*RZUT. Kaplica jednonawowa, zwrócona prezbiterium ku północy; nawa na planie prostokąta, z portalem od południa. Prezbiterium półkoliste o średnicy równej szerokości nawy, wyodrębnione łukiem tęczowym, z ambitem od wschodu, przy narożniku ambitu i nawy – wieża na rzucie zbliżonym do kwadratu.*

BRYŁA. Kaplica z kryptą pod prezbiterium i północną częścią nawy; bryła o charakterze addycyjnym, skomponowana z elementów, zróżnicowanych wysokością: korpusu krytego dachem dwuspadowym, niższego prezbiterium z dachem stożkowym i niższego od prezbiterium, dwukondygnacyjnego ambitu krytego dachem pulpitowym oraz górującej nad całością trzykondygnacyjnej czworobocznej wieży zwieńczonej dachem czterospadowym; od frontu ocieniający portal, nieznacznie wysunięty,

⁸⁷ Sł. Łaniecki, *Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią* 2010, s. 213, 214, 216;

⁸⁸ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Kaplica grobowa rodziny Potulickich, ob. kościół parafii pw. Zwiastowania NMP, oprac. A.Jankowski, 09.2001 r.;

⁸⁹ *Zbiór planów po Henryku i Leandrze Marconich, 1820/1902 (470 map). Potulice, projekt kościoła dla hrabiego Potulickiego, 1861, Sygnatura 1/414/0/-/573 - 21 ark. 1 – 2; Archiwum Głównie Akt Dawnych (AGAD), dla całego zbioru Nr wg spisu zespołów 414 – brak zeskanowanych rysunków, dostępnych online w internecie;*

⁹⁰ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Kaplica grobowa rodziny Potulickich, ob. kościół parafii pw. Zwiastowania NMP, oprac. A.Jankowski, 09.2001 r.;

dwukolumnowy portyk, węższy od korpusu nawowego, poprzedzony schodami (wolnymi) na całej szerokości korpusu; schody także przy otworze drzwiowym ambitu (na osi podłużnej kościoła).

ELEWACJE: na wysokim, kamiennym cokole z gzymsem cokołowym, z wydatnym, profilowanym gzymsem koronującym, rytmicznie rozczłonkowane pilastrami (...)

Elewacja frontowa (południowa) z wąskim płytkim portykiem na osi, podzielona gzymsem kordonowym na dwie kondygnacje, zwieńczona szczytem w formie tympanonu, trójosiowa; oś środkowa wyznacza portal ujęty arkadą portyku, osie skrajne – para półkolistych nisz z konchowym zamknięciem, nad którymi na drugiej kondygnacji – tonda z uskrzydloną główką, pod portykiem nad drzwiami napis: SOLVE VINCLA REIS, wyżej – gzyms kordonowy oraz archiwolta arkady tworzą rodzaj półkolistego tympanonu, w jego polu ślepy okulus w opasce tynkowej; portal stanowiący główny akcent kompozycyjny fasady tworzy półkolista arkada o dekoracyjnie profilowanej archiwoltie zdobionej akroterionami, z kasetonami w podłuczach, wsparta na dwóch monumentalnych kolumnach w typie tokańskich, wysuniętych przed parę pilastrów”.

Drzwi frontowe profilowane, z nakładaną dekoracją ze stopu cyny w postaci wieńców laurowych i małych rozet. Również w otworach okiennych zastosowano kraty z motywami roślinnymi o uproszczonych, zgeometryzowanych formach.

Napis nad drzwiami SOLVE VINCLA REIS, pochodzący z łaciny oznacza ZERWAĆ ŁAŃCUCHY i miał prawdopodobnie bezpośrednie odniesienie do niewoli, w jaką popadła I Rzeczpospolita Polska wskutek trzech rozbiorów i przegranych zrywów powstańczych w latach 1830-1831 i 1848. Nieco inne wyjaśnienie podaje Sł. Łaniecki w swojej książce pt. *„Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk”*⁹¹, z dokładnym odniesieniem do tekstów z religii katolickiej: „Napis w języku łacińskim *Salve Vincla Reis*, zaczerpnięty z hymnu ku czci Matki Bożej – Ave Maria Stella {Witaj Gwiazdo Morza} (...) *Brewiarzowe tłumaczenie łacińskiego oryginału brzmi: Wyzwól winnych z więzów, natomiast za śpiewnikiem pelplińskim Rozwiąż grzesznych więzi*”.

Pozostałe elewacje kaplicy ozdobiono przy użyciu tych samych elementów wystroju architektonicznego, jak w elewacji frontowej, tj. gzymsami i pilastrami, z tym że w elewacji północnej ambitu pomiędzy parami pilastrów rozmieszczono okna w regularnych odstępach. Jak opisano dalej w cytowanej wyżej w karcie ewidencyjnej kaplicy grobowej *„Elewacje wieży: na kamiennym cokole zwieńczonym gzymsem, z gzymsami międzykondygnacyjnymi oraz gzymsem koronującym, jednoosiowe, o osi wyznaczonej przez otwory okienne; druga kondygnacja znacznie wyższa, dwustrefowa, podzielona fryzem opaskowym, na którym w elewacji wschodniej data: ANNO D. MDCCCLXII, trzecia kondygnacja nieco węższa, z narożnymi pilastrami i dużymi arkadowymi otworami okiennymi ujętymi parą pilastrów wspierających półkolistą archiwoltę; dach zwieńczony krzyżem”*.

ANNO D. MDCCCLXII oznacza datę budowy wieży, a dosłownie tłumacząc po kolei: Anno Domini - Rok Pański 1862 (cyfry rzymskie oznaczają: M-1000, D-500, C-100, L-50, X-10, I-1). W wieży umieszczono 3 dzwony, jeden prawd. z XVIII w. i dwa z 1862 r. Z zapisów „karty białej” kaplicy grobowej wynika, że jej wnętrze było niezwykle bogate i eleganckie, w stylistyce neoklasycystycznych elewacji zewnętrznych. Nawa przykryta kolebką pozorną ze stiukową dekoracją imitującą kasetony, ściany

⁹¹ Sł. Łaniecki, *Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk, Sępólno Krajeńskie – Na kłó nad Notecią* 2010, s. 214;

rozcłódkowane pilastrami, zwieńczone profilowanym gzymsem. Między pilastrami na ścianie wsch. i zach. wkomponowane marmurowe epitafia: *Gabrieli z Mielżyńskich Potulickiej i Marii Zamoyskiej* (zm. 1861), matki Anieli Potulickiej, zmarłej przy jej porodzie w Londynie, oba ufundowane w 1872 r., marmurowe, zdobione medalionami oraz epitafium *Anieli Potulickiej*, ufundowane w 1935 r. przez Towarzystwo Chrystusowe z inskrypcją kardynała A. Hlonda, wykonane z marmuru czerwono-brązowego.

Prezbiterium przykryte pozorną konchą z dekoracją stiukową, imitującą kasetony, a w jego przyziemiu, od wsch. dekoracyjny portal prowadzący do ambitu. Ściana dwukondygnacyjna prezbiterium na pierwszej kondygnacji rozcłódkowana pilastrami, a na drugiej – półkolistymi filarówymi arkadami z balustradą tralkową.

W kaplicy ambona typu refektarzowego i chrzcielnica oraz kropielnica – obie marmurowe. W krypcie kaplicy tablice memoratywne: *Gabrieli z Mielżyńskich Potulickiej* (zm. 1822) - pierwszej żony Kazimierza Ludwika, *Teresy Gabrieli Potulickiej* i *Władysława Potulickiego* (zm. 1880), pochodzące z ok. 1862 r., młodsze z l. 1871-1932: *Kazimierza Ludwika Potulickiego* (uczestnika wojen napoleońskich i Powstania Listopadowego, odznaczonego Złotym Krzyżem Virtuti Militari), *Zofii z Koszowskich Wielopolskiej*, *Barbary z Wielopolskich Potulickiej*, *Marii Potulickiej* ks. *Ogińskiej*, *Anieli Potulickiej* (fundatorki Fundacji Potulickich im. Anieli hr. Potulickiej) oraz *Leonie Clerval* a także płyta nagrobna *Kazimierza Wojciecha Potulickiego* (fundatora pałacu oraz kaplicy grobowej) z ok. 1880 r., wykonana z czarnego marmuru.

Teren wokół kaplicy o kształcie powielającym zarys jej rzutu otoczono kamiennym murkiem, mającym od frontu budynku postać wysokiego muru oporowego, z wielostopniowymi schodami w osi wejścia do kaplicy i znacznie niższymi na tyłach prezbiterium, obu zaakcentowanych murowanymi słupami, posadowionymi w gruncie. Na zwieńczeniu muru rozmieszczono w regularnych odstępach murowane słupy, nieco węższe od tych przy schodach, wszystkie połączone ozdobnymi kutymi łańcuchami, wygradzając w ten sposób teren kaplicy. Mur z ogrodzeniem wokół kaplicy i ze schodami, sądząc po stylistyce, jednorodnej z architekturą kaplicy jest zapewne integralnym elementem projektu architektonicznego autorstwa *Leandro Jana Ludwika Marconiego*, dostępnego w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)⁹².

Cytując dalej tekst karty ewidencyjnej: „*Kaplica afiliowana była przy kościele parafialnym w Ślesinie, stanowiła rodzaj mauzoleum, miejsce spoczynku i upamiętnienia członków najmłodszej gałęzi rodu Potulickich (...) W 1880 r. Aniela Potulicka udostępniła kaplicę mieszkańcom Potulic. Z jej inicjatywy co drugą niedzielę proboszcz macierzystego kościoła w Ślesinie odprawiał mszę z kazaniem głoszonym po polsku. Od 1897 r. regularne nabożeństwa odprawiał kapelan pałacowy – Marcin Budziak, dla którego wzniesiono nowy budynek mieszkalny nieopodal kaplicy*”.

Na stronie internetowej obecnego Towarzystwa Chrystusowego znajduje się informacja o kolejnym kapelanie, odprawiającym w kaplicy, a mającym wsparcie hrabiny⁹³: „*Jej milczące wsparcie miał zapewne również ks. Kazimierz Stankowski,*

⁹² *Zbiór planów po Henryku i Leandrze Marconich, 1820/1902 (470 map). Potulice, projekt kościoła dla hrabiego Potulickiego, 1861, Sygnatura 1/414/0/-/573 - 21 ark. 1 - 2; Archiwum Głównie Akt Dawnych (AGAD), dla całego zbioru Nr wg spisu zespołów 414 – brak zeskanowanych rysunków, dostępnych online w internecie;*

⁹³ Strona internetowa: www.chrystusowcy.pl;

któremu powierzona była aż do 1908 r. kapelania w Potulicach, a który odprawiał msze w kaplicy potulickiej. Będąc w Potulicach wstąpił do Bractwa Księża Misjonarzy, założył kółka włościańskie Towarzystw Śpiewackich w Potulicach i Trzeciewnicy, które z powodzeniem uczestniczyły w koncertach np. dla publiczności nakielskiej. Ks. K. Stankowski optował za prowadzeniem zajęć z religii katolickiej w języku polskim i wspierał zapewne strajki szkolne, prowadzone w obronie języka polskiego w roku 1907, narażając siebie i rodziców strajkujących polskich dzieci na przeróżne szykany i represje ze strony władz pruskich“.

W roku 1914 w Potulicach pojawił się kolejny kapelan Euzebiusz Franciszek Stateczny⁹⁴, który wcześniej studiował we Włoszech, gdzie potem był profesorem filozofii i teologii – w Wenecji, Mantui i Rzymie. Autor wielu książek, jak np. „Żywoć Św. Antoniego z Padwy“. W roku 1915 kapłanem Potulic był ks. Julian Bartkowski, który z kolei brał czynny udział w Powstaniu Wielkopolskim, organizując w Potulicach oddział ochotników powstańczych i w podzięce za co w roku 1930 został odznaczony Medalem Niepodległości, nadanym przez Prezydenta RP.

Dalsze losy kaplicy opisano w karcie ewidencyjnej, tj. w tzw. „karcie białej“ następująco⁹⁵: „Po śmierci Anieli Potulickiej, w 1933 r., opiekę nad kaplicą przejęli księża Towarzystwa Chrystusowego dla Wychodźców. Swoim testamentem Aniela Potulicka zobowiązała księży do regularnego odprawiania nabożeństw w kaplicy, którą sama określiła, jako kaplicę publiczną. W czasie II wojny światowej kaplica służyła jako jeden z magazynów na terenie niemieckiego obozu. W latach 1948-1980 była kościołem filialnym parafii w Ślesinie”

Wygląd kaplicy grobowej (rodowej) w Potulicach oraz jej wnętrza, w tym z kryptą z tablicami memoratywnymi przedstawiają niżej zamieszczone historyczne fotografie (Ilustr. 120-131).

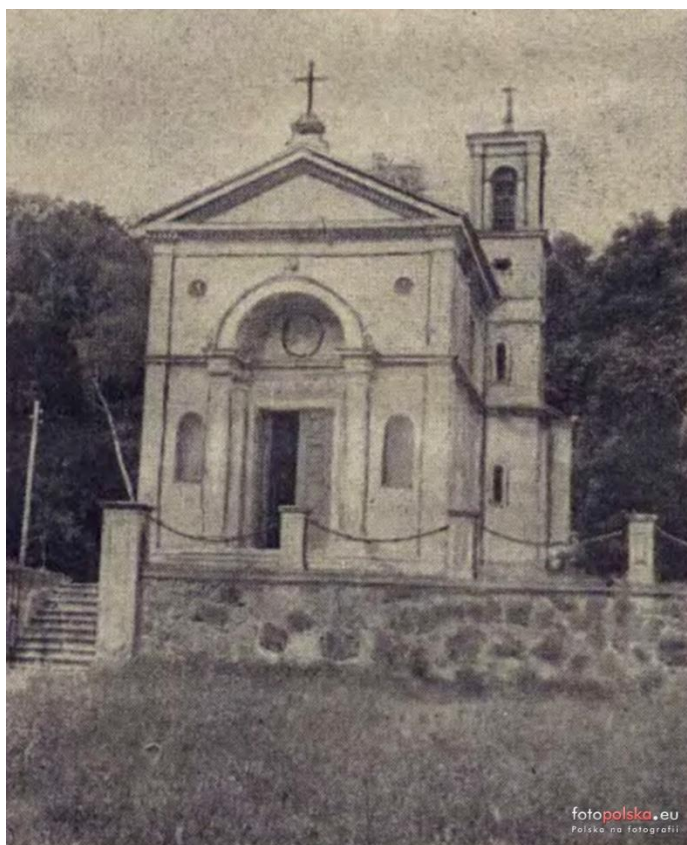
Ilustr. 120. Kaplica grobowa w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Kaplica w widoku od strony pd-wsch., na fot. z 1910 r., źródło: strona internetowa: Fototopolska.eu

⁹⁴ Zenon Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014, s. 164;

⁹⁵ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. *Kaplica grobowa rodziny Potulickich, ob. kościół parafii pw. Zwiastowania NMP*, oprac. A. Jankowski, 09.2001 r.;

Ilustr. 121. Kaplica grobowa w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Kaplica w widoku od strony pd, na fot. jesienną porą w końcu lat 20-tych XX w., z dwoma nierozpoznanymi mężczyznami, źródło: książka Z. Greinerta, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, s. 250

Ilustr. 122. Kaplica grobowa w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Kaplica w widoku od strony pd-wsch., na fot. z 1932 r., źródło: Strona internetowa: *Fotopolska.eu*

Ilustr. 123. Kaplica grobowa w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Kaplica w widoku od strony pd, na fot. z 1935 r. zamieszczonej w czasopiśmie pt. „Polska”, Nr 39 (Rok II), Warszawa, dn. 27 września 1936 r.; s. 8, z podpisem: „Potuliccy Chrystusowcy. Zebrani z okazji trzeciej rocznicy istnienia Zgromadzenia

Ilustr. 124 i 125. Kaplica grobowa w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Po lewej - kaplica w widoku od strony pd-wsch. - kościółek potulicki w otoczeniu kwiatów i kwitnących jabłoni. W podziemiach kościoła spoczywają zwłoki fundatorki A.hr.Potulickiej oraz jej rodziny, na fot. z 1936 r.⁹⁶; po prawej – kaplica w widoku od strony pd, na fot. z 1939 r.⁹⁷

⁹⁶ Czasopismo „Polska”, Nr 39 (Rok II), Warszawa, dn. 27 września 1936 r.; s.4;

⁹⁷ Strona internetowa: Fototopolska.eu;

Ilustr. 126. Kaplica grobowa w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Kaplica w widoku od strony pd, na fot. z l. 30-tych XX w., źródło: ze zbiorów prywatnych p. Teresy Kasprzak, mieszkającej w historycznym czworaku, należącym pierwotnie do majątku w Potulicach, 2019 r.

Ilustr. 127 i 128. Kaplica grobowa w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Po lewej – kaplica w widoku od strony pd-zach. na fot. z 1938 r.; po prawej - trębacz z Towarzystwa Chrystusowego na wieży kaplicy w Potulicach. Z wieży kościoła parafialnego w Potulicach w maju 1937 roku o godzinie piątej rano i wieczorem o dziewiętnastej grano maryjne melodie. Z prawej strony trębacza dzwon „Vox”, który codziennie o piątej rano wzywał do obowiązków braci i kleryków“ ; źródło.: Kalendarz Królowej Wychodztwa Polskiego na rok 1938, Rocznik III. Fotografia z trębaczem znajduje się także w książce Z. Greinerta „Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945”, s. 331

Ilustr. 129. Kaplica grobowa w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Wnętrze kaplicy w półkolistym prezbiterium oraz hemisferycznym sklepieniem zdobionym dekoracją stiukową, na fot. z książki *Sl. Łaniecki pt. „Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią” 2010, s. 214*

Ilustr. 130 i 131. Kaplica grobowa w Potulicach k/Nakła nad Notecią. Po lewej – tablica w krypcie grobowej kaplicy, poświęcona pamięci Kazimierza Wojciecha hr. Potulickiego i Maryji Hrabianki Zamoyskiej; po prawej – tablice w krypcie grobowej kaplicy, poświęcone innym członkom młodszej linii rodziny Potulickich

Kapelania

Kapelania w pobliżu kaplicy i niewykluczone, że i budynek gospodarczy przy niej (*Ilustr. 119*) zbudowane zostały prawd. krótko przed rokiem 1897. Wówczas regularne nabożeństwa w kaplicy zaczął odprawiać kapelan pałacowy – Marcin Budziak, dla którego ponoć wzniesiono nowy budynek mieszkalny nieopodal kaplicy, tj. właśnie kapelanię, gdzie obecnie mieści się plebania.

Później kapelanem był ks. Feliks Fierek⁹⁸. Kapelania, jak i budynek do niej należący (prawd. budynek gospodarczy), o których wspomina w swoim akcie fundacyjnym⁹⁹ hr.

⁹⁸ *Sl. Łaniecki „Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią”*

Aniela Potulicka miały zapewne formę architektoniczną podobną do dzisiejszej plebanii i istniejącego budynku gospodarczego, tylko w stylu tamtej epoki i w nawiązaniu do architektury kaplicy. Jak pisze *St. Łaniecki*¹⁰⁰ kapelania „Od okresu powojennego do końca lat 80-tych XX w. służyła, jako budynek mieszkalny dla pracowników obozu, późniejszego zakładu karnego”.

Wygląd kapelanii, w nieco fragmentarycznym zakresie przedstawia niżej zamieszczona fotografia z 3 maja 1931 roku (*Ilustr. 132*), pochodząca z książki Zenona Greinerta „Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945”¹⁰¹.

Ilustr. 132. Budynek kapelanii w Potulicach k/Nakła nad Notecią, w widoku od strony wsch., na fot. z 3 maja 1931 r. U dołu – pierwszy z lewej dyrektor Administracji Majętności Potulice Stefan Radziwiński, trzeci z lewej – ksiądz z Suchar, pierwszy z prawej ogrodnik Wache, trzecia z prawej Małgorzata Kasprzak (żona nauczyciela z Gorzenia), w drugim rzędzie, za St. Radziwińskim, mężczyzna z wąsami, drugi od lewej – nauczyciel Józef Kasprzak i inni goście, podani z nazwiska w książce Z. Greinerta; źródło: książka Zenona Greinerta pt. „Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945”, Bydgoszcz 2014 r.

Fotografię wykonano przed wejściem głównym do kapelanii, na niskich kilkustopniowych schodach, poprzedzających niewielki ganek z drzwiami wejściowymi, wsparty dwoma kolumnami, prawd. w typie tokańskim, jak kolumny kaplicy grobowej (rodowej) w Potulicach.

2010, s. 214;

⁹⁹ P. Janas, praca magisterska pt. „Fundacja i rozwój struktur domu macierzystego Towarzystwa Chrystudowego w Potulicach w latach 1932-1939”, *Papieski Wydział Teologiczny w Warszawie Sekcja św. Andrzeja Boboli – Collegium Bobolanum*, Warszawa - Poznań 2013; s. 21;

¹⁰⁰ *St. Łaniecki*, „Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią 2010, s. 216;

¹⁰¹ Zenon Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014, s. 279;

- d) **budynki mieszkalne i zabudowania gospodarcze w folwarku** („ekonomówka”, „kuczerówka” i powozownia, kuźnia, stajnia z porodówką i magazynem pasz oraz obora), rozlokowane na obszarze wokół czworokątnego dziedzińca gospodarczego (*Ilustr. 133*), wyznaczonego na wsch. od pałacu z parkiem, wzniesione w 1 i 2 połowie XIX w. oraz na początku XX w. a także budynek gospodarczy na południe od dziedzińca i budynek tartaku na pn-wsch. od dziedzińca folwarcznego. Budynki inwentarskie i gospodarcze wytyczały dziedziniec folwarczny o powierzchni 1,8 ha ¹⁰².

Ilustr. 133. Fragm. mapy topograficznej (w dużym zbliżeniu), w oryginale w skali 1:25000, z 1940 r., Ark. Slesin 2872, z dobrami w Potulicach (niem. Gut Potulitz), ze strony internetowej *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego*, z zaznaczoną lokalizacją domów mieszkalnych, budynków: kuźni, stajni z porodówką i magazynem pasz oraz oborą w folwarku w Potulicach

Domy

Jak pokazuje mapa topograficzna z 1940 r. (*Ilustr. 133*) przy zachodniej granicy dziedzińca gospodarczego folwarku potulickiego zlokalizowano dwa budynki, prawd. oba mieszkalne, północny – to tzw. „ekonomówka” i południowy – dom kuczera, czyli stangreta zajmującego się powozami.

Budynek od strony północnej, mieszkalny, tzw. ekonomówka usytuowany został na zachodnim skraju dziedzińca, wzniesiony na rzucie prostokąta, dłuższym bokiem na kierunku północ-południe. Zbudowany w roku 1893, w czasie, gdy majątkiem potulickim władała hr. Aniela Potulicka. Pełnił funkcję ekonomówki, gdzie mieszkali pracownicy folwarku – pisarz, wólarz i księgowy ¹⁰³. Już wówczas należał do najlepiej wyposażonych budynków, ponieważ posiadał instalację elektryczną i wodno-kanalizacyjną.

Murowany, ceglany, dwukondygnacyjny, podpiwniczony, na kamiennym fundamencie, z wysokim dachem o pokryciu ceramicznym, przykrywającym poddasze użytkowe budynku. Elewacja frontowa od strony wschodniej i ogrodowa (zachodnia) siedmioosiowe. Wejścia do budynku – główne umieszczone centralnie w elewacji wschodniej od strony dziedzińca gospodarczego i dwa w obu szczytach. Wszystkie poprzedzone schodami, ujętymi pełnymi murowanymi balustradami. W przyziemiu elewacji zachodniej od strony parku zejście do piwnicy budynku, ograniczone

¹⁰² *Sl. Łaniecki „Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią* 2010, s. 216;

¹⁰³ *Ibidem*, s. 216;

ceglanym murkiem. Na froncie budynku, ponad wejściem i oknem klatki schodowej w okrągłym tondo, jak poinformował mieszkaniec „ekonomówki” w Potulicach p. *Wiesław Biskup* dawniej znajdował się ozdobny zegar (*Ilustr. 134*), który współcześnie przeniesiony został prawd. do siedziby Fundacji Potulickiej w Wojnowie.

Ilustr. 134. „Ekonomówka” - budynek mieszkalny w folwarku potulickim, gdzie pierwotnie mieszkali pracownicy majątku – pisarz, wódcarz i księgowy, w widoku od strony pd-wsch., na fot. prawd. z l. 1900-1920, lub współcz. z ok. 2014 r., źródło: książka Zenona Greinerta pt. *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014 r., s. 148

Wygląd budynku w okresie krótko po II wojnie światowej przedstawiają niżej zamieszczone fotografie (*Ilustr. 135, 136 i 137*).

Ilustr. 135. „Ekonomówka” - budynek mieszkalny w folwarku potulickim, gdzie pierwotnie mieszkali pracownicy majątku – pisarz, wódcarz i księgowy, w widoku od strony pd-wsch., na fot. z okresu krótko powojennego, Fot. z książki *Śl. Łanieckiego, Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią* 2010, s. 216

Ilustr. 136. „Ekonomówka” - budynek mieszkalny w folwarku potulickim na zach. krańcu dziedzica gospodarczego, w widoku od strony pn-wsch., na fot. prawd. z okresu krótko po II wojnie światowej; źródło: Fot. ze zbiorów Kuj.-Pomo. WKZ w Toruniu, Delegatury w Bydgoszczy

Ilustr. 137. „Ekonomówka” - budynek mieszkalny w folwarku potulickim na zach. krańcu dziedzica gospodarczego, w widoku od strony pn-wsch., na fot. prawd. z okresu krótko po II wojnie światowej; źródło: Fot. ze zbiorów Kuj.-Pomo. WKZ w Toruniu, Delegatury w Bydgoszczy

Na południe od wyżej opisanego domu mieszkalnego, tj. tzw. „ekonomówki” zlokalizowany był kolejny budynek, prawdopodobnie mieszkalny – „kuczerówka” (Ilustr. 133), zamieszkiwany przez kuczerów, tj. stangretów (z niem. furmanów),

zajmujących się powożeniem i powozami oraz końmi w majątku potulickim. Dom był murowany, piętrowy, zbudowany, sądząc według historycznych map topograficznych jeszcze przed rokiem 1876, czyli w czasie, gdy właścicielem Potulic był Kazimierz Wojciech Potulicki. Przynależał do niego podłużny budynek gospodarczy (Ilustr. 138), usytuowany w odległości kilkudziesięciu metrów na pn-zach. od „kuczerówki” i od zach. elewacji „ekonomówki”. Podzielony na szereg boksów, powstał jeszcze za czasów hr. Anieli Potulickiej, czyli co najmniej na pocz. XX w., lub w końcu XIX w. Murowany, ceglany, parterowy, z płaskim dachem krytym papą.

Według informacji, uzyskanych od *Sołtysa Potulic – p. Grzegorza Ksobiaka*, w budynku tym za czasów hrabiny Potulickiej mieściły się powozy do jazdy konnej, m.in. takie na dwóch kołach – tzw. dogcarty (dokarty), używane podczas polowań na lisa oraz sanie o metalowej kutej konstrukcji z licznymi ozdobami. Poniżej zamieszczono fotografię powozu dwukołowego o nazwie dogcart (Ilustr. 139), w typie, jaki przypuszczalnie mógł się znajdować w majątku potulickim.

Potwierdzeniem ustalenia, że dom mieszkalny po południowej stronie „ekonomówki” mógł być w przeszłości właśnie „kuczerówką” są zapisy w książce *Z. Greinerta*, który podaje ¹⁰⁴, że furmani powozów nazywani w l. 1921-1930 kuczerami „mieszkali w Potulicach w „kuczerówce”, obok gospodarstwa rolnego”. A jak kontynuuje dalej, kuczerzy: „*W sumie okazji do powożenia mieli mało, bowiem hr. Potulicka w latach dwudziestych minionego wieku niewiele razy udawała się w teren. Jeśli już gdzieś się wyprawiała radziła sobie sama! Zaprzęgała jednego konia i jako woźnica osiągała wyznaczony cel, którym najczęściej był tartak. W tej sytuacji praca Brzykcych polegała najczęściej na pracach porządkowych i czyszczeniu koni*”. Walenty Brzykcy i Nikodem Brzykcy, to nazwisko ojca i syna, którzy w roku 1928 byli kuczerami w majątku w Potulicach.

Według przekazów ustnych mieszkańców Potulic hr. Aniela Potulicka często nacodziem chodziła w stroju do jazdy konnej a towarzyszył jej pies o fizjonomii wilczura.

Ilustr. 138 i 139. Po lewej - budynek gospodarczy po zach. stronie „ekonomówki”, określony w książce *Z. Greinerta* pt. *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945, Bydgoszcz 2014 r.*, s. 115, jako: „podniszczone już chlewiki z czaów hr. Anieli Potulickiej”, a wlg informacji uzyskanej od p. Grzegorza Ksobiaka – Sołtysa Potulic: jest to budynek dawnej powozowni (obsługiwanej przez kuczerów), gdzie w czasach hr. Anieli Potulickiej znajdowały się powozy, takie jak: dwukołowy dogcart (dokart), sanie z kutymi ozdobami itd. Widok na prawd. budynek powozowni od strony pn-zach., na fot. prawd. z ok. 2014 r., zamieszczonej w wyżej cytowanej książce *Z. Greinerta*; po prawej - fotografia dwukołowego powozu o nazwie dogcart (dokart), jaki mógł znajdować się posród powozów i sań powozowni majątku potulickiego

¹⁰⁴ Ibidem., s. 243;

Budynki gospodarcze

K u ż n i a - usytuowana została w pn-zach. narożniku dziedzica folwarcznego (*Ilustr. 133*). Wzniesiona na rzucie prostokąta, ceglana, na kamiennym fundamencie, z wysokim dwuspadowym dachem, z kalenicą na kierunku wsch.-zach. Zbudowana przed rokiem 1876, jako że uwidoczniona jest na mapie właśnie z roku 1876 (*Ilustr. 23, 24*), czyli w czasie gdy majątkiem potulickim władał Kazimierz Wojciech Potulicki (1852-1880). Jako osobny budynek widnieje jednak dopiero na mapie z 1939 r. (*Ilustr. 27*). Służyła do obróbki metalu – np. na ogrodzenia, balustrady, konstrukcje i ozdoby powozów i sań oraz na podkowy dla koni, których zapewne już w czasach Kazimierza Wojciecha Potulickiego była znaczna ilość. Przypuszczalnie w majątku były konie pociągowe, konie do powozów i sań, do jazdy wierzchem, na polowania i gonitwy. Za czasów hr. Anieli Potulickiej (1881-1932), w I. 20-tych XX w. w kuźni jako kowal pracował p. Gawroński¹⁰⁵.

S t a j n i a z p o r o d ó w k ą i m a g a z y n e m p a s z o w y m - budynek zamykający dziedziniec folwarku od strony północnej (*Ilustr. 140 i 141*), tworzący jeden obiekt wraz z budynkiem po stronie wschodniej dziedzica (*Ilustr. 142*), bo taki zaznaczono zarówno na historycznej mapie topograficznej z 1939 r. (*Ilustr. 27*), jak i z roku 1940 (*Ilustr. 133*). W innej rozczłonkowanej formie, w postaci trzech odrębnych budynków powstał jeszcze przed rokiem 1876 (*Ilustr. 23 i 24*), za sprawą Kazimierza Wojciecha Potulickiego (1852-1880) w 2 połowie XIX w., lub jego ojca Kazimierza Ludwika Potulickiego (1821-1852) w 1 połowie XIX w., który jako pierwszy z właścicieli Potulic osiadł w nich na stałe. Stajnia widoczna na fotografiach (*Ilustr. 140 i 141*), zbudowana została znacznie później, bo w 1910 r., czyli już w czasie gdy majątkiem potulickim władała córka Kazimierza Wojciecha Potulickiego – hr. Aniela Potulicka. Możliwe jest natomiast, że wzniesiono ją na zrębach wcześniejszych zabudowań.

¹⁰⁵ Z. Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014 r., s. 217;

Ilustr. 140. Budynek stajni ze stodołą wzdłuż północnej granicy podwórza folwarcznego majątku w Potulicach k/Nakła nad Notecią, źródło: *St. Łaniecki, Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią 2010*, s. 216. Widok od strony pd-zach. z widocznym zach. szczytem budynku, na fot. prawd. z ok. 2010 r.

Ilustr. 141. Zabudowania folwarczne wzdłuż pn i wsch. granicy dziedzińca gospodarczego majątku w Potulicach k/Nakła nad Notecią, tj. od lewej – stajnia, porodówka i magazyn pasz, źródło: *Z. Greinert, Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945, Bydgoszcz 2014 r.*, s. 109, Widok od strony pd-zach., na fot. prawd. z ok. 2014 r.

Ilustr. 142. Zabudowania gospodarcze w majątku w Potulicach k/Nakła nad Notecią, Fotografia z książki *Sł. Łanieckiego* z podpisem: „Cielętnik oraz obora powstała w 1892 r. Pod kątem prostym łączy się ze stodołą a dalej ze stajnią”, źródło: *Sł. Łaniecki, Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią* 2010, s. 217, Widok od strony pd-zach. na fot. prawd. ok. 2010 r.

Jak pisze w swojej książce *Sł. Łaniecki*¹⁰⁶ „Wśród najciekawszych obiektów wyróżnić można (...) stajnię z ok. 1910 r. Znajduje się ona w bezpośrednim sąsiedztwie cielętnika, a jedną z elewacji jest złączona ze stodołą. Budynek był dawniej podzielony na dwie części. W pierwszej, większej, stały konie pociągowe a w drugiej ogiery. Cielętnik powstał w czasach Anieli Potulickiej w 1892 r. jako budynek jednokondygnacyjny z poddaszem, nieotynkowany. Stodoła łącząca się ze stajnią powstała w 1911 r. Do niej przystawał cielętnik i obora.”

Budynek stajni z porodówką klaczy i stodołą (magazyn paszowy), jak i cielętnik oraz obora wzniesiono jako obiekty murowane, ceglane, na kamiennych fundamentach, z dwuspadowymi dachami, krytymi prawd. papą. Na tyłach cielętnika wytyczony był czworokątny plac, przypuszczalnie wyгородzony nietrwałym parkanem, widoczny na historycznych mapach topograficznych (*Ilustr. 23, 24 i 133*), użytkowany prawd. jako wybieg dla cieląt, czy np. żrebaków, bądź innych zwierząt inwentarskich.

O b o r a – wyznaczająca południowy zasięg dziedzińca gospodarczego folwarku (*Ilustr.133*) wzniesiona została na rzucie wydłużonego prostokąta. Murowana, ceglana, na fundamencie kamiennym, z wysokim dachem, prawd. o pokryciu ceramicznym. Jak pisze *Sł. Łaniecki*¹⁰⁷ „W południowo-wschodniej pierzei podwórza w 1867 r. powstała obora. Wielokrotnie przebudowywana zatraciła całkowicie swój pierwotny wygląd”. Za czasów hr. Anieli Potulickiej (1881-1932) obora ta służyła do utrzymywania i hodowli bydła rasy czarno-białej nizinnej.

¹⁰⁶ *Sł. Łaniecki, Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią* 2010, s. 216;.

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 216;.

W a g a – usytuowana na zachodnim nabrzeżu niewielkiego oczka wodnego, występującego w środku dziedzińca folwarcznego (*Ilustr. 133*). *Sł. Łaniecki*¹⁰⁸ pisze o niej w następujący sposób: „*W centralnej części podwórza stoi ponad stuletnia waga wozowa. Wewnątrz budynku zachowało się jeszcze oryginalne, ale niesprawne już wyposażenie. Tuż za wagą znajduje się sporej wielkości oczko wodne. Dawniej każdy drewniany wóz powracający z prac polowych musiał wjechać kołami do wody, by je zamoczyć i nawilżyć, w przeciwnym wypadku drewniane koła szybciej pękały*”.

Sądząc z powyższego tekstu zbudowana została prawd. na przełomie XIX/XX w.

Waga, jak widać na zamieszczonej niżej fotografii (*Ilustr. 143*) wzniesiona została na rzucie niewielkiego kwadratu, jako murowana, otynkowana, z otworami okiennymi i drzwiowymi w każdej z elewacji. Dach czterospadowy, wysoki, kryty prawd. pierwotnie dachówką, później papą.

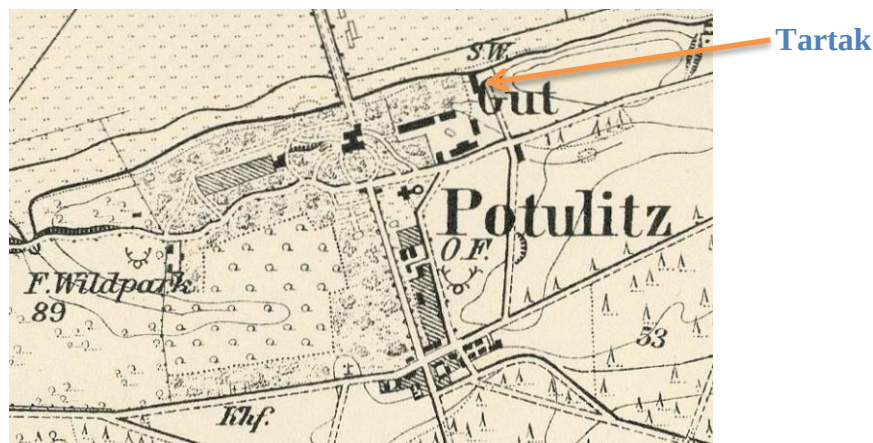

Ilustr. 143. Zabudowania folwarku w Potulicach k/Nakła. nad Notecią. Waga z mechanizmem ważącym w środku, za nią niewielki owalny staw, źródło: Sł. Łaniecki, Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią 2010, s. 217. Widok od strony pd-zach., na fot. prawd. z ok. 2010 r.

B u d y n e k g o s p o d a r c z y – usytuowany poza dziedzińcem folwarcznym, po pd stronie drogi, biegnącej wzdłuż obory do pól uprawnych, a jednocześnie na wschodnim skraju pasa ogrodów użytkowych (*Ilustr. 133*). Zaznaczony wyraźnie na jednej z najstarszych dostępnych map z roku 1876, więc zbudowany prawd. w 1 lub 2 połowie XIX w. Zapewne murowany, na kamiennym fundamencie, także z wysokim dachem. Przypuszczalnie mogła to być stodoła, bądź spichlerz, lub budynek o innej funkcji magazynowej.

¹⁰⁸ Ibidem, s. 216;.

Tartak – usytuowany na zewnątrz dziedzińca folwarcznego, po stronie pn-wsch. (Ilustr. 144). Wzniesiony na rzucie prostokąta na kierunku pn-pd, prawd. murowany, lub drewniany, na kamiennych fundamentach, przykryty wysokim dachem. W tartaku znajdował się (zarejestrowany w Starostwie Powiatowym w Bydgoszczy) kocioł parowy, który odgrywał jakąś rolę w obróbce drewna ¹⁰⁹. W l. 1926-1927, jako właściciela tartaku a i dóbr potulickich w Księdze Adresowej Polski na lata 1926/1927 podano księżną *Marię Gabrielę Ogińską*, siostrę hr. Anieli Potulickiej, jednak już w tej księdze na rok 1928 w rubryce właściciel widnieje nazwisko hr. Anieli Potulickiej ¹¹⁰. Tartak w Potulicach, niewykluczone, że zbudowany został dopiero w 1928 r., po tym, jak spłonął tartak w pobliskim Gorzeniu, co nastąpiło w kwietniu 1928 r., a jak podaje Z. Greinert w swojej książce ¹¹¹: „W kwietniu informowano o olbrzymim nocnym pożarze w tartaku hrabiny Potulickiej w Gorzeniu. Ogień strawił wszystkie zabudowania, maszyny, piły tartaku, dwa olbrzymie ‘gatry’ oraz znaczne ilości drewna (...) Aniela Potulicka postanowiła rozpocząć budowę nowego, wielkiego tartaku”. Ten nowy tartak budowany był wówczas w Potulicach (a nie w Gorzeniu), według najnowszych wymagań i konstrukcji, z maszynami najnowszego systemu, sprowadzonymi z zagranicy.

Ilustr. 144. Fragm. mapy topograficznej, w oryginale w skali 1:25000, z 1876 r., wyd. w 1878 r., Ark. Ślesin 1425, publikowany na stronie internetowej *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego*, z zazn. lokalizacją tartaku

Elektrownia - usytuowana na pn-wsch. od pałacu (Ilustr. 145), w obszarze Łąk nad Kanałem Bydgoskim, u stóp skarpy, poniżej rozległej półki terenowej, na której rozplanowane zostały zasadnicze elementy zespołu pałacowo-parkowego w Potulicach. Budynek wzniesiony na rzucie prostokąta na kierunku wsch.-zach., murowany, ceglany, na kamiennych fundamentach, przykryty wysokim dachem. W czasopiśmie „Polska” z 1936 r. na str. 5 zapisano: „Idąc w dół parkiem widzimy elektrownię, która zaopatruje w prąd całe Potulice, a więc i ‘Fundację’”. W elektrowni znajdował się (zarejestrowany w Starostwie Powiatowym w Bydgoszczy) kocioł parowy, który odgrywał jakąś rolę w wytwarzaniu prądu ¹¹². Być może mieścił się w jednym z budynków, widocznych na fotografii (Ilustr.146), która w materiałach

¹⁰⁹ Z. Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014, s. 208;

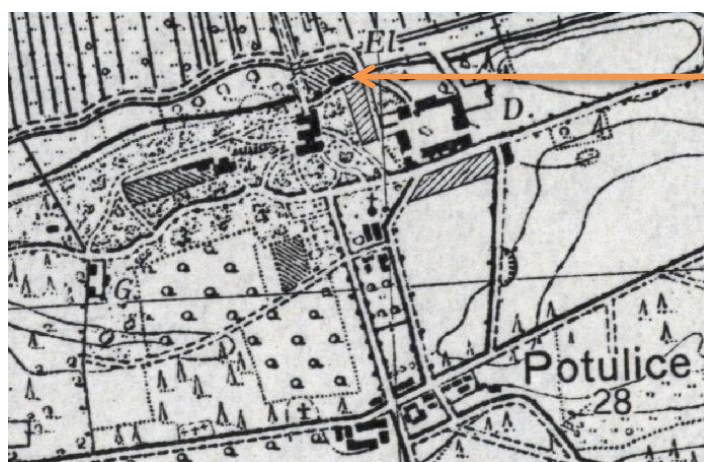
¹¹⁰ Ibidem, s. 217;

¹¹¹ Ibidem, s. 238-239;

¹¹² Ibidem, s. 208;

źródłowych (fotopolska.eu) opatrzona jest podpisem: „Czerpanie wody w Potulicach, rok 1933”.

Według przekazów ustnych mieszkańców Potulic udział w wytwarzaniu energii elektrycznej brały konie, chodząc w tzw. maneżu i wprawiając w ruch duże koło i inne urządzenia, dzięki którym uzyskiwano prąd. Za czasów hr. Anieli Potulickiej sieć elektryczna rozprowadzona była jedynie do pałacu, zabudowań folwarcznych, w tym do „ekonomówki” oraz do kaplicy, z wyłączeniem czworaków, zlokalizowanych dość daleko od źródła prądu, bo przy drodze z Bydgoszczy do Nakła nad Notecią. Do zabudowań elektrowni dostarczana była lecznicza woda ze źródeł pobliskiego Elżbiecina (na wschód od Potulic), płynąca specjalnie skonstruowanymi korytami dębowo-cedrowymi i niewykluczone, że pompowana dzięki energii elektrycznej do wodociągu pałacowego. Elektrownia potulicka po II wojnie światowej została zniszczona, tj. w 1962 r., a całkowicie rozebrana w roku 1995.

Elektrownia

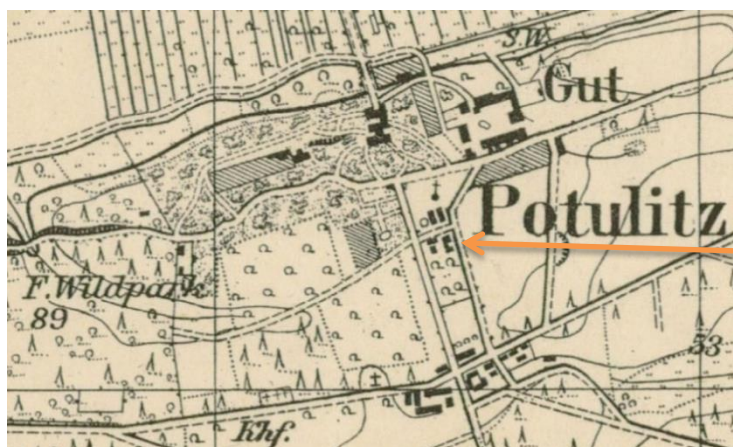
Ilustr. 145. Fragm. mapy topograficznej, w oryginale w skali 1:25000, wyd. w 1939 r., Ark. Ślesin, Pas 36 Słup.25-F, wyd. Wojskowy Instytut Geograficzny (W.I.G.), publikowany na stronie internetowej *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego*, z zazn. lokalizacją elektrowni folwarcznej

Ilustr. 146. Zabudowania majątku potulickiego, być może dawnej elektrowni, na fotografii z podpisem następującej treści: „Czerpanie wody w Potulicach, rok 1933”, źródło: fotopolska.eu

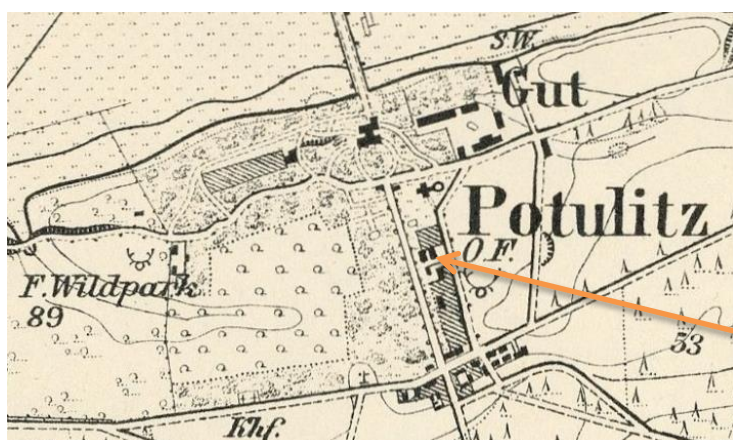
- e) **dom mieszkalny z biurem Administracji Majętności Potulice i towarzyszące mu budynki gospodarcze**, murowane z 1 lub 2 poł. XIX w. (za czasów Kazimierza Ludwika Potulickiego lub jego syna Kazimierza Wojciecha Potulickiego), usytuowane po wsch. stronie głównego wjazdu do pałacu, przy alei, wiodącej do kaplicy grobowej (rodowej) w Potulicach (*Ilustr. 147, 148*). Dokonując analizy map na *Ilustr. 147 i 148* ustalono, że pierwotnie, prawd. jeszcze w 1 lub 2 połowie XIX w. zabudowania te mogły być częścią dość dużego kompleksu Nadleśnictwa Potulice (O.F. – niem. *Ober Foersterei*). Z tego obiektu, niewykluczone, że zarządzano rozległymi lasami majątku potulickiego, jako że w skład posiadłości wchodziło wiele obszarów leśnych, m.in. po południowej stronie drogi z Bydgoszczy do Nakła nad Notecią. Udokumentowane jest to np. na *Ilustr. 29. Mapa majątku Fundacji im. Anieli hr. Potulickiej, w oryginale w skali 1:4000, z lat 30-tych XX w.*

Jak widać na mapie z 1940 r. (*Ilustr. 147*) dom mieszkalny wzniesiony na rzucie wieloboku zlokalizowano tuż przy drodze do kaplicy grobowej (rodowej), a na jego tyłach znajdowały się wówczas dwa budynki o prostokątnych rzutach, usytuowane pod kątem prostym względem siebie. Na mapie z roku 1876 (*Ilustr. 148*) widać z kolei, że po północnej stronie ww. zabudowań rozciągał się niewielki ogród, anektowany przed rokiem 1897 pod budowę kapelanii, natomiast ogród Domu Administracji Majętności założono na terenach po jego stronie pd, pozyskanych po likwidacji znajdującego się tu wcześniej kompleksu Nadleśnictwa Potulice.

Dom Adm. Majętności Potulic i bud. gosp.

Ilustr. 147. Fragm. mapy topograficznej, w oryginale w skali 1:25000, z 1940 r., Ark. Slesin 2872, publikowanej na stronie internetowej *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego*, z zazn. lokalizacją domu Administracji Majętności Potulic z budynkami gospodarczymi na tyłach ww. domu

Zabud. Adm. Majętności Potulic

Ilustr. 148. Fragm. mapy topograficznej, w oryginale w skali 1:25000, z 1876 r., wyd. w 1878 r., Ark. Slesin 1425, publikowany na stronie internetowej *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego*, z zazn. lokalizacją zabudowań prawdy Administracji Majętności Potulic, ewent. w ramach Nadleśnictwa Potulice (niem. O.F. – Ober Foersterei)

Architektura domu mieszkalnego, osadzonego w ogrodowym otoczeniu, znana z przedwojennych fotografii wykazuje się niezwykłą finezją i jednorodną klasycyzującą stylistyką, godną dobrego architekta (*Ilustr. 150, 151*). Można więc przypuszczać, że dom ten, a być może i budynki gospodarcze w jego sąsiedztwie zostały zaprojektowane przez któregoś z twórców pałacu, kaplicy czy kapelanii w Potulicach, znanych z nazwiska, jak Stanisław Hebanowski, bądź Henryk lub Leandro Marconi. Dom dwukondygnacyjny, z wysokim dwuspadowym dachem o pokryciu ceramicznym, z gankiem wejściowym w pd-wsch. narożniku, ujętym kolumnami, który zwieńczono ozdobnym tarasem, z balaskami i słupami z wazami na kwiaty. Elewacje ceglane, z profilowanymi w tynku detalami wystroju architektonicznego – wokół okien i jako boniowanie narożników. Na tarasie w elewacji zachodniej kuta metalowa balustrada, a w osi elewacji wsch. wysunięty nieco przed lico ryzalit trzykondygnacyjny, zwieńczony wysokim dwuspadowym daszkiem, ozdobionym ażurowo.

Porównując niżej zamieszczone fotografie ww. domu mieszkalnego z I. 20-tych XX w. (*Ilustr. 150, 151*) i z roku 1939 (*Ilustr. 155*) widać, że w okresie pomiędzy tymi datami dokonano niewielkiej przebudowy domu w ten sposób, że zlikwidowano taras nad parterem zach. elewacji, przykrywając tę część budynku spadzistym dachem.

W domu tym od roku 1920 mieszkał Stefan Radziwiński, który w 1924 r. otrzymał od hr. Anieli Potulickiej funkcję dyrektora Administracji Majętności Potulice i mieszkał tutaj na pewno do roku 1939.

B i o g r a m : Stefan Radziwiński (*Ilustr. 149*)¹¹³ ur. 31.VIII.1881 r. w Kulanach k/Mławy. Syn Rajmunda, właściciela dóbr Kulany k/Mławy¹¹⁴ i Franciszki z d. Motty, która 2 lata po jego narodzinach zmarła (w 1883 r.), co spowodowało, że ojciec z dziećmi przeprowadził się do Poznania. Pochodził z patriotycznej inteligentkiej rodziny (jego teść Marcelli Motty był cenionym nauczycielem i felietonistą poznańskim, który przyjaźnił się z filologiem i przemysłowcem Hipolitem Cegielskim). Żonaty z Janiną z d. Brzeską, z którą miał jedyną córkę Zofię Radziwińską (po mężu Winter).

Ilustr. 149. Fotografia Stefana Radziwińskiego

W roku 1927 Stefan Radziwiński kupił od hr. Anieli Potulickiej folwark Gabrielin (ob. w gminie Sicienko) o pow. ok. 165 ha (Akt notarialny nr 396 na rok 1927 z 9 lipca)¹¹⁵, który to majątek był wyłączony z Fundacji im. hr. Anieli Potulickiej. Po II wojnie światowej grunty majątku w Gabrielinie, dekretem z 6 września 1944 r. przejął Skarb Państwa, a w roku 1992 włączone zostały do Fundacji Potulickiej im. hr. Anieli Potulickiej, niezgodnie z prawem, bo faktycznie folwark należał do jego spadkobierców, których obecnie reprezentuje wnuczka Stefana Radziwińskiego Maria Witkiewicz. Stefan Radziwiński nigdy nie mieszkał w Gabrielinie, lecz w Potulicach, a zarządcą folwarku Gabrielin był p.Wolnik. Oprócz rozlicznych obowiązków, związanych z prowadzeniem posiadłości potulickiej St. Radziwiński uczestniczył w życiu społeczno-politycznym Potulic, bo to z jego inicjatywy założone zostało w 1927 r. Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej (SMP) w Potulicach¹¹⁶, zajmujące się krzewieniem kultury sportowej, w tym m.in. strzelectwa oraz Towarzystwo Powstańców i Wojaków w Potulicach (TPiW).

Poniżej przedstawiono fotografie domu Administracji Majętności Potulice z jego otoczeniem, zaprezentowane w porządku chronologicznych od lat 20-tych XX w. do roku 1939 (*Ilustr. 150-155*), tj. w czasie, gdy dyrektorem majątności był Stefan Radziwiński, zarządzający stąd, jako Dyrektor AMP i mieszkający w ww. domu z żoną i córką Zofią.

¹¹³ Z. Greinert. *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014, s. 205;

¹¹⁴ Portal rodziny Szpejankowskich i Szpejenkowskich. Wykaz właścicieli ziemskich i ich majątków położonych na terenie Guberni Płockiej. Stan na rok 1898, link do Strony internetowej:
<http://www.szpejankowski.eu/index.php/metryki-wykazy-osob/99.html>;

¹¹⁵ Z. Greinert. *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014, s. 206;

¹¹⁶ Ibidem, s. 229, 103;

Ilustr. 150. Dom Administracji majątności Potulice k/Nakła nad Notecią, w widoku od strony południowej, na fot. z I. 20-tych XX w., źródło: z prywatnych zbiorów p. Teresy Kasprzak, mieszkającej w historycznym czworaku, należącym pierwotnie do majątku w Potulicach, 2019 r.

Ilustr. 151 i 152. Dom Administracji Majętności Potulice k/Nakła nad Notecią – z czerwonej cegły, gdzie mieszkał Stefan Radzimiński z rodziną i gdzie znajdowało się biuro Administracji Majętności Potulice. Po lewej - widok od strony południowej, na fot. z 1925 r.; po prawej – Stefan Radzimiński z żoną Janiną przed budynkiem Domu Administracji Majętności Potulice., źródło: książka Zenona Greinerta „Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945, Bydgoszcz 2014, s. 213, 266

Ilustr. 153. Dom Administracji Majętności Potulice k/Nakła nad Notecią – w oknie Stefan Radzimiński z córką Zofią, na fot. z ok. 1930 r..., źródło: książka Zenona Greinerta „Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945, Bydgoszcz 2014, s. 276

Ilustr. 154. Dom Administracji majątności Potulice k/Nakła nad Notecią, w widoku od strony południowej, na fot. z ok. 1932 r. Z lewej strony w głębi widoczne ogrodzenie, prawd. z drewnianych sztachet. Na pierwszym planie od lewej: Zofia Radzimińska, córka dyrektora Administracji Majętności Potulice, dalej – jej rodzice Janina i Stefan Radzimińscy oraz goście z Poznania – Aleksandra Motty z d. Lichodziejewska i Marceli jr. Motty., źródło: książka Zenona Greinerta „Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945, Bydgoszcz 2014, s. 287

Ilustr. 155. Dom Administracji majątności Potulice k/Nakła nad Notecią, w widoku od strony południowej, na fot. z ok. 1939 r.. Stefan Radziwiński ze swoim pupilem – psem, który był jego towarzyszem na polowaniach, źródło: książka Zenona Greinerta *„Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945, Bydgoszcz 2014, s. 287*

- f) budynki mieszkalne przy głównej bramie wjazdowej do majątku**, tj. dom osoby, wpuszczającej na teren majątku, z przedogródkiem – od strony wschodniej i niewielki dom po zachodniej stronie bramy. Zlokalizowane zostały po bokach głównej bramy wjazdowej w kierunku pałacu, usytuowanej nieopodal północnej krawędzi drogi z Bydgoszczy do Nakła nad Notecią (*Ilustr. 156*). Oba budynki prawd. murowane, zbudowane przypuszczalnie w 2 połowie XIX w., w czasie gdy majątkiem władał Kazimierz Wojciech Potulicki. Ten po wsch. stronie bramy, z wysokim dwuspadowym dachem o pokryciu ceramicznym, drugi po stronie zach. – z dwuspadowym niskim dachem, być może krytym papą. Wygląd obu budynków przedstawia niżej

zamieszczona fotografia (*Ilustr. 157*). Według Z. Greinerta ¹¹⁷ „Z prawej strony (dzisiejsza ul. Bydgoska) stał dom osoby, która wpuszczała na teren posiadłości. Obok tego domu, również na prawo, znajdował się kolejny budynek, starej szkoły. W nim odbywały się m.in. zebrania TPIW i SMP”. Przy czym skrót TPIW oznacza Towarzystwo Powstańców i Wojaków, a SMP – Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej. Obie organizacje powstały w Nakle i okolicach na początku dwudziestolecia międzywojennego i działały przez okres między wojnami, natomiast w samych Potulicach założył je Stefan Radziwiński w roku 1927. Na żadnej z dostępnych internetowo i zamieszczonych w niniejszej dokumentacji historycznych map topograficznych nie zaznaczono jednak dodatkowego budynku, czyli „starej szkoły” po prawej stronie domu przy bramie wjazdowej. Niemniej Z. Greinert podaje ¹¹⁸, że elementarna szkoła katolicka, która powstała po prawej stronie domu mieszkalnego przy bramie wjazdowej do parku wzniesiona została staraniem Kazimierza Wojciecha Potulickiego w roku 1873 (w jej miejscu, a raczej w miejscu obu budynków ob. jest blok mieszkalny przy ul. Bydgoskiej 11). Pierwszym nauczycielem ww. szkoły był Franciszek Ksawery Kubacki.

Według informacji, uzyskanych od Sołtysa Potulic – p. Grzegorza Ksobiaka w okresie przedwojennym, prawd. w czasie, gdy Potulice były własnością hr. Anieli Potulickiej mężczyzna otwierający główną bramę wjazdową nazywał się Pawlak, a mieszkał w domu, który znajdował się w obszarze leśnym po zachodniej stronie zespołu pałacowo-parkowego. Jak twierdzi p. G. Ksobiak do dziś zachował się ślad siedliska (w postaci m.in. zachowanego drzewa jabłoni), w odległości ok. 500 m od historycznego murowanego kamienniego-ceglanego mostku, pierwotnie zwieńczonego ceglanymi ażurowymi balustradami, a zbudowanego nad ciekim wodnym, płynącym w głębokim wąwozie w kierunku Doliny Noteckiej, na przebiegu brukowanej drogi leśnej, prowadzącej z Potulic do miejsc. Występ (*Ilustr. 156*).

Jak dowiedziano się ponadto, w domu po zachodniej stronie głównej bramy wjazdowej mieszkał ogrodnik przedwojennego majątku potulickiego.

Zgodnie z danymi przedstawionymi przez Z. Greinerta ¹¹⁹ pierwszymi ogrodnikami w parku potulickim w okresie zaraz po zbudowaniu pałacu byli: najpierw Jan Matuszewski, który „popisywał się w zakresie ogrodnictwa. Nieco później jako ogrodnik zaistniał w Potulicach Juliusz Dąbrowski”.

W ogrodnictwie majątku, tj. przy warzywach od roku 1923 pracowała Zofia Fabija, później Chmielewska, która przyjechała z matką i rodzeństwem z USA do wolnej Polski, osiedlając się w miejsc. Występ. Rodzina liczyła na dostatnie życie w ojczyźnie. To jednak okazało się iluzją, bo zapłatę Zofia, jak i jej siostra, pracująca w pałacu otrzymywały najczęściej nie w pieniądzu, ale w naturze „w postaci mąki, ziemniaków a czasami mięsa” ¹²⁰, co skutkowało obniżeniem się statusu materialnego rodziny Fabija. Ten sposób zapłaty za pracę był niestety dość często stosowany w majątku potulickim, także wobec innych pracowników.

Z kolei na fotografii z 3 maja 1931 r., wykonanej przed wejściem do kapelanii (*Ilustr. 132*) pośród sfotografowanych osób znajduje się ogrodnik o nazwisku Wache, który w tym czasie być może zajmował się parkiem i uprawami ogrodniczymi, a mieszkał

¹¹⁷ Zenon Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014 r., s. 253;

¹¹⁸ Ibidem, s. 90;

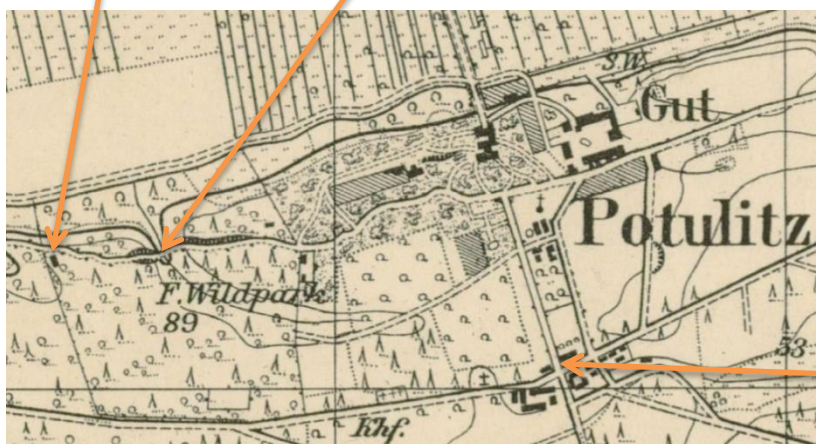
¹¹⁹ Ibidem, s. 78;

¹²⁰ Ibidem, s. 198-199;

zapewne w domu ogrodnika po zachodniej stronie głównej bramy wjazdowej do majątku. Jak pamięta p. Teresa Kasprzak (ur. w 1939 r.), mieszkanka Potulic, w historycznym domu ogrodnika po wojnie, a może i wcześniej mieszkał mężczyzna o nazwisku Nowak, którego dzieci posłużyły jako wzorce do wykonania figur chłopca i dziewczynki, ustawionych następnie przy wejściu na plac zabaw dla dzieci, założony w I. 70-tych XX w. w miejscu historycznego regularnego ogrodu na terenie po wschodniej stronie pałacu. Fotografia z figurkami dzieci zamieszczona jest w rozdziałach, dot. historycznego układu drogowego i dawnej oraz współczesnej małej architektury

Siedlisko mieszkalne

Mostek na cieku leśnym

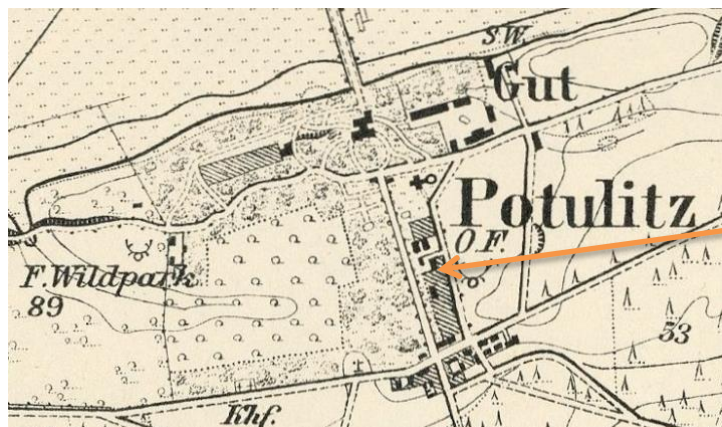
Domy mieszkalne przy bramie wjazdowej

Ilustr. 156. Fragm. mapy topograficznej, w oryginale w skali 1:25000, z 1940 r., Ark. Ślesin 2872, publikowanej na stronie internetowej *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego*, z zazn. lokalizacją domów mieszkalnych przy głównej bramie wjazdowej, mostku nad ciekiem leśnym i siedliska, gdzie mieszkał w swoim czasie mężczyzna o nazwisku Pawlak, otwierający główną bramę wjazdową na teren majątku potulickiego

Ilustr. 157. Zespół pałacowo-parkowy w Potulicach, gm. Nakło nad Notecią. Zabudowania mieszkalne po bokach głównej bramy wjazdowej na teren posiadłości potulickiej, przy drodze z Bydgoszczy do Nakła nad Notecią, w widoku od strony pd-wsch., na fot. z lutego 1929 r. wyk. przez Zofię Radziwińska, córkę dyrektora *Administracji Majętności Potulice*, zamieszczonej w książce Zenona Greinerta „Potulice, Ślesin i okolice Historia dotąd nieznaną do roku 1945”, str. 252

- g) zabudowania mieszkalne, pierwotnie Nadleśnictwa Potulice** (O.F. – niem. *Ober Foersterei*), usytuowane po wsch. stronie drogi wjazdowej do pałacu i po zach. stronie drogi w kierunku kaplicy potulickiej, która to droga obsadzona była aleją lipową. Jak podaje *Sł. Łaniecki*¹²¹ „*pierwotnie zespół budynków mieszkalnych składał się z 19 domów*” a rozmieszczone były wzdłuż drogi Nakło-Bydgoszcz, niektóre w parku a inne na jego obrzeżach. Przypuszcza się, że w tej liczbie był także dom Nadleśnictwa, zlokalizowany w miejscu zaznaczonym na niżej zamieszczonej historycznej mapie topograficznej z 1876 roku (*Ilustr. 158*).

Nadleśnictwo
Potulice

Ilustr. 158. Fragm. mapy topograficznej, woryginalie w skali 1:25000, z 1876 r., wyd. w 1878 r., Ark. Ślesin 1425, publikowany na stronie internetowej Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego, z zazn. lokalizacją zabudowań Nadleśnictwa Potulice (niem. O.F. – Ober Foersterei)

Jak wynika z powyższej mapy topograficznej (*Ilustr. 158*) budynek główny nadleśnictwa znajdował się bliżej drogi do kaplicy, wzniesiony na rzucie wydłużonego prostokąta, na kierunku pn-pd. Na jego zapleczu znajdował się prawd. budynek gospodarczy, a na południe od obu budynków rozciągał się ogród, aż do posesji z domem mieszkalnym przy głównej bramie wjazdowej do majątku potulickiego. W ogrodzie był usytuowany kolejny budynek, raczej gospodarczy. Wszystkie budynki Nadleśnictwa były zapewne murowane, z wysokimi dachami, o formie architektonicznej właściwej dla tego typu obiektów – zwykle leśniczówki były zbudowane z czerwonej cegły ceramicznej, nieotynkowane, dachy wysokie, dwuspadowe o pokryciu ceramicznym, przy czym budynki gospodarcze nierzadko były z samego drewna, a dachy kryte papą.

Nadleśnictwo a więc i jego zabudowania istniały zapewne już w 1 połowie XIX w., jako że w tym czasie, do początku I. 30-tych XIX w., działał w Potulicach inspektor leśny Alois Zach (Niemiec wyznania katolickiego ur. w 1788 r.), o czym pisze w swojej książce Z. Greinert¹²².

Na początku I. 30-tych XIX w. lasami potulickimi zajmowali się dwaj borowi – Franz Zinner i Paweł Gawiński¹²³. W końcu I. 30-tych XIX w. w Potulicach zamieszkał Niemiec Christian August Muellenheim (zm. w 1850 r.), który „*u hrabiego Kazimierza Wojciecha Potulickiego prowadził istniejącą szkołę ogrodniczą*”¹²⁴. Jest to zapewne

¹²¹ *Sł. Łaniecki, Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią 2010, s. 216;.*

¹²² Zenon Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice* Historia dotąd nieznana do roku 1945, Bydgoszcz 2014, s. 52;

¹²³ Ibidem, s. 56;

¹²⁴ Ibidem, s. 57;

pomyłka w książce Z. Greinerta, bo do roku 1852 właścicielem dóbr potulickich był ojciec Kazimierza Wojciecha Potulickiego, tj. Kazimierz Ludwik Potulicki.

Nadleśniczym w Potulicach w roku 1876 był Robert Troghisch, a leśniczym Gotlieb Langner¹²⁵, obaj narodowości niemieckiej. Mieli oni także uprawnienia myśliwych, które w roku 1877 uzyskał także dozorca parku potulickiego – Niemiec Jacob Manthey. Robert Troghisch, jako Nadleśniczy odnotowany jest wciąż jeszcze w roku 1883¹²⁶, ale od roku 1883 poprzez rok 1884 hr. Aniela Potulicka rozpoczęła proces wymiany niemieckich pracowników na polskich. Wtedy leśniczym w Potulicach został Łukasz Indykiewicz i Wincenty Czamański z Potulic, zwany leśniczym i myśliwym bażantów. Być może mimo tych zmian Robert Troghisch pozostał nadal Nadleśniczym w Potulicach.

W roku 1912 Nadleśniczym w Potulicach był Ludwik Borczyński a leśniczym Józef Tomala, w roku 1914 leśniczym został Stanisław Weymann, a w roku 1915 Borczyńskiego zmienił na jego stanowisku Władysław Breliński¹²⁷.

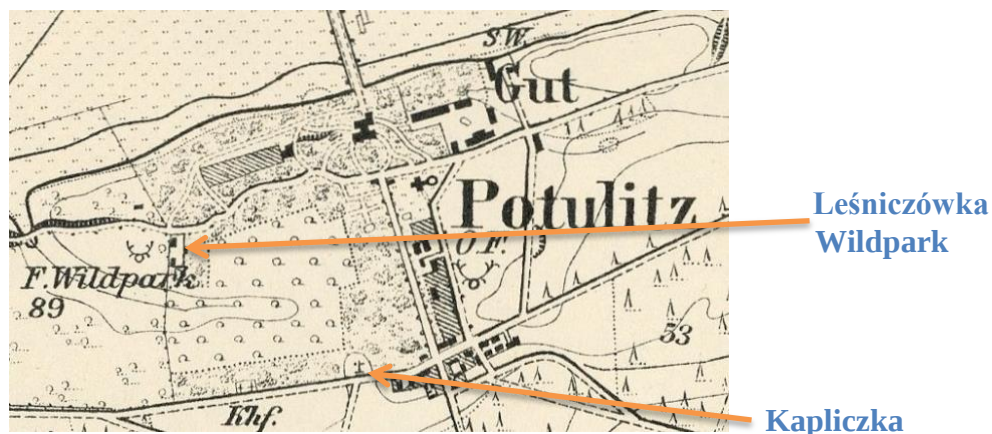
- h) zabudowania leśniczówki (niem. *Forsterei Wildpark*)**, murowane z 1 połowy XIX w., usytuowane na zach. skraju parku pałacowego, po południowej stronie drogi parkowej, wiodącej do lasów majątku potulickiego, rozciągających się na zachód od parku. Na zamieszczonej niżej historycznej mapie topograficznej (*Ilustr. 159*) widać, że leśniczówkę tworzyły dwa budynki murowane, wzniesione na wydłużonych prostokątach, ułożonych na kierunku pn-pd, a teren w ich otoczeniu był zapewne ogrodzony parkanem. Forma architektoniczna obu budynków była zapewne standardowa dla ówczesnych leśniczówek, tj. zbudowano je z czerwonej nieotynkowanej cegły, dachy dwuspadowe, wysokie, o pokryciu ceramicznym, bądź kryte papą.

Niewykluczone, że któreś z nazwisk leśniczych, podanych przy okazji opisywania zabudowań Nadleśnictwa Potulice dotyczy leśniczówki Wildpark, ale to już wymaga odrębnego rozpoznania, na podstawie dokumentów i ewent. wywiadu terenowego. Sołtys Potulic – p. Grzegorz Ksobiak poinformował jedynie, że przed II wojną światową leśniczym, mieszkającym w tych zabudowaniach był p. Jurga, który przybył do Potulic z Rosji.

¹²⁵ Ibidem, s. 91;

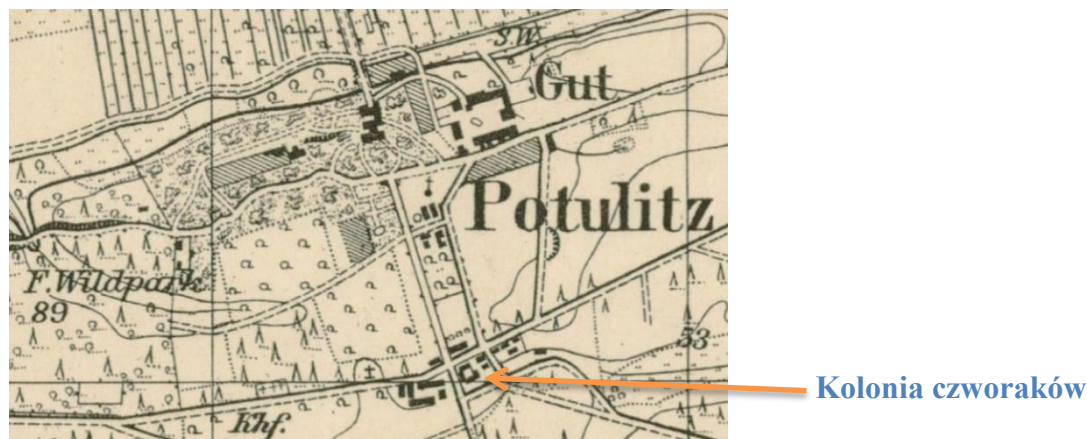
¹²⁶ Ibidem, s. 105, 113;

¹²⁷ Ibidem, s. 178;

Ilustr. 159. Fragm. mapy topograficznej, w oryginale w skali 1:25000, z 1876 r., wyd. w 1878 r., Ark. Slesin 1425, publikowany na stronie internetowej *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego*, z zazn. lokalizacją zabudowań leśniczówki Wildpark (niem. *F. Wildpark – Foersterei Wildpark*, czyli po polsku leśniczówka Dzikie Park)

- i) **kolonia czworaków**, tj. zabudowań robotników folwarcznych, mieszkalnych i gospodarczych (Ilustr. 160), murowanych, usytuowana po południowej stronie drogi bitej z Bydgoszczy do Nakła nad Notecią. Z informacji podanych przez Sł. Łanieckiego¹²⁸ wynika, że domy mieszkalne folwarku były 2-3 rodzinne, a wzdłuż drogi Nakło-Bydgoszcz było ich 11. Wzniesione zostały w 1 i 2 połowie XIX w., za czasów władania majątkiem przez - najpierw Kazimierza Ludwika Potulickiego (1821-1852) a potem przez Kazimierza Wojciecha Potulickiego (1852-1880). Jak poinformowała p. Teresa Kasprzak, mieszkająca w jednym z dawnych czworaków w Potulicach, przy najokazalszym z czworaków przed wojną stała figurka Św. Antoniego.

Ilustr. 160. Fragm. mapy topograficznej, w oryginale w skali 1:25000, z 1940 r., Ark. Slesin 2872, publikowanej na stronie internetowej *Archiwalne Mapy Pomorza Gdańskiego*, z zazn. lokalizacją domu Administracji Majętności Potulic z budynkami gospodarczymi na tyłach ww. domu

- j) **budynek kapliczki** przy drodze z Bydgoszczy do Nakła nad Notecią (Ilustr. 159), wzniesiony prawd. w 2 połowie XIX w., ok. 1871 r., gdy staraniem Kazimierza Wojciecha Potulickiego powstawał pobliski cmentarz potulicki. Jak poinformował Sołtys Potulic – p. Grzegorz Ksobiak w budynku tym znajduje się nisza, gdzie być może wcześniej w okresach historycznych umieszczona była figurka Matki Boskiej.

¹²⁸ Sł. Łaniecki, *Nadnoteckie pałace, dwory, folwarki Krajny i Pałuk, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią* 2010, s. 216;.

